

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԵՒ ԻՐ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ, ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ,

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ, ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ,

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ՈՒ ՆԵՐԿԱՅ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ.

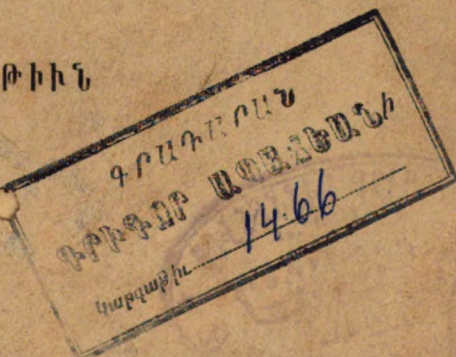
216 p.

Նախապես զաղդիւրէն հրատարակեց եւ յետոյ հայերէնի վերածեց

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉԸ Վ. ԵՒ Հ. ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

1912

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԵՒ ԻՐ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ, ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ,
ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ, ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ,
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ՈՒ ՆԵՐԿԱՅ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ.

216 p.

Նախապէս գաղղիերէն հրատարակեց Է. յետոյ հայերէնի վերածեց

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

ՀՐԱՅԱՐԱԿԻԶՐ Վ. Է. Հ. ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

1912

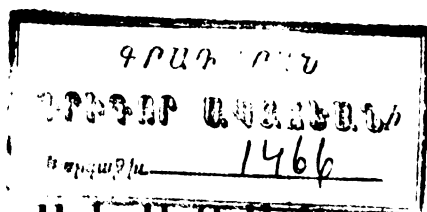
ՏՊԱԴՐՈՒԹԻՒՆ Վ. ԵՒ Հ. ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ, Կ. ՊՈԼԻՑ.

GRAD

EREN

3476

11.01.98

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Առաջին տպագրութեան տպառելուն եւ զանազան կողմերէ եղած խնդրանքներուն հետեւանով՝ գիրքիս երկրորդ տպագրութիւնը մամուլի յանձնած վայրկեանիս, բարոյական մխիթարութիւն եւ գոհունակութիւն մը կը զգամ տեսնելով, որ մեր Ազգայիները իրենց Նկեղեցիով կը հետաքրքրուին եղեր, եւ իրաւ չէ եղեր թէ Հայերը կորուսած ըլլան իրենց Նկեղեցին սիրելու եւ իրենց Նկեղեցիով զբաղելու հայրենաւանդ զգացումները:

Այս զգացումին աւելի ոյժ տալու համար երկրորդ տպագրութիւնը խնայողական պայմաններով կարգադրած եմ, որպէս զի աւելի դիւրամասշտի ըլլայ հանրութեան զանազան դասակարգերուն:

Երկրորդ տպագրութեան մէջ, առաջինին մէջ տպրդած քանի մը ակամայ վրիպակներու ուղղութենէն զատ, պարունակութիւնը միեւնոյնն է:

Կատարելապէս մխիթարուած եւ վարձատրուած պիտի համարիմ զիս, եթէ կարենամ որեւէ չափով եւսմանգեւս արծարծել Ազգայնոց սիրտերուն մէջ մեր Ազգային, Սուրբ եւ Ուղղափառ, եւ միանգամայն լայնախոհ եւ ներողամիտ Նկեղեցւոյն համար սերն ու յարգանքը:

Բերա, 1912 Մարտ 1/14

Մ. Ա. Օ.

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Տ Պ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ իւր իսկական տեսակէսէն նկատել, անոր բնութիւնը հեղութեամբ բացատրել, անիկայ օտարներուն հաւատարմութեամբ ծանօթացնել, անոր նկատմամբ տարածուած սխալ տարածայնութիւնները պարզել, այս էր շատոնց իվեր ունեցած բաղձանքս, բայց պաշտօնական զբաղմանց անողոք հարկը անոր գործադրութիւնը կը խափանէր: Հազիւ թէ այդ արդելիքն զիս ազատ զգացի, առաջին ձեռնարկներէս մին եզաւ հնօրեայ բաղձանքիս գործադրութիւնը, որուն հրատարակութիւնը ստանձնեց Փարիզի հրատարակիչներէն Ernest Leroux, հայերէնագէտ Frédéric Macler ուսուցչապետին միջնորդութեամբ:

Աշխատասիրութիւնս նամեւս չափի մէջ պարփակուած է, եւ ծանրաբեռնեալ ուսումնասիրութեանց կերպարանը չունի, որովհետեւ նպատակս էր ընթերցողներու համարութեան եւ դիւրաւ ըմբռնողութեան յարմար, եւ պարզ տեղեկութեան ծառայող գիրք մը պատրաստել, եւ ոչ թէ քննադատական եւ հետազոտական տեսութիւններով ընդլայնել: Դադղիներէն լեզուով գրելս այ նոյնպէս ունեցած նպատակիս հետեւանքն էր. կը դիտէի օտարներուն միտքը յուսաբանել Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյն նկատմամբ: Օտարազգիներ շատ անբաւական տեղեկութիւններ ունեցած են մեր ներքինին նկատմամբ. իսկ ազգային օտարադաւաններ, աւելի իրենց ընթացքը արդարացնելու ջանացած են, Հայոց Եկեղեցւոյն ներքինը չբաժանցելով, եւ մինչեւ իսկ պատմական եղելութիւնները ալլազունելով:

Եւրոպական մամուլին հետիմակաւոր քննադատները նպաստաւոր ընդունելութիւն չայնցնեցին համեւս աշխատանքիս: Ինձի աւելի գոհունակութեան առիթ տուաւ անոնց խոստովանութիւնը, թէ

ցարդ գրեթէ անճանօթ մնացած նիւթի մը վրայ՝ բաւարար տեղեկութիւն կը ստանային :

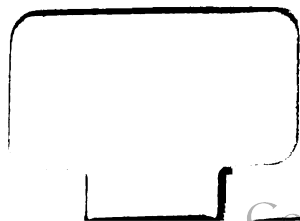
Գործս նկատեցին իբր Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան եւ սկզբունքներուն ճիշդ եւ գրեթէ կատարեալ անփոփոխութիւնը, որ նշանաւոր կերպով կ'աւերողջացնէ իրենց լեզուով գտնուած աստուածաբանական գրականութեան դասարկը (Francis Chaponnière) . եւ միանգամայն կը յաջընէ Արեւելիի խնդիրներով շահագրգռուող Արեւմտեացիներուն զգացած մեծ պակասը (Edwin Pears) : Որովհետեւ, կ'ըսեն, կը թացատրէ Արեւելեան փրկատէրութեան իսկութիւնն ու արտայայտութիւնները, գործս Արեւմտեացիներ մեծ օգտակարութեամբ պիտի կարդան . նկատի առնելով զլիսաւորապէս այն միտքեան կապը՝ որ եկեղեցին ազգիկ հետ կը միացնէ, եւ այն զաղափարներու ապաստանութիւնը՝ որ Հայոց Եկեղեցւոյն տիրապէս ժողովրդականութեան արդիւնքն է (A. de Stefanio) : Սոյն գիրքը, կ'ըսեն, պիտի շահագրգռէ մասնաւոր անոնք, որ կը զբաղին արկածներով հուշակաւոր եղած ժողովուրդի մը՝ կրօնական եւ պատմական խնդիրներով : Մեր Եկեղեցւոյն մասին տեսութիւններս ալ իւրացնելով կը յարեն, թէ հա իւր իմաստուն նկարագիրով կրցած է հիմնգործող դարեւ ասդին աւանդական բաշխումներով չգեղծանել, եւ համեմատաբար ողջամիտ մնացած է, ժողովուրդին հետ շփուելը չյորսնցնելով (Albert Houtin) : Մինչեւ իսկ եկեղեցական խնդիրներու նուազ հետամուտ եղողներ կը գնահատեն մեր եկեղեցին, որ դաւանական կէտերը նուազագոյն չափի կը վերածէ, կրօնական պաշտամանը կամայական ծանրութիւններ չբարդէր, իրմէ դուրս եղողները փրկութենէ չզրկէր, եւ պէս ժողովրդական կազմութիւն ունի, եւ աշխարհական տարրին հետ կապակցեալ կը մնայ, իւր մասնաւորութիւնն իսկ անոր ձեռքը յանձնելու աստիճան (Victor Chapot) : Կ'ընդունին թէ Հայոց Եկեղեցւոյն ուսումնասիրութիւնը, հրաւանգիչ է Արեւմտեան եկեղեցիին աչ, որուն նուիրապետութիւնը աշխարհական տարրին կը մեկուսանայ, երբոր զայն չիրենար կառավարել : Իսկ գիրքին պարունակութիւնը կը գտնեն ուղիղ ու ճիշդ ֆնտիստութեամբ անփոփոխ եւ ստոյգ կամ հաւանականագոյն եղելութեանց վրայ հիմնուած, եւ իսկական կշռադատութեամբ ուսումնասիրուած (Angelo de Gubernatis) : Վերջապէս մեծ հեղինակութիւն մը կը վկայէ, թէ այդ գիրքը

հիմնապէս կը ճանչցնէ շատ հին եւ շատ սկզբնասիւս եկեղեցի մը, որ պահուած ու զարգացած է ուրիշ եկեղեցիներու ազդեցութենէն դուրս, անոնց գերիշխանութիւնը երբեք չէ ճանչցած, եւ հաւատարմութեամբ պահպանած է Արեւելիան նախնական փրփոսոնկութեան ժառանգութիւնը. ինչ կերպով որ այն կազմուած էր առաքելներուն անմիջապէս յաջորդող դարուն մէջ (Hyacinthe Loyson): Այդ դասողութիւնները աշխատանքիս նպատակին ծառայած ըլլալուն գոհունակութիւնը կը ներշնչեն:

Իսկ ինչ որ ինձի գրեթէ անակնկալ մը եղաւ, ազգային շրջանակին եւ ազգային մամուլին մէջ արտայայտուած համարձակ գնահատումն էր, որով նոյնիսկ մերայնոց հմտութեան յարմար ու կարեւոր նկատեցին այդ հրատարակութիւնը. եւ մինչեւ իսկ օգտակար դատեցին, որ այդ աշխատութիւնը ծառայէր իբրեւ ձեռնարկ մեր հոգևոր դպրոցներում, իբրեւ շատաւոյն դասաւորօրէն Հայոց եկեղեցու մասին (Մշակ). եւ բացարձակ յայտարարեցին, թէ ամէն Հայու մասենադարանին մէջ զտնուելու արժանի է այս գիրքը, որ Արեւելի ամէնէն ազատական եկեղեցիին վրայ կը խօսի, Արեւմտոսփի ամէնէն անկաշխանող միսիքի տէր փրփոսոնկայ մատենագիրի ոճովն ու ներշնչումովը (Բիւզանդիոն):

Ասկէ առաջ եկաւ նոյն աշխատութիւնը հայերէնի քարգմանելու միջոցն ու առաջարկը, որուն սկիզբէն համամիտ չգտնուեցայ, քանի որ խմբագրութիւնը իսկապէս օտարներու ուղղուած լեզուով ու ոճով պատրաստուած էր. մինչդեռ յօտարակամ հաւանեցայ ռուսերէնի եւ անգղիերէնի քարգմանելու ուղղոյն: Բայց առաջարկներուն կրկնուիլը եւ փափաքներուն զօրանալը՝ զիս ալ համակերպելու բռնադատեցին, մանաւանդ երբոր գերագիշտ եւ եկեղեցասէր ազգային մը, Կարապետ Էմինի Արապեան, Զմիւռնիոյ առեւտրական հրապարակի գլխաւորներէն, պատրաստականութիւն յայտնեց տպագրական ծախքներուն ձեռնարկութեան: Ահա թէ ինչպէս եւ ինչու առաջիկայ հրատարակութեան ձեռնարկեցի:

Այս տեղ իդեպ կը սեպեմ անցողակի ակնարկել ինչինչ բնադատութեանց, որոնք մեր հռոմէադաւան ազգայիններէ ոմանց կողմէն յայտնուեցան: Իրողութիւնը շատ բնական էր, քանի որ իմ

դեցի մը,
հղուքենին
հաւատար-
մանութեան
խաղներուն
: Այդ դու-
րալուն զո-

[illegible][illegible]

րենի քարզմա-
 իս չզանուեցայ,
 քու ամ լեզուով
 ամենեցայ ուռ-
 ւայց առաջարկ-
 ւալ համակեր-
 եւ եկեղեցա-
 խումբի առեւ-
 անութիւն յայս-
 ր քէ ինչպէս եւ

ցարդ գրեթէ անձամօք մնացած ճիւղի մը վրայ՝ բաւարար տեղեկութիւն կը ստանային :

Գործս նկատեցին իբր *Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան եւ սկզբունքներուն* ճիշդ եւ գրեթէ կատարեալ անկողնուր, որ նշանաւոր կերպով կ'աւերողջացնէ իրենց լեզուով գտնուած աստուածաբանական գրականութեան դասարկը (Francis Chaponnière) . եւ միանգամայն կը քաջընէ Արեւելիի խնդիրներով շահագրգռուող Արեւմուտեցիներուն զգացած մեծ պակասը (Edwin Pears) : Որովհետեւ, կ'ըսեն, կը թացասրէ Արեւելեան ֆրաստոնեութեան իսկութիւնն ու արտայայտութիւնները, զորս Արեւմուտեցիներ մեծ օգտակարութեամբ պիտի կարդան . նկատեալ առնելով գլխաւորապէս այն միտքեան կապը՝ որ եկեղեցին սզողին հետ կը միացնէ, եւ այն գաղափարներու ազատատեսութիւնը՝ որ Հայոց եկեղեցւոյն տիրապէս ժողովրդականութեան արդիւնքն է (A. de Stefanio) : Սոյն գիրքը, կ'ըսեն, պիտի շահագրգռէ մասնաւոր անոնք, որ կը զբաղին արկածներով հռչակաւոր եղած ժողովուրդի մը՝ կրօնական եւ պատմական խնդիրներով : Մեր եկեղեցւոյն մասին տեսութիւններս ալ իւրացնելով կը յարեն, թէ նա իւր իմաստուն նկարագիրովը կրցած է հիմնգերոյ դարէն ապին աւանդական փաշտօններով չզնոյնանալ, եւ համեմատաբար ողջամիտ մնացած է, ժողովուրդին հետ շփուելը չկորսնցնելով (Albert Houtin) : Մինչեւ իսկ եկեղեցական խնդիրներու նուազ հետամուտ եղողներ կը գնահատեն մեր եկեղեցին, որ դաւանական կիները նուազագոյն չափի կը վերածէ, կրօնական պաշտօնական կամայական ծանրութիւններ չբարդիւր, իրեւ զուտ եղողները փրկութենէ չզրկէր, եւսպէս ժողովրդական կազմութիւն ունի, եւ աշխարհական տարրին հետ կապակցեալ կը մնայ, իւր մասնաբարձութիւնն իսկ անոր ձեռքը յանձնելու աստիճան (Victor Chapot) : Կ'ընդունին թէ Հայոց եկեղեցւոյն ուսումնասիրութիւնը, հրահանգիչ է Արեւմտեան եկեղեցիին ալ, որուն նուիրապետութիւնը աշխարհական տարրէն կը մեկուսանայ, երբոր զայն չկրնար կառավարել : Իսկ գիրքին պարունակութիւնը կը գտնեն ուղիղ ու ճիշդ ֆինադատութեամբ անկողնուած եւ ստոյգ կամ հաւանականագոյն եղելութեանց վրայ հիմնուած, եւ իմական կշռադատութեամբ ուսումնասիրուած (Angelo de Gubernatis) : Վերջապէս մեծ հեղինակութիւն մը կը վկայէ, թէ այդ գիրքը

հիմնապէս կը ճանչցնէ շատ հին եւ շատ սկզբնասիւս եկեղեցի մը , որ պահուած ու զարգացած է ուրիշ եկեղեցիներու ազդեցութենէն դուրս , անոնց գերիշխանութիւնը երբեք չէ ճանչցած , եւ հաւատարմութեամբ պահպանած է Արեւելեան նախնական քրիստոնէութեան ժառանգութիւնը . ինչ կերպով որ այն կազմուած էր առաքելներուն անմիջապէս յաջորդող դարուն մէջ (Hyacinthe Loyson) : Այդ դասողութիւնները աշխատանքիս նպատակին ծառայած ըլլալուն գոհունակութիւնը կը ներշնչեն :

Իսկ ինչ որ ինձի գրեթէ անակնկալ մը եղաւ , ազգային շնորհանակին եւ ազգային մամուլին մէջ արտայայտուած համարձակ գնահատումն էր , որով նոյնիսկ մերայնոց հմտութեան յարմար ու կարելիութիւնը նկատեցին այդ հրատարակութիւնը . եւ մինչեւ իսկ օգտակար դասեցին , որ այդ աշխատութիւնը ծառայէր իբրեւ ձեռնարկ մեր հոգիւնը դպրոցներում , իբրեւ շառաւիղի դասաւարտը Հայոց եկեղեցու մասին (Մշակ) . եւ բացարձակ յայտարարեցին , թէ ամէն Հայու մատենադարանին մէջ զանուէրու արժանի է այս գիրքը , որ Արեւելքի ամէնէն ազատական եկեղեցիին վրայ կը խօսի , Արեւմտեքի ամէնէն անկաշկանդ միսէքի տէր քրիստոնէայ մատենագիրի ոճովն ու ներշնչումովը (Բիւզանդիոն) :

Ասկէ առաջ եկաւ նոյն աշխատութիւնը հայերէնի թարգմանելու միտքն ու առաջարկը , որուն սկիզբէն համամիտ չգտնուեցայ , քանի որ խմբագրութիւնը իսկապէս օտարներու ուղղուած լեզուով ու ոճով պատրաստուած էր . մինչդեռ յօժարակամ հաւանեցայ ռուսերէնի եւ անգղիերէնի թարգմանելու ղեկավարելուն : Բայց առաջարկներուն կրկնուիլը եւ փափաքներուն զօրանալը՝ զիս ալ համակերպելու բռնադատեցին , մանաւանդ երբոր գերագնիւ եւ եկեղեցասէր ազգային մը , Կարապետ Էմինսի Արապեան , Զմիւռնիոյ առեւտրական հրապարակի գլխաւորներէն , պատրաստակամութիւն յայտնեց տպագրական ծախսերուն ձեռնհասութեան : Ահա թէ ինչպէս եւ ինչո՞ւ առաջիկայ հրատարակութեան ձեռնարկեցի :

Այս տեղ իդէալ կը սեպեմ անցողակի ակնարկել ինչի՞նչ բնադատութեանց , որոնք մեր հոռմադաւան ազգայիներէ ոմանց կողմէն յայտնուեցան : Իրողութիւնը շատ բնական էր , քանի որ իմ

սեռութիւններս իրենց նպաստաւոր չէին: Իսկ պատմական կէտերու մասին, արդէն յիշած եմ, թէ տարբեր կարծիքներ ալ կը գտնուին, բայց նպատակս չէ եղած եւ չէ՝ քննադատական հետազոտութեանց հետեւիլ այդ գրուածին մէջ, այլ ընդհանրացեալ եւ ընկալեալ դրութեամբ յառաջել: Ազգային Նկեղեցւոյ մասին առանձին աշխատութեան ձեռնարկած եմ, եւ անոր մէջ տեղի կը գտնեն պէտք եղած բացատրութիւնները:

Գաղղիներէն հայերէն *վերածել* ըսի մակապիրին մէջ, եւ ոչ *թարգմանել*. վասնզի ստիպուած էի բացատրութեանց ոճը ոչեւս օտարներու ուշիղուած ձեւերով պահել: Նոյնմէն ալ պէտք էր մերայնոց նուազ ծանօթ կէտերը աւելի յստակ կերպով պարզաբանել: Ասկէ զատ եւրոպական լեզուներ շատ մը հեղաբանութիւններ ունին, որոնց համապատասխանը հայերէնի մէջ վնասուած չէ, եւ պէտք կ'ըլլայ դարձուածներով բացատրել: Նոյն իսկ բառերու սեռերը, որ մեր մէջ չկան, կը ստիպեն կրկնութիւններով իմաստը հեղել: Այդչափ տարբերութիւններ հասարակ թարգմանողի մըն ալ մեղադրանք չեն կազմեր, թող որ ներկայ պարագային, նոյնիսկ հեղինակն է՝ որ իւր գրածին թարգմանիչը կը լինի: Աւելի երկարել պէտք չեմ տեսներ՝ ներկայ հրատարակութեան պատճառն ու նպատակը ու պարզաները բացայայտ կերպով ծանուցանելու համար:

Մեր Ազգային Նկեղեցւոյն անկեղծ սերն է, եւ անոր իսկութեան մասին կազմած համոզումն է, որ ինչպէս կեանքիս եւ գործերուս նոյնպէս գրիչիս եւ խօսքերուս կ'առաջնորդեն. փափաքելով միշտ՝ Հայաստանեայց սուրբ եւ առաքելական Ուղղափառ Նկեղեցին աւելի սիրելի ընել իրենցներուն, եւ յարգելի օտարներուն:

Բերա, 1911 ապրիլ 2/15

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ԳՐԵՑ՝ Մ. ՊԵՐԹՐԱՆ ՊԱՐԷՅԼ

Հայոց եկեղեցւոյ պատմութեան վրայ հրատարակութիւն մը, զոր գրած է նոյն եկեղեցւոյ բարձրաստիճան ներկայացուցիչներէն մէկը, անշուշտ պէտք է իւր օգտակարագոյն հրատարակութիւն ճանչնալ: Ներկայ աշխատութիւնը ճշգրտեամբ կը պատկերացնէ արեւելեան քրիստոնէութիւնը իւր վարդապետութեամբ, իւր հաւատալիքներով, իւր նուիրապետութեամբ, ու միեւնոյն աստին քաղաքական և կենցաղական ուսումնասիրութեանց ալ կը նպաստէ: Այս եղած է իւր Հեղինակին ալ նպատակը, որ ուզած է ամէնուն դիւրամատչելի ընծայել իւր նիւթը. հետեւաբար պէտք չէ անոր մէջ փնտոել Հայաստանի քրիստոնէութիւն ընդունելէն մինչև մեր օրերը կատարեալ և տարեգրական պատմութիւն մը: Այսպէս ըրած ըլլալու համար, Հեղինակը պարտաւոր պիտի ըլլար վկայութեանց ներքեւ խճողել իւր գործը. իսկ նա վախցած է իւր ընթերցողները յոգնեցնել այնպիսի մանրամասնութիւններով՝ որ անոնց հաճելի պիտի չըլլային: Անոր համար նա գոհ եղած է յառաջ բերել նշանաւոր եղելութիւններ, և այն պարագաները միայն, որոնք աւելի կը նպաստէին Արեւելեան աշխարհի կարեւորագոյն մէկ ճիւղը մօտէն ճանչնալու և ճանչցնելու:

Այդ պատմութիւնը աւելի շահագրգիռ կը դառնայ անով, որ հեղինակը, Օրմանեան Սրբազան, բնիկ արեւելցի մըն է, և տասուերկու տարի կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ գտնուած է: Հետեւաբար ներկայ աշխատութիւնը չնամանիր այն սովորական և աննշան հրատարակութեանց, որոց հեղինակները իրար ընդօրինակելով բան մը մէջտեղ կը նետեն: Ասկէ զատ Հեղինակը, ձեւին և ոճին դեղեցկութեան հետեւող մը չէ, և իւր գիրքը միմիայն սկզբունքներու և եղելութիւններու արձագանգն է: Ընթերցողը պիտի տեսնէ թէ որչափ ալ ուղղամիտ է, և թէ ինչպէս միայն համոզման վրայ հիմնուելով գրած է, այլ և միտքի այնպիսի անկախութեամբ մը, որ զարմանք կը պատճառէ Եւրոպացի

ընթերցողներու, որոնք վարժ չեն այդչափ սաղատութեամբ գրող
եկեղեցականներու հանդիպել:

Միւս կողմէ ուղիղ պիտի չըլլար կարծել, թէ այս գիրքին
մէջ յայտնուած ղգացումները միմիայն Հեղինակին յատուկ են:
Ինչու որ գաղափարներու ազատութիւնը բացարձակապէս սևտական
է Հայոց Եկեղեցւոյն, և հետեւանք է անոր ժողովրդական կազ-
մակերպութեան: Երբ մէկը սոյն եկեղեցւոյ կազմած ու կերպաւու-
րած հասարակութիւնը կ'ուսու մնասիրէ, իր աչքին զարնող առաջին
կէտն է՝ եկեղեցականութեան անջատուած դատակարար մը չկազմելը:
Անոր մէջ եկեղեցին և Ազգը միեւնոյն և միակ հաստատութիւն մը
կը կազմեն: Երկուքին մէջ ալ ոչ ազգեցութեան և ոչ հեղինակու-
թեան պայտար կայ, և ոչ ալ ուրիշ որեւէ մրցում մը: Ուստի
պէտք չէ որ մէկ մը կտրծէ, թէ հասարակութեան գլուխը պատ-
րիարք մը ըլլալուն համար, Հայոց ազգը կ'ըլլին տիրապետութեան
ներքեւ գտնուի: Այս գիրքին մէջ պիտի տեսնուի, թէ այն բարձ-
րաստիճան եղեղեցականին ամէն պորտերը մանրազնիւն ջննտութեան
ենթարկուած են, և թէ եկեղեցւոյ վարչութիւնը կատարելապէս
աշխարհականներու ձեռքն է: «Թուրքիոյ մէջ, կը գրէ Հեղինակը,
եկեղեցին կը մատակարարուի տաքողջապէս աշխարհականներէ
բաղկացած և թաղեցիներէ ընտրուած խորհուրդի մը ձեռքով»: Եւ
քիչ ետքը կ'աւելցնէ, թէ «Աշխարհական տարրին մասնակցութիւնը
կը յայտնուի նախ և առաջ կրօնական սլաշտօնեաներու ընտրու-
թեամբ»: Պէտք է եւս դիտել. որ աշխարհականներէ ընտրուած և
անոնց ջննտութեան ենթարկուած եկեղեցականութիւնը, միմիայն
կամաւոր նուէրներով և նպաստներով կ'ապրի, ինչ որ զինքը տարող-
ջապէս հաւատացեալներու կամեցողութեան կ'ենթարկէ: Այս կեր-
պով աշխարհականը եկեղեցւոյ մէջ կ'ըլլայ, և կ'ըլլաւ ազգին հետ
սերտ կերպով միացած մարմին մը կը կազմէ: Վերջապէս երկու
տարրերը այնպէս իրարու խառնուած և իրարու մէջ թափանցած են,
որ կարծես թէ Հայ ազգին համար կազմուած է Ազգային Եկեղեցի
բացատրութիւնը:

Այդ կէտը այնչափ ստոյգ է, որ քրիստոնէութեան դառնալէն
իվեր՝ Հայ ազգը այդ գիտակցութիւնը ունեցած է: Այդ գիտակ-
ցութիւնը հաւատքի սկզբունքով հաստատուեցաւ չորրորդ դարուն
սկիզբը, և անկէ իվեր ազգին բախտը հիւղեցւոյ բախտին հետ
միացած ըլլալէ երբեք չդադրեցաւ: Հայոց Եկեղեցին կազմակեր-
պութեան և պահպանութեան վարմանալի սկզբունք մը ունեցաւ:
Հայը, իւր եկեղեցւոյն ապաւինելով, ոչ միայն միաւորութեան և

կապակցութեան կեդրոն մը գտաւ անոր մէջ, այլև փրկութեան տապան մը, որուն մէջ ազատեց ու պահեց ինչ որ զինք անցեալին հետ կը կապէր, աւանդութիւններ և սովորութիւններ, լեզու և գրականութիւն։ Առանց երկրայութիւն, այդ շահերու սերտ կապակցութեան և նոյնութեան, և աշխարհական տարրին հետ զգացումներու համաձայնութեան չնորհիւն է, որ Հայ Եկեղեցին պահած է ներողամտութեան և ազատամտութեան սկզբունքները։ Բայց աւելի խորունկ պատճառներ ալ կան դիտուելիք։

Հայր կը հաւատայ, թէ ո՛չ մի եկեղեցի, ինչչափ ալ ընդարձակ և կարեւոր ըլլայ, չկրնար ամբողջ քրիստոնէութիւնը ներկայացնել։ Թէ մասնաւոր եկեղեցիներ, զատ զատ առնուած ատեն, կրնան սխալիլ։ Թէ միայն Ընդհանուր Եկեղեցի ոյ կը պատկանի դաւանական որոշումներու մէջ անսխալ ըլլալու առանձնաշնորհութիւնը։ Նա կը հաւատայ եւս, որ եթէ դաւանութիւնները անփոփոխ պէտք է մնան, որովհետեւ անոնք են ներկայն իւր ծագումին հետ կապող թելերը, սակայն միւս կողմէն պէտք է դիւրութիւններ ընծայել պարզ վարդապետական կէտերու նկատմամբ։ Պարզ վարդապետութիւնը ժամանակին ըմբռնումին արտայայտութիւնն է, և հետեւաբար փոխուելու ալ ենթակայ է, որովհետեւ ոչ մի բան փոփոխականութեան օրէնքէն ազատ չէ։ Սխալած ըլլալ չիմ կարծեր ըսելով, թէ ամէն զարգացումներուն սերմերը այդ սկզբունքներուն մէջ կը պարունակուին։

Արեւելեան եկեղեցիներուն դերը, իբր պահպանութեան նախասկիզբն, Հեղինակին կողմէ մէկ բաւով մը բացատրուած է երբ կ'ըսէ, թէ նախնական եկեղեցիներ ազգութեանց համաձայն կազմուեցան։ Այդ կազմակերպութեան առիթ տուաւ անչուշտ այն հարկը, որ կը ծագէր իւրաքանչիւր ազգութեան իւր լեզուով Աւետարանը քարոզելու պահանջէն։ Այս կերպով պէտք եղաւ այբու-բէններ գտնել այն լեզուներուն որ չունէին, որպէս զի կարենան սուրբ գիրքեր գործածել. և դպրութիւն չունեցող ազգերու համար ասիական առաջին քայլ մը եղաւ դէպի մտաւորական կեանքը։ Այսպէս եղաւ Հայերուն համար հինգերորդ դարուն մէջ, և Սլաւներուն համար իններորդ դարուն մէջ։ Առանց այդ պարագային հաւանական է որ շատ մը ազգային տարրներ անկապակից հաւաքոյթներ եղած պիտի ըլլային՝ առանց ներքին հաստատութեան, և դիւրութեամբ պիտի հալէին ու ձուլուէին տիրապետող ժողովուրդներու բազմութեան մէջ։ Բայց անոնք ապրելու համար պարտաւորուեցան իրենց եկեղեցիներուն շուրջը ամփոփուել, և եկեղեցիներու

հովանւոյն ներքեւ շարունակեցին ապրիլ, վերակենդանութեան նախախնամական ժամուն ակնկալութեամբ: Այսպէս է, որ հետզհետէ երեւան եկան շատ մը ազգութիւններ, որոնք մեռած ու քնջուած կը կարծուէին: Ութեւտասաներորդ դարուն մէջ Յոյներու գոյութիւնը մոռցուած էր. և ոչ ոք կը մտածէր թէ Ռուս կոչուած ռայս ժողովուրդը պիտի կարենայ յատուկ մարմին մը կազմել իր անկախ ազգութիւն: Երբոր Յոյներ ազատութիւն ստացան, հրապարակագիրներ և դիւանագէտներ ուրիշ բան չէին տեսներ Արեւելքի մէջ, բայց եթէ Որթոդոքս Յոյներ ամէն տեղ: Անոնք կ'անդիտանային տակաւին Դանուբի և Պալքոննիքու Սլաւներուն գոյութիւնը, զորս գիւրաւ կը չփոթէին 1821'ին յանկարծ ընդհանուր մտադրութեան առարկայ դարձած Յոյ տարրին հետ: Նոյն իսկ Յոյներն ալ անխորհուրդ գոհունակութեամբ մը կը սիրէին այդ սխալ բարոնումը հոչակել. Բիցիբիոս ալ 1856'ին կը գրէր «Յոյ Որթոդոքս անունին ներքեւ կը հասկցուին ամէն քրիստոնեաներ, ինչ ցեղէ ալ ըլլան, որոնք Օսմանեան մականին ներքեւ կ'ապրին» Ազգութեանց շարժում կոչուած մեծ երեւոյթը, այդ յուսախաբութիւնները փարատեց: Ազգային զգացումը, Արեւմտեան գաղափարներու չիմամբը արթնցաւ, և ինչ որ Արեւելեան ժողովուրդներու գիտակցութեան մէջ կը քննարար, ոչ նուազ ուժգնութեամբ շարժուեցաւ անոնց սիրտին մէջ, քան որչափ եղած էր Իտալացոց և Դերմանացոց սիրտին մէջ: Անոնք սկսան նորէն ազգային զգացումով ապրիլ, իրր թէ երբեք այդ զգացումներն ընդհատում կրած չըլլար, հին սուանդութիւնները ներշնչային կապեցին, և իրարու նմանցնելով արծարծեցին ինչ որ կրնար իրենց զարգացման նպաստաւոր ըլլալ: Նփեսոսի Նօթի Մանկանց ասանդական քունին նման, ասոնք ալ յանկարծ արթնցան, առանց իսկ կոսկածելու թէ շատ դարեր տեսած քուն մը անցուցած են: Ինչ որ սուսեւելապէս զարմանալի է, այն զգացումներու նոյնութիւնն է, զոր Հայ ազգը պահած է, և որով Հայեր իրարու միացած են: Հակառակ իրենց բոլոր աշխարհի մէջ ցրուած ըլլալուն:

Այս է պատճառը որ կրօնական խնդիրը չէ դադարած կենսական խնդիր մը ըլլալ բոլոր Արեւելքի քրիստոնեայ հասարակութեանց մէջ: Կրօնքի նշանակութիւնը միշտ շատ մեծ է անոնց համար, և ներկայ դարուն հոգին հագիւ կրցած է անոնց միտքերը շօշափել: Եթէ ներկայ սերունդները չեն ուզեր այլեւս կղերէն առաջնորդուիլ, ինչպէս առջի ատեններ, ասով մէկտեղ ոչ ոք կը մտածէ խղել այն կապը, զոր Ազգը հաստատած է Եկեղեցւոյ հետ: Ես յաճախ և շատ յստակ տպաւորութիւն գոյացուցած եմ, որ

Հայր, եթէ հաւատալէ ալ դադրի, հաւատացեալ մը ըլլալէ չդադրիր: Նա ներքնապէս կը զգայ, որ եթէ իւր Եկեղեցւոյ նշանակութիւնը վերցուի, բոլոր իւր զգացումներուն չէնքը կը կործանի:

Եթէ Հայ ազգը, իւր քրիստոնէութեան դարձէն ետքը, պահ մը իւր զգացման չափովն մէջ դադար մը զգայ, զայն պէտք է վերագրել պատմական բացառիկ պարագաներուն դժբախտութեան: Կողիացած իւր բարձրաւանդակներուն մէջ, և գաղթող ժողովուրդներու և տիրապետող հրոսակներու մեծ ուղեգիծին վրայ գտնուած, Հայոց աշխարհը եղաւ այն սահմանափակ ասպարէզը, ուր յուշուեցան և լուծուեցան հին Ասիոյ բոլոր խնդիրները: Եթենք դարէն սկսելով, մինչև վերջին ատեններ, արշաւանքներ արշաւանքներու յաջորդեցին, աւերածներ կոտորածները մղեցին, և մէկ խօսքով, իւր պատմութիւնը երկար վկայաբանութիւն մը եղաւ, Հեղինակին ազդու բացատրութեան համեմատ: Հայաստան պարտաւորուեցաւ բիրտ ոյժին առջև տեղի տալ, բայց նոյն իսկ օրինակը չտեսնուած դառն լախտի մը ներքեւ ընկնուելով ալ, կրցաւ գոնէ էականը ազատել ընդհանուր նաւարկութենէ, այսինքն է իւր կեանքը, և կեանքին հետ վերակենդանութեան տարրները, որոնք օգտակար եղան թէ իրեն և թէ ուրիշին, և պիտի կազմեն Թուրքիոյ վերակազմութեան պէտք եղած ոյժերէն մէկը:

Անշուշտ գիտցած մէկ բանն է, թէ Թուրքեր, իրենց աստուածպետական սկզբունքներուն ազդեցութեան ներքեւ, գրեթէ բան մը չը փոփոխեցին իրենց տիրապետած ժողովուրդներուն ներքին կացութեանը մէջ: Անոնք գոհացան համակերպիլ Ղուրանին պատուէրներուն, որ իրեն հաւատացեալներուն կը հրամայէ, յազթուածներուն թողուլ իրենց ունեցածները, բաւական է որ խաբան կամ գլխահարկ վճարեն: Քրիստոնեաներ, այդ կարգադրութիւններէ օգտուելով, ներքին կազմակերպութիւննին պահեցին որչափ կրցան, և իրենց սեփական կենցաղով ապրեցան, միշտ հպատակ մնալով այն տիրապետող ազգին, որուն հետ կապուած էին:

Պատրիարքը, որ Բարձրագոյն Իտուէն կ'ընդունէր իւր հաստատութիւնը, եղաւ օրինաւորապէս ճանչցուած Միլլիթ պաշտ կամ ազգապետ մը, այսինքն պատասխանատու գլուխ մը քաղաքական իշխանութեան հանդէպ: Նա կը հսկէր հարկերու հաւաքումին, որ կը կատարուէր իր պաշտօնականներուն ձեռքով և իր երաշխաւորութեանը ներքեւ: Իրեն ատենանին կը հանուէին բոլոր դատական խնդիրները, ըլլան քաղաքական կամ պատմական, որոնք որ կապակցութիւն ունէին ամուսնութեան կամ անհատականութեան հետ:

Յոյներն ալ յարեւմտեան վարչութեան ենթարկուած էին, որովհետեւ Մէհէմէտ Բ. ուրիշ բան ըրած չէր, բայց եթէ Հայերուն ալ տարածել ալն պայմանադրութիւնները զորս տուած էր Յոյներուն պատրիարք Գեննադիոսին:

Պէտք է դիտել, որ Հայերուն իրենց եկեղեցւոյն հետ ունենցած այդ կապակցութիւնը, երբեք իրենց արգելք չեղաւ նոր գաղափարներու ալ հետեւելու: Հակառակ իրենց անհաստատ կացութեան, ընկերական և քաղաքական զարգացման գործունէութիւնին շատ աւելի նշանաւոր եղաւ, քան որչափ ինչ կրնար ենթադրուիլ: Իլիսա որապէս Հայերուն միջնորդութեամբն է, որ իրենց Մահմետական հայրենակիցները սկսան արեւմտեան գաղափարներու և սովորութիւններու հետ շփուիլ: Հայերուն մէջէն է որ Սուլթան Մահմետ փառ իւր առաջին գործակիցները այն ձեռնարկներուն մէջ, որոնց աննկուն և յամառ նախաձեռնութիւնն ունեցաւ: Նա գիտցաւ օգտակար ընել Հայերուն գործի համար ունեցած յարմարութիւնները, ու ելմտական դարձուածներու համար ունեցած յաջողութիւնները: Եթէ պետական վարչութեան անկարգութիւնները չըլլային, Արեւելք շատ աւելի մեծ օգուտներ քաղած կ'ըլլար Հայերուն վաճառականական հանճարէն և ճարտարարուեստական կարողութենէն:

Առաջին անգամ հրատարակուած 1839 տարւոյ Հաթթը Շէրիֆէն ետքը, որ քրիստոնեաներու ազատագրութեան հիմնական օրէնքը՝ և պետական աշխարհականացման նախաքայլը եղաւ, Հայերուն առաջին մտածումը եղաւ, նոր Եւրոպոյ գաղափարներէն և կերպերէն ինչինչ իրենց սեփականել: Նսիս և առաջ ուղեցին պատրիարքին իշխանութիւնը նուազել, աշխարհական տարրին միջամտութիւնը ընդարձակելով: Ասով վերագարծած կ'ըլլային իրենց եկեղեցւոյն կազմակերպական ոգւոյն, որ կ'արգելու եկեղեցականաց գերակշռութիւնը քաղաքական շրջանակի մէջ: Նախ 1847ին երկու ժողովներ հաստատեցին որ պատրիարքին հետ գործերը վարեն, թէպէտեւ դրամատէր աւագանին հակառակութիւն կը ցուցնէր: Երկու ժողովներէն մէկը եկեղեցականներէ կը բաղկանար՝ հոգեւորական վարչութեան վրայ հսկելու համար, և միւսը աշխարհականներէ՝ քաղաքական գործերով զբաղելու համար:

Վերջապէս 1860ին ազգը, այդ առաջին յաջողութեամբ զօրացած, Մահմանադրութիւն մը կազմեց, պետական հաւանութեամբ, որուն հիմնական ուղղութիւնն էր ժողովրդական գերիշխանութեան սկզբունքը: Իրաւ Մահմանադրութիւնը միայն Հայ

ազգին մասնաւոր շահերը կը կարգաւորէր, բայց միանգամայն նշանաւոր յեղափոխութիւն մը կը գործէր Արեւելքի սովորութեանց մէջ։ Սահմանադրութիւնը ազգին գլուխը կը պահէր պատրիարքը, իբր պաշտօնական միջնորդ հասարակութեան և կառավարութեան մէջտեղ։ Հարկաւ չէին կրնար ազգային կաղճակերպութեան այդ կարեւոր կէտը փոփոխել, առանց ազգին տրուած առանձնաշնորհոյ մները վտանգի ենթարկելու։ Բայց դժուարութիւնը հեռացուցին պատրիարքին գործերը Ընդհանուր ժողովին հսկողութեան և քննութեան ենթարկելով։ Այդ նոր կարգադրութեանց շնորհիւ, սկսան ինքնին յառաջ գալ և ծաղկիլ չափ մը ընկերակոն և կենցաղական զարգացման կէտեր, և ասով կը յայտնուէր թէ ինչչափ մեծ էր ժողովուրդին մէջ լաւագոյն կացութեան մը անհամբերութիւնը։ Սահմանադրութեան գլուխը գտնուող հիմնական սկզբունքներուն մէջ գրուած է, թէ Ազգը կ'ուզէ որ երկու սեռէ հանուկները, ինչ որ ալ ըլլայ իրենց վիճակը, ամէնքն ալ առանց խտրութեան ընդունին կրթութեան բարիքը, և զոնէ անհրաժեշտ եղող զիտեղիքները ստացած ըլլան։ Ասով հաստատուած կ'ըլլար ծրագիր մը, զոր հաղիւ քսան տարի ետքը պիտի հռչակէր հանրապետական Գաղղիան, նախնական կրթութեան ուղէնքով։ Այդ նպատակին պէտք եղած ծախքը հոգալու համար, Ազգը, որ արդէն իւր տուրքերը պետութեան կը վճարէր, պարտաւորուեցաւ ինք իրեն վրայ զոհողութեան նոր բեռ մը բարդել։ Այդ զոհողութիւնները անով աւելի ծանր կը դառնային, որ Ազգը պարտաւոր էր արդէն իւր նպաստներով պահպանել բարեպաշտական և բարեգործական բաղձաթիւ հաստատութիւններ։

Այդ կենցաղական բարեւաւութիւններ, զորս Ապտիւլ-Աղիզի ներողամիտ կառավարութիւնը դիւրացուցած էր, չէին կրնար չյուզել իւր յաջորդին կասկածոտ և անվստահ տեսութիւնները։ Ապտիւլ-Համիտ զէչ աչքով նկատեց այդ տարօրինակ երեւոյթը, որով ազատամիտ վարչութիւն մը կը ծաղկէր իւր թռնապետական կառավարութեան հովանւոյն ներքեւ, լաւ աչքով չտեսաւ որ Հայը, թէպէտ ստրկացած և ընկճուած իբրեւ Օսմանեան հպատակ, ազատաբար ապրի իբրեւ իւր Եկեղեցւոյն անդամ։ Ասոր համար այն դրութիւնը երկար պիտի չսուէր։ Շուտով Հայերը կ'սկսեցին դարձան թէ թուրքոյ և թէ Ռուսոյ մէջ հաւասարապէս, և այլեւս հանգստութեան վայրկեան մը չկրցան ունենալ։

Այս պատճառով, Թուրքիոյ ժողովուրդներէն և ոչ մէկը, որչափ Հայը, այնչափ ուրախութեամբ չողջունեց ազատական կառավարութիւնը, զոր Երիտասարդ-Թուրք կոչակցութիւնը հռչա-

կեց, և կառավարութիւնը ընդունելու բռնադատեց 1908 յուլիսին : Հայերը այդ անակնկալ պատահարին մէջ տեսան , ոչ միայն քմահաճ կառավարութեան մը զեղծումներուն զէմ երաշխաւորութիւն մը , այլ և զարգացման նուիրագործում մը , ինչ որ արդէն իրենց սովորական դարձած էր , և որուն կը դիմէին իրենց բնական ձգտումներով : Այդ բանին մէջ միտքերու համաձայնութիւն մը կար , որ զօրեղապէս պիտի օգնէր համերաշխութիւն հաստատելու , և ասանկ ալ եղաւ. արդեաւա՛ր : Բայց նոր կառավարութիւնը փորձեց աւելի առջև անցնիլ : Նա կարծեց թէ ատենը հասած է կրօնական հասարակութեանց առանձնաշնորհումները ցնջել , իբր աւելորդ բաներ : Նա մտածեց թէ նոր վարչութեան պատշաճ էր նոր պայմաններ յարմարցնել : Կասկած չունինք , թէ Հայերը հեռու չեն այդ տեսութիւններուն համաձայնելէ : Անոնք ամենեւին մասնաւորութեանց գազաւիրներ չունին , և երբեք կամք չունին համերաշխութեան գործին արգելքներ յարուցանել : Անոնք գիտեն թէ գործնական կացութիւնը , որ այժմ կը տիրէ , խորհրդարանական վարչութեան հիմնական կէտերուն հետ համաձայն չէ , և որչափ ատեն որ այդ հակառակութիւնը կը մնայ , օրէնսդիր իշխանութիւնը ազգային կամքին վրայ հաստատուած չկրնար ըսուիլ , և թէ պէտք է որ միութեան դորժը հաւասարութեան վրայ հիմնուած ըլլայ : Բայց առանց ուրանալու ստացուած արդիւնքներուն կարեւորութիւնը , Քրիստոնեաներ կը սպասեն որ կառավարութիւնը նոր ճիգ մըն ալ ընէ , և յեղափոխութիւնը մինչև իւր վերջին կէտը յառաջ մղելով , Օսմանեան պետութիւնը որչափ հնար է կատարեալ աշխարհականացման ճանպուհ վրայ դնէ : Այն ատեն միայն ինքնին պիտի իյնան բաժանման միջնորմները , որոնք այժմ իրարու դիմաց գտնուող ազգութիւնները իրարմէ կը զատեն : Վասն զի եթէ կրօնքը մինչև հիմայ իրենց տեւականութիւնը ապահովեց , միեւնոյն ատեն ալ զիրենք իրարու ներհակ գտնուելու բարոյապէս օգնեց : Բարեկրօնականաց ընդհանուր շարժում մը միայն կրնայ այդ նպատակին հասցնել : Անոր համար ալ առաջին պայման է , — ինչ որ պէտք չէ երբեք նկատողութենէ հեռացնել — , որ միտքերը կանխաւ պատրաստուին դպրոցներով և ազատութեան գործնական վարժութեամբ :

Միայն այդ կերպով կրնան զանազան ազգութիւններ իրարու հետ միանալ , և հաստատուն միաւորութիւն մը կազմել , որ կրնայ ամէնուն հասարակ եզոդ հայրենիքը մեծութեան և բարօրութեան հասցնել :

Bertrand BAREILLES.

Կոստանդնուպոլիս , 1910 յունիս 1

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ա.

ԽՆՁ Է ՄԵՐ ՆՊԱՏԱԿԸ

Ներկայ աշխատութեամբ միտք չենք ունեցած հասարակու-
թեան բնծայել երկար ուսումնասիրութեամբ պատրաստուած գիրք
մը : Այն խնդիրները որ Ընդհանուր Եկեղեցւոյ կամ մասնաւոր
Եկեղեցիներու շուրջը կը յուզուին , ընդարձակ ասպարէզ կը բանան
քննադատական , պատմական և իմաստասիրական վէճերու , որոնց
մէջ մտնելու միտք չունինք . միւս կողմէն այս չէ այն գետինը
որուն վրայ մենք նպատակ ունինք կանգնիլ : Պէտք է խոստովանիլ ,
թէ Եկեղեցին տակաւին ամբողջապէս կը պահէ իւր գոյութիւնն
ալ , իւր ազդեցութիւնն ալ , հակառակ այն ծանր հարուածներուն ,
զորս նոր հոգեով գործողներ կարծած են անոր հասցնել : Վարդա-
պետութեան ինչինչ կէտեր իբր անտեղի նկատուած են , պատմական
ինչինչ եղելութիւններ իբրև առասպելներ մէկ կողմ դրուած են ,
բայց ասով մէկտեղ . թէ Ընդհանուր Եկեղեցին և թէ մասնաւոր
Եկեղեցիներ , չեն դադարած , նոյնիսկ քսաներորդ դարուս մէջ .
նշանաւոր կենսականութիւն մը պահել : Մտաւորական զարգացման
ձգտումներն ալ , քաղաքական և պետական կեանքերն ալ , պար-
տաւորութեամբ են նկատի առնել այն ոյժը , զոր կրօնական սկզբունք-
ներ տակաւին հոգիներու վրայ կը ներդրեն :

Հայը , մինչև հիմա գրեթէ մոռցուած , քանի մը տասնեակ
տարիներէ ասդին այժմէութիւն ստացաւ : Իւր անցեալը , իւր ներ-
կայն և իւր ապագայն ուսումնասիրութեանց զատ զատ կէտեր
ոկսան կազմել : Վերջապէս ամէն ոք սկսաւ չահագրգուտիլ այդ հին
ազգութեան պարագաներով , որ բազմաթիւ դարերու ընթացքին և
ամէնէն աւելի դառն արկածներու չրջանին մէջ , չղաղրեցաւ իւր
անշիջանելի կենսականութեան համար յայտնի փաստեր բնծայել :
Եթէ որեւէ ազգի մը կենսականութեան զաղտնիքը թափանցելու

համար անհրաժեշտ է անոր կրօնքին ուսումնասիրութիւնն ընել , պէտք է ընդունիլ , թէ այս տեսակ աշխատութիւն մը անօգուտ չէ , մանաւանդ երբ դիտողութեան առնուի , որ Հայոց Եկեղեցին , — որ մեր պարագային մէջ Հայ Ազգութեան հետ ալ նոյնացած է — , նշանաւոր դեր մը ունեցած է ազգային կեանքին մէջ :

Այս ասանկ ըլլալով մէկտեղ , Հայոց Եկեղեցին հազիւ թէ ճանչցուած է աշխարհի մէջ : Եկեղեցական և կենցաղական ուսումնասիրութեանց աւելի հետամուտ մտածնադիրներն ալ , իրենց մտադրութեան առարկայ չեն ըրած այս եկեղեցին : Բայց հակառակ իւր համեստ կացութեան և իւր վիճակին միջին մնալուն , նա չատ մեծ և առաջնակարգ ու նշանակելի կարեւորութիւն ունի , այն սկզբունքներու և այն վարդապետութիւններու տեսակէտէն , որք անոր սեփական են : Մինք կը կարծենք թէ անոր սկզբունքները արժանի են իրր հիմնակէտ նկատուիլ այն գաղափարական մեծ նպատակին , որ է քրիստոնէութեան միութիւնն ու պարզութիւնը :

Բայց չկանխենք եզրակացութեան յանգիլ , այլ յաւէտ աշխատինք խնդիրին մէջը մտնել : Այդ նպատակով մենք նախ համառօտ տեղեկութիւններ պիտի տանք այդ Եկեղեցւոյն պատմութեան , վարդապետութեան , բարեկարգութեան և գրականութեան վրայ : Այդ բանը պիտի ընենք այնպիսի կերպով մը , որ այն եզրակացութիւնը որուն կ'ուզենք առաջնորդել ընթերցողը , բնական և դիւրին կերպով մը յայտնուի , տրամարանական ոճով եզրակացուի , և ընթերցողին միտքին մէջ տեղ ընէ :

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Բ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԽԱԳՈՒՄԸ

Ամէն եկեղեցիներու ծագումին չլերարերող եղելութիւններ անթափանցիկ վարագոյրի մը ներքեւ ծածկուած են, և մեր հետազոտութիւններէն կը խուսափին. որովհետեւ կը պակսին այն վաւերագիրերը՝ որոնք պիտի յուսաբանէին առաջին առաքեալներուն գործերը, և ընդհանրապէս բովանդակ առաքելական գործունէութիւնը: Հռոմէական եկեղեցին ալ, որ այդ տեսակէտէն ամէնէն նպաստաւոր դիրքն ունեցած է, քանի որ նոյն իսկ կայսերութեան մայրաքաղաքին մէջ իւր ծագումն ստացած է, նա ալ ծանր դժուարութեանց դիմաց կը գտնուի, երբոր հարկ կ'ըլլայ Ս. Պետրոս առաքեալին Հռոմ մէջ անցուցած ժամանակը ճշդել, մինչդեռ այս խնդիրը իրեն համար էական կէտ մըն է, քանի որ անոր վրայ կը հիմնէ բոլոր իւր վարդապետական կազմածը: Այս պատճառով եկեղեցական պատմութիւնը, երբ աւելի հաստատուն փաստեր չգտնուին, կը գոհնայ առաւելագոյն հաւանականութեան փաստերով, ատենդութեանց վրայ հիմնուած պատճառարանութիւններով, և չարունակութեամբ հաստատուած եղելութիւններով, և բաւական է որ հաւանականութեամբ ցուցուած կէտերը, դրականապէս հաստատուած և պատմութեամբ ստուգուած եղելութիւններու հետ հակասութեան մէջ չգտնուին: Ասկէ աւելին պէտք չէ պահանջել Հայոց եկեղեցիէն ալ, իրեն ծագումը հաստատելու համար:

Հայոց եկեղեցւոյն նախնական և հաստատուն սուանդութիւնը իրեն սկզբնական հիմնադիրներ կը ճանչնայ Ս. Թադէոս և Ս. Բարթողիմէոս առաքեալները, զորս ինքն յատուկ կոչմամբ ալ Առաքին Լուսաւորիչ Հայաստանեայց կ'անուանէ: Անոնց գերեզմաններն ալ իրիւ նոյնիական սրբավայրեր կ'ըլլան և կը պահպանէ, Արտաղի (Մակու) և Աղրակի (Պաշալէ) վանքերուն մէջ, որոնք Հայաստանի

հտրաւ-արեւելեան կողմը կը գտնուին : Բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներ համամիտ են Ս . Բարթողիմէոս առաքեալին նկատմամբ եղած աւանդութեան մասին , և համաձայնութեամբ կ'ընդունին թէ՛ անոր առաքելական շրջանը , և թէ՛ Հայաստանի մէջ քարոզած և այնտեղ մարտիրոս եղած ըլլալը : Աղբան կամ Աղբանոս անունը , զոր օտարներ տուած են անոր մարտիրոսութեան տեղւոյն , կը համաձայնի Աղբակ կամ Աղբակոս անունին , որ նուիրագործուած է Հայոց աւանդութեամբ և գերեզմանին գոյութեամբ : Իսկ Թադէոս առաքեալին նկատմամբ աւանդութիւններ կը տարբերին : Այն աւանդութիւնը որ կը պատմէ , թէ Ս . Թադէոս Դիդիմոս (Երկուորեակ) , Ս . Թովմաս առաքեալի եղբայրը , Եդեսիա գաւցած և սնկէ Արտաղ անցած է : Յոյներու և Լատիններու կողմէն ճանչցուած չէ : Ասորիներու աւանդութիւնն ալ , որ Թադէոս Դիդիմոսի գոյութիւնը կ'ընդունի , չհամաձայնիր անոր Եդեսիայէ Արտաղ անցնելուն մասին : Բայց եթէ ասորերէն գրուածը լաւ զննենք , դժուար չէ անոր մէջ ալ տեսնել կամաւ որ աղաւաղումներ , և նոյն իսկ ժամանակագրական վրիպակներ , որոնք պատմուած եղելութիւնները մինչև քրիստոնէութեան երկրորդ դարը կրնան յետաձգել : Բայց մենք զիտեղ կու տանք , թէ առանց այս աւանդութեան ալ , Ս . Թադէոս առաքեալի անունը հաստատուն կը մնայ Հայ Եկեղեցւոյ աւանդութեան համաձայն . որովհետև հնար է հիմնուիլ ուրիշ մէկ աւանդութեան վրայ , որուն համեմատ Հայաստանի մէջ աւետարանական քարոզութեան սկզբնաւորութիւնը կը վերագրուի Ս . Յուդա Թադէոս առաքեալին , որ Ղերէոս ալ կոչուած է : Այդ վերջին աւանդութիւնը , որուն Յոյն ու Լատին եկեղեցիներն ալ կը ձայնակցին , և նոյն իսկ Հայ մատենագիրներն ալ իրր ճշմարտանման և պատմութեան համաձայն կը նկատեն , բաւական է հաստատելու և արդարացնելու : Հայ Եկեղեցւոյ աւանդութիւնը , ինչպէս նաև Արտաղի վկայարանին ու գերեզմանին վաւերականութիւնը նուիրագործելու :

Առաքելականութեան կնիքը , զոր Հայոց Եկեղեցին ամէնատեն իրեն սեփականած և իրացուցած է , և զոր ամէն պաշտօնական գրութեանց մէջ համարձակօրէն հռչակած է , մէկ կողմէն կը հաստատէ անոր սկզբնական և նախնական ծագումը , և միւս կողմէն կը հաւաստէ անոր ուղղակի ինքնուրոյն սկզբնաւորութիւնը , առանց ուրիշ հնազոյն եկեղեցւոյ մը գործակցութեան :

Առաքելական ծագումը , որ ամէն քրիստոնեայ եկեղեցիներէ իրր պայման կը պահանջուի . որպէս զի Քրիստոսի՝ եկեղեցւոյ Երկնաւոր Հիմնադիրին հետ միացեալ և կապակցեալ ըլլալին հաստատուի ,

երկու տեսակ է։ Մէկը ուղղակի ծագում է, երբոր եկեղեցին անմիջապէս առաքելի մը անձնական քարոզութեամբ սկսած է, միւսը անուղղակի է, երբոր ծագումը յառաջ եկած է առաքելներէ հաստատուած ուրիշ եկեղեցւոյ մը միջնորդութեամբ։ Ըստ այսմ Հայոց եկեղեցին ամենայն իրաւամբ կրնայ հռչակել և իրեն սեփականել ուղղակի առաքելական ծագումը։

Ումիտարար ընդունուած ժամանակագրութիւնը Ս. Թադէոս առաքելին քարոզութեանց ութը տարի միջոց կը վերադրէ (35 — 43), և տասնը վեց տարի ալ Ս. Բարթողիմէոս աստօքեալին քարոզութեանց (44 — 60)։ Բայց մենք աւելորդ կը հետաւանք թուականներու և տեղերու մանրամասն հետազոտութեանց մտնել, որոնք յաճախ անլուծանելի վիճարանութիւններու տեղի կու տան։

Բաւական ըլլայ գիտնայ, թէ Հայոց եկեղեցւոյ ուղղակի առաքելական ծագումը ստոյգ և անհերքելի եղելութիւն մը պէտք է նկատուի եկեղեցական պատմութեան մէջ, յարեւմտեան ուրիշ առաքելական եկեղեցիներու ծագումին։ Եթէ երբեք այն աւանդական և պատմական աղբիւրները՝ որ այս եղելութիւնը կը հաստատեն, քննադատական դիտողութեանց կրնան ասիթ բնծայել, գիտել կու տանք, որ Հայ եկեղեցւոյ աւանդութեանց դէմ յարուցուելիք քննադատութիւնները, աւելի զօրաւոր չեն քան այն քննադատութիւնները, որոնք յարուցուած են այն եկեղեցիներուն ծագումին մասին, որոնք ընդհանրապէս իբրեւ առաքելական ճանչցուած են։

Գ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ տիրող կրօնք դարձաւ չորրորդ դարուն ճիշդ սկիզբը, 301 տարին, իսկ անկէ առաջ միշտ հալածանքներու ենթարկուած էր։ Մենք մտադիր կ'ընդունինք, որ առաջին երեք դարերու շրջանին՝ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան գոյութիւնն ու զարգացումը հաստատող յիշատակներէն մեզի հասածները, թէ քիչ են և թէ լիուլի չեն։ Այդ յիշատակները իրենց առատութեան կողմէն չեն կրնար բաղդատութեան մտնել այն յիշատակներուն հետ, որ նոյն շրջանէն մեզի հասած են Յունահռոմէա-

կան աշխարհին պատմութիւնէն : Սակայն յիշատակներու պակասութիւնը, չկրնար երբեք եղելու թեան մը չգոյութեան փաստ համարուի :

Յունահռոմէական աշխարհը այն ատեն իրեն քաղաքակրթութեան գագաթնակէտին վրայ էր, բազմաթիւ մատենագիրներ և իմաստուններ ունէր, և իւր դպրոցներով մտաւորական զարգացման գլուխը կը գտնուէր : Ասոր հակառակ Հայաստան դեռեւս անուսումնութեան խաւարին մէջ կը մնար . ոչ միայն զարգացեալ գրականութիւն մը չունէր, այլ նաեւ իսկ սեփական այբուբենի ալ կարօտը կը քաշէր : Այդ հանգամանքներու մէջ, յայտնի է, թէ Հայոց համար դժուար՝ և գրեթէ անհնարին էր պատմութիւններ գրել և յիշատակներ աւանդել իրենց ժամանակին եղելութեանց վրայ, որոնցմէ յետագաներ կարենային օգտուիլ : Ասով մէկտեղ, ինչինչ դէպքեր՝ զորս ազգային աւանդութիւնը մեզի հասուցած է, և ինչինչ պատմական յիշատակներ՝ զորս օտարազգի մատենագիրներէ կը քաղենք, իրարու խառնուելով կատարելապէս կը բաւականան ցուցնել, թէ ընդհատ ժամանակներու մէջ քրիստոնէութիւնը իսկապէս գոյութիւն ունեցած է Հայաստանի մէջ : Արդ, ուղիղ տրամաբանութիւնը չնեղորոշել, որ քրիստոնէական հաստքի տարածումը հետզհետէ ընդհատուած և վերսկսած, կամ թէ պարբերական խաւարումներ ունեցած ըլլայ այդ շրջանին մէջ : Մեզի հասած աւանդական և պատմական յիշատակներ, որչափ ալ իրարմէ անջատ և ժամանակով ընդհատուած ըլլան, սակայն քանի որ չարայարութիւն մը կը կազմեն, բաւական են հաստատելու, թէ քրիստոնէութիւնը շարունակական և տեւողական գոյութիւն ունեցաւ : Հայաստանի մէջ առաջին երեք դարերու շրջանին ատեն :

Այդ յիշատակներու կարգին, նախեւառաջ պիտի յիշենք աւանդութիւն մը, որ Արտաղի աթոռին վրայ եօթը եպիսկոպոսներու անունը կա՝ տայ որք են, Զաքարիա յաանուվեց տարի, Զեմինտոս չորս, Ատրնեբսէն տասնուհինգ, Մուշէ երեսուն, Շահէն քսանուհինգ, Շաւարշ քսան, և Ղեւոնդիոս տասնուեօթը : Այս տարեթիւերը գումարելով կը հասնինք երկրորդ դարուն վերջերը :

Ուրիշ աւանդութիւն մըն ալ Սիւնեաց աթոռին վրայ ութը եպիսկոպոսներ կը յիշէ . որոնք յաջորդած են Եւստաթէոս առաքեալին, որ աւետարանը քարոզած է այդ նահանգին մէջ : Ասոնք ալ են Կումսի, Բարեւաս, Մուշէ որ ետքէն Արտաղի աթոռին անցած է, Մովսէս Տարոնեցի, Սահակ Տարոնեցի, Զրուանդատ, Ստեփանոս և Յովհաննէս : Այս եպիսկոպոսներուն ալ ժամանակները մերձաւորաբար հաշուվ կը հասնին երրորդ դարուն սկիզբները :

Միւս կողմէն Եւսեբիոս Կեսարացի, կը յիշէ Աղեքսանդրիոյ հայրապետ Դիոնիսիոսի մէկ նամակը, զոր գրած է շուրջ 254-ին, Հայոց եպիսկոպոս Մենրուժանի, զոր վերոյիշեալ Արտաղու եպիսկոպոսներուն յաջորդը պէտք է ճանչնալ. նկատի առնելով թէ՛ պարզապէս Հայոց կոչումը, և թէ՛ Մենրուժանի արեւելեան անունը:

Հայոց Եկեղեցին իւր տօնացոյցին և յայսմաւուրքին մէջ ունի առաքելական դարերու մէջ նահատակուած շատ մարտիրոսներու ալ անուններ: Այս կարգին առաջին յիշատակուածն է Ս. Սանդուխտ արքայազուն իշխանուհին. անոր հետ կը յիշուին Ս. Զարմանդուխտ ազնուազգի տիկինը, Ս. Սամուէլ և Ս. Իսրայէլ նախարարները, և Ս. Թադէոս առաքեալին հետ նահատակուած Հազար վկաները: Կը յիշուին եւս Ս. Բարթողիմէոսի հետ նահատակուած Ս. Ոգուհի արքայազարմ իշխանուհին և Ս. Տերենտիոս զօրավարը, և Ս. Բարթողիմէոսի աշակերտած երեք կուսանները, Մարիամ Յուսկանեան, Աննա Որմզդատեան և Մարթա Մաքովտրիան: Յիշենք եւս Ս. Ոսկեանց և Ս. Սուքիասանց տօները, որք են Ս. Ոսկի չորս ընկերներով, և Ս. Սուքիաս սասնըութր ընկերներով, որոնք նահատակուած են երկրորդ դարուն սկիզբները: Հատին մարտիրոսագիրքն ալ կը յիշէ Ս. Լորարատեան վկաները, որք են Ս. Ակակիոս զօրավար տաան հազար զինուորակիցներով, որք նահատակուած են Հայաստան, Լորարատ գաւառը. Ադրիանոսի կայսրութեան ատեն:

Այդ յիշատակներուն պէտք է կցենք վկայութիւն մը՝ զոր մեզ կ'ընծեւէ Տերտուղիանոս, երկրորդ դարու հռչակաւոր եկեղեցական մատենագիրը: Սա յառաջ բերելով Գործք Առաքելոց գիրքին Բ. Գլուխին 9 համարը, ուր յիշուած են կարգաւ այն օտար երկիրները, որոնց լեզուները լսուեցան պենտեկոստէի հրաշալի օրը, Միջագետքի և Գամիրքի մէջտեղ կը յիշէ Հայաստան, և ոչ Հրեաստան, ինչպէս կ'ընթեռնուենք աստուածաշունչի սովորական օրինակներուն մէջ: Արդ Հրէաստան երբեք չէր կրնար օտար երկիրներու կարգը դասուիլ, և յայտնի ալ է, որ Հրէաստան Միջագետքի և Գամիրքի մէջտեղը չգտնուիր: Տեղագրական ճշդութեամբ և տրամաբանական պահանջմամբ Միջագետքի և Գամիրքի կամ Կապադովկիոյ մէջտեղ գտնուող երկիրը Հայաստանն է: Օգոստինոս Հիպպոնացին ալ կրկնած է Տերտուղիանոսի ընթերցուածը: Ասկէ կը հետեւի, թէ Ափրիկեան եկեղեցւոյ այդ երկու վարդապետները հաստատուն համոզում ունէին, թէ Հայաստանն ալ այն երկիրներէն մէկն էր, ուր քրիստոնէութիւնը տարածուած էր առաքելական դարուն մէջ:

Նմանապէս Հայաստանի գրեթէ վայրկենապէս քրիստոնէու-

Թեան դառնալը չորրորդ դարուն սկիզբը, հնար չէ ուրիշ կերպով մեկնել, բայց եթէ Հայաստանի մէջ քրիստոնէական տարրի մը առաջուրնէ գոյութիւն ունեցած ըլլալը ընդունելով: Եւ իրօք, պատմութիւնն ալ կը յիշէ, թէ Հայոց թագաւորներէն Արտաշէս 110'ին ատենները, Խոսրով շուրջ 230'ին, և Տրդատ 287'ին պաշտօնապէս հալածանքներ հրամայեցին քրիստոնէութեան դէմ: Արդ, այսպիսի հալածանքներ տեղի ունեցած չէին ըլլար, եթէ Հայաստանի մէջ բաւականաչափ քրիստոնեաներու բազմութիւն մը գտնուած չըլլար: Այդ հալածանքներէն վերջինին ատենն էր, որ Ս. Թէոդորոս Սալահունին ալ մարտիրոս եղաւ, նոյն իսկ իւր հօր՝ Սուրէն նախարարին ձեռքով:

Այդ ամէն յիշատակները իրարու կցելով մենք իրաւունք կ'ունենանք եզրակացնել, թէ քրիստոնէութիւնը ստուգապէս դոյութիւն ունեցած է Հայաստանի մէջ առաջին երկք դարերու շրջանին, թէ քրիստոնէութիւնը բազմութիւն հետեւողներ ունեցած է Հայերու մէջ, և թէ հաւատացելոց այդ առաջին խումրն եղած է, որ իւր սնդրդուելի հաստատութեամբ և արգելքներու և հալածանքներու դէմ տոկունութեամբ՝ պահած է քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ մինչև անոր տիրող կրօնք հռչակուիլը:

Դ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԴԱՐՁՐ

Հայաստանի ամբողջական քրիստոնէութեան դառնալուն, կամ քրիստոնէութեան Հայաստանի մէջ տիրող կրօնք հռչակուելուն թուականը, սովորաբար ընդունուած է 301 տարին, հետեւելով ժամանակագրական ճշգրտոյն հետազօտութեանց: Նոր հեղինակներէն ոմանք այդ թուականը մինչև 285 կը բարձրացնեն, ինչ որ աւելի հաւանական չկարծուիր: Սակայն 301 թուականն ալ կը բաւէ հաստատելու, թէ Հայաստան աշխարհի մէջ առաջինն եղաւ, որ թագաւորն, թագաւորական գերդաստանը, նախարարները, բանակն ու ժողովուրդը համանդամայն քրիստոնէութեան զարձան, և քրիստոնէութիւնը պաշտօնական կրօնք հռչակուեցաւ: Կոստանդինոս կայսեր դարձը, տասուերկու տարի ետքը, 313'ին կատարուած իրողութիւն մըն է:

Այդ հրաշալի դարձին գլուխն ու նոր առաքելալը եղաւ Գրիգոր Պարթև, զոր Հայեր Լուսաւորիչ անունով պատուած են, որովհետեւ նա եղաւ որ Հայ ազգը աւետարանի լոյսով լուսաւորեց։ Տրդատ թագաւորն ալ պէտք է ճաննալ իբր Գրիգորի գործակից, այսինքն առաքելակից և լուսաւորչակից մը։ Տրդատ թագաւոր Արշակունի հարստութենէ էր, և Պարթեւական ծագում ունէր, ինչպէս էր նաև Գրիգորի հայրը։ այնպէս որ ազգակցութեան կապ մըն ալ կը միացնէր երկու գործակիցները, քրիստոնէութեան քարոզիչ առաքելալը և քրիստոնէութեան պաշտպան թագաւորը։ Բայց արհնակցութենէ աւելի հաւատոյ եռանդն էր որ երկուքը զօրաւ որ կապերով իրարու միացուցած էր։

Քաղաքական յեղափոխութիւն մը տեղի ունեցած էր այդ միջոցին Պարսկաստանի մէջ, և Սասանեանք յաջորդած էին Արշակունիներու, մինչ տակաւին Արշակունիներու հայկական ճիւղը կը լիպաւորէր Հայաստանի մէջ։ Պէտք էր այն ալ կործանել, որ Պարսկաստանի նոր հարստութիւնը կարենար ապահովապէս հաստատուիլ, սակայն զէնքի բախտը նպաստաւոր չէր եղած Սասանեաններու։ Այդ պարագային հանդէպ Արշակունի մը, Անակ իշխանը, յօժարութեամբ ստանձնեց Հայոց լիպաւոր և իւր մերձաւոր ազգական Սոսրովը դաւաճանութեամբ սպաննել։ Յանձնառութիւնը կատարեց, բայց ինքն ալ սպաննուեցաւ։ Հայ նախարարներու ձեռքով։ Գրիգոր Անակի որդին էր, Տրդատ ալ Սոսրովի, բայց երկուքն ալ տակաւին մանուկ էին 240 տարին, որ կրկին սպանութեանց թուականն է։

Առանց կենսագրական մանրամասնութեանց մտնելու, բաւական կը սեպենք յիշել, թէ Գրիգոր քրիստոնէութեան մէջ մեծցաւ ու կրթուեցաւ։ Կապաղովկիոյ Կեսարիա քաղաքը, մինչ Տրդատ իրեն նախնական կրօնքին մէջ մնաց, և Հռոմայեցւոյ ու Պարսից մէջ տեղի ունեցած պատերազմներու հետեւանքով արկածալից պատահարներու մէջ զոնուեցաւ։ Տրդատ վերջին անգամ Հայոց թագաւորական գահը գրաւած էր, Դիոկղետիանոս կայսեր ոգնութեամբ, 287 խուականին, երբ Երիզայի մէջ կատարուած գահաժողովի տօնախմբութիւններու առթիւ յայտնուեցան Գրիգորի ծագումն ու հաւատքը, և անտանելի չարչարանքներէ ետքը Լիտաշատի Վիրապին արգելաւորանը նետուեցաւ։ Գրիգոր տասնութինգ տարի ապրեցաւ այդ սոսկալի գուրին խորը, և կենդանի մնաց մահացու և երկարատե տանջանքներու մէջ։ Ազգային պատմութիւնը՝ վերնային նախախնամութեան յայտնի նշանը կը տեսնէ այդ պարագային մէջ։

Նոյն միջոցին Հայաստանի մայրաքաղաքը՝ Վաղարշապատ հասան խումբ մը քրիստոնեայ կուսաններ, իրենց արասուհւոյն Ս. Գայիա-նէի առաջնորդութեամբ, Հռոմէական կայսրութեան մէջ բռնացող հալածանքներէն փախչելով, Լ'նդհանուր կարծիքն էր թէ Հռոմէ կու գային Պաղեստինի և Միջագետքի ճանաչով, բայց արդեւ մը չկայ կարծելու որ ուղղակի Հայաստանի սահմանակից կայսերական գաւառներէն էին, և աւելի հաւանականութեամբ Մծբին քաղաքէն, եթէ ուզենք այդ պարագայն համեմատել Ս. Փերրոնէի վկայաբա-նութեան հետ: Այդ կոյսերէն մէկուն, Ս. Հռիփսիմէի, անգուգա-կան գեղեցկութիւնն թագաւորին մտադրութիւնը գրաւեց, որ ուզեց զայն իւրացնել: Իայց զանազան պարագաներ, ինչպէս են կոյսին դիմադրութիւնը թագաւորին հրապոյրներուն և բռնութեանց դէմ, հրեսուներութը կոյսերուն մարտիրոսութիւնը, թագաւորին վրայ եկած գայլամարդութեան ախտը և կատաղութիւնը, գոր-ծածուած դարմաններուն ապարդիւնութիւնը, թագաւորին քոջ խորովողութեամբ կողմէ քրիստոնէից Աստուծոյն գլխելու թախան-ձանքը, և Վիրապէ հանուած Գրիգորին աղօթքով թագաւորին բժշկուիլը, որոնք 300 տարւոյ վերջերը և 301 տարւոյ սկիզբները տեղի ունեցան, այնպիսի մեծ ազդեցութիւն գործեցին, որ Տրդատը քրիստոնէութիւն ընդունելու ստիպեցին: Ասիկայ ալ իւր նորահա-ւատ եւանդիկ բորբոքմամբ փութաց քրիստոնէութիւնը իւր պետու-թեան պաշտօնական կրօնք հռչակել ու տարածել:

Գրիգոր պարզ աշխարհական մըն էր, և իրեն հետ ո'չ քարո-զիչ ընկեր ունէր, և ո'չ գործակից եկեղեցականներու: Խումբ մը աշու. հանդերձ 301 տարին չվերջացած, Հայաստանի կրօնական կերպարանը հիմնապէս փոփոխուած էր. աստուածներու պաշտօնը գրեթէ դադարած, և քրիստոնէութիւն ընդհանուր կերպով ընդունուած էր: Արդ. այս երեսոյթը անմեկնելի կը մնայ, եթէ չընդունուի քրիս-տոնէութեան կանուխէն տարածուած ըլլալը, ինչպէս որ վերեւ ալ դիտել տուինք:

Այդ հրաշալի դարձին ստուգութեան վկայութիւնները կը գտնուին ժամանակակից պատմիչներու և յաջորդ դարու մատենա-գիրներու մօտ. նոյնը կը հաստատեն Ս. Հռիփսիմէի, Ս. Գայիանէի և Ս. Մարիանէի կամ Շողակաթի վկայարաններն ալ, որք չորրորդ դարուն չինուած են էջմիածնի կամ Վաղարշապատի մօտերը, և որոնց մէջ կը գտնուին յիշուած սրբուհիներուն գերեզմանները: Վաւերական արձանագրութիւններ ալ պակաս չեն որ այդ եղելու-թեանց կ'ականարկեն: Ուրիշ ոչ նուազ կարեւոր վկայութիւն մըն ալ

կ'ընծայէ Եւսեբիոս Կեսարացիի պատմութիւնը, երբ կը խօսի 311 թիւին տեղի ունեցած պատերազմին վրայ, զոր Մաքսիմինոս Դաժ կայսրը բացաւ Հայերուն դէմ, անոնց քրիստոնէութեան դարձած ըլլալուն համար:

Ե.

ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ս. Գրիգոր ինքնին նշանակուած էր Հայոց Եկեղեցւոյ գլուխ ըլլալու, իւր ընծայած սուրբ երախտիքին և կատարած մեծ գործունէութեան հետեւանօք: Ուստի ընական կերպով այդ սատիճանին կոչուեցաւ թագաւորին ու ազգին կողմէ, իսկ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը ստացաւ 302'ին, Կեսարիոյ Կապադովկացոց արքեպիսկոպոս Ղեւոնդիոսի ձեռքէն: Եղեղութիւնները պատմագիրներով և ազգային ասանդութեամբ հաստատուած են: Միայն թէ այդ ձեռնադրութիւնը առիթ տուած է զանազան վիճաբանութեանց, անոր նշանակութիւնը, այսինքն Հայաստանեայց աթոռին Կեսարիոյ աթոռին հետ ունեցած յարաբերութիւնները ճշդելու տեսակէտէն: Յոյներուն կարծիքով, թէ Հայոց աթոռը Կեսարիոյ աթոռին ենթարկուած էր, և թէ հինգերորդ դարու մէջ անոնց իրարմէ բաժնուիլը՝ պարզ հերձուածի հետեւանք եղած է: Լատիններուն կարծիքով ալ, Հայոց աթոռը թէպէտ սկիզբէն Կեսարիոյ աթոռին ենթարկուած էր, բայց յետոյ ինքնագլուխ աթոռ հռչակուեցաւ Սեղաբետրոս Ա. պապէն տրուած առանձնաշնորհութեամբ: Հայոց տեսութիւնը ոչ մէկն է ոչ միւսը: Անոնք իրենց աթոռը առաքելական հաստատութիւն մը կը ճանչնան, իւր ծագումէն ինքնուրոյն, և և իւր սկիզբէն ինքնագլուխ եղած, ու նոյնպէս ալ շարունակած, որովհետև, ինչպէս բացատրեցինք, Հայոց աթոռը ոչ թէ սկզբնաւորեցաւ, այլ վերանորոգուեցաւ Ս. Գրիգորի ձեռքով, և Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն ընդունած ըլլալը, երբեք նուիրապետական կախում ունեցած կամ անոր ենթարկուած ըլլալու փաստ մը չէ:

Անոնք որ կ'աշխատին Հայաստանը իբր Կեսարիոյ ենթարկուած վիճակ մը ցուցնել, կ'ենթադրեն թէ Հայաստանի մէջ սկսած առաքելական քարոզութիւնը վաղանցուկ երեւոյթ մը եղած է, որ հետք թողած չէ: Կը կարծեն եւս թէ Ս. Գրիգորի քարոզութիւնը

պարզապէս կեսարիոյ աթոռին կարգադրութեամբ կատարուած է, և թէ քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ առաջին անգամ չորրորդ դարուն մէջ հաստատուած է. Բայց մեր յառաջ բերած պատմական յիշատակները և անոնցմէ քաղած հետեւութիւնները հակառակը կը հաստատեն, և պէտք չենք տեսներ նորէն կրկնել այն վաստիւր, որոնցմով հաստատեցինք Լուսաւորչէ առաջ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան տարածուած ըլլալը: Որչափ ալ մեր յառաջ բերած յիշատակներուն վրայ դիտողութիւններ ըլլան, գոնէ աւանդական պատմութեան մը հիմը ունին: Մինչ հակառակը պնդողներ, ոչ մի յիշատակութիւն չունին իրենց կարծիքը հաստատող, և լոկ մասցածին ենթադրութիւններով կը խօսին, Հայոց Եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը ուրանալու մարմաջէն ազդուած:

Իսկ Սեղբեստրոսէ տրուած կարծեցեայ առանձնաշնորհութեան ենթադրութիւնը կը հիմնուի Խաչակիրներու ժամանակ Հայերու կողմէ յօրինուած կեղծ գրուածի մը վրայ, որ Դաւեանց թուղթ անունով ճանչցուած է: Այդ գրուածին նպատակը եղած է Հայոց աթոռին սնկալութիւնն կամ ինքնագլխութիւնը պաշտպանել. առանց պապութեան անձնասիրութիւնը վիրաւորելու, որպէս զի միեւնոյն ատեն հնար ըլլայ Խաչակիրներուն օգնութիւնն ունենալ իրենց կրիկեան թագաւորութիւնը պաշտպանելու համար: Արդէն բոլոր պատմական, ժամանակագրական, քննադատական և լեզուաբանական հանգամանքներն ալ, համաձայն կերպով կը հաստատեն նոյն գրուածին կեղծ ու սուտ ըլլալը, որ այլ եւս իրեն նպատաւոր պաշտպան մըն ալ չունի: Հայոց աթոռին սկզբնական և կատարեալ անկախութիւնը, զոր Հայ Եկեղեցւոյ բոլոր հայրապետներն ու մասենագիրները շարունակ և համարձակաբար հռչակած են, ուրիշ հանգամանքներով և տեսութիւններով ալ կը հաստատուի:

Յայտնի է թէ Հռոմէական կայսրութեան սահմաններուն մէջ, պատրիարքներու և մետրապոլիտներու փոխադարձ յարաբերութեանց և իրաւասութեանց սահմանները, կատարելապէս կուսակալներուն և կառավարիչներու քաղաքական կազմակերպութեան վրայ ձեւուած են: Երկու իշխանութեանց, այսինքն քաղաքականին և եկեղեցականին կազմութիւնները, իրարու կատարելապէս նման ու ճշդիւ համահաւասար են: Այդ դրութեան հետեւանքով այն ամէն երկիրները, որ կայսրութեան գաւառներուն շարքին մէջ չէին, և կայսրութեան մաս չէին կազմեր, Յունահռոմէական սահմաններուն մէջ գտնուող պատրիարքութեանց ալ կազմակերպութենէն դուրս մնացին: Այս կերպով կազմուեցան Հայոց և Պարսից և Եթովպացւոց անկախ

աթոռները, որոնց երկիրները կայսերական սահմաններէն դուրս կը մնային :

Կեսարիոյ կամ Պոնտոսի եքսարքութեան ներքեւ կը գտնուէին Հայք անունով երկու մետրապոլիտոսքիւններ, Առաջին Հայք կամ Սեբաստիա, և երկրորդ Հայք կամ Մելիտինէ, որոնք կատարելապէս Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսին իրաւասութեան ներքեւ էին : Այդ Հայք կոչուումն է, որ առիթ տուաւ երբեմն անունները իրարու շփոթելու, և Առաջին ու երկրորդ Հայքը՝ Մեծ Հայք և Փոքր Հայք գրելու : Այդ անուններու փոխանակութենէն առաջ եկած շփոթութիւնը յայտնի կերպով կը հաստատուի, երբոր Պատրիարքականց տեղեկութիւններ կոչուած եկեղեցական ցանկերը՝ Գաւառաց ցուցակներ կոչուած քաղաքական ցանկերու հետ բաղդատութեան դրուին :

Կեսարիոյ աթոռն ալ, ինչպէս նաև Անտիօքի և Կոստանդնուպոլոյ պատրիարքութիւններն ալ, ոչ մի սլաւագայի մէջ, բուն Հայաստան կոչուած սահմաններու վրայ իշխանութեան կամ իրաւասութեան գործ մը կատարած չեն : Կեսարիոյ արքեպիսկոպոս Ս. Բարսեղի թուղթերուն մէջ ալ Հայոց նկատմամբ տեսնուած ակնարկութիւններ կամ կարգադրութիւններ, յայտնապէս Նիկոպոլսոյ և Սատաղայի եպիսկոպոսութեանց կը վերաբերին, որոնք Պոնտոսի եքսարքութեան ենթակուած Առաջին և երկրորդ Հայոց մէջ կը գտնուէին, և ոչ թէ Մեծ Հայոց սահմանին մէջ :

Այս տեսութիւններէ զատ, պէտք է նաև դիտել, որ եթէ չորրորդ դարուն սկիզբը և Նիկիոյ ժողովէն, այսինքն ՅՁԾԵՆ առաջ մեծ աթոռներու մէջ տիրող՝ եկեղեցական յարաբերութեանց պատմութիւնը խղճամբիտ կերպով ուսումնասիրենք, պիտի տեսնենք, որ երբեք նշան մը կամ յիշատակութիւն մը չկայ, որով մէկ աթոռին՝ միւսին գործերուն միջամտելուն ենթադրութիւնը արդարանայ : Այս բանն ալ բնաւ զարմանալու կէտ մը չէ, որովհետև իւրաքանչիւր եկեղեցական շրջանակ խստիւ սահմանափակուած էր իրեն համապատասխանող և իրեն կալմակերպութեան հիմը կազմող քաղաքական շրջանակով :

Ուրիշ կողմէ ալ գիտենք որ չորրորդ և հինգերորդ դարերու մէջ չյիշուիր հաստատ եղելութիւն մը, որով Հայաստանի և Կեսարիոյ աթոռներուն յարաբերութեանց մէջ փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած ըլլայ : Այդ որեւէ յիշատակութեան բացակայութիւնը իրաւունք կու տայ եղրակասցնելու, թէ ինքնազուխ անկախութեան ձեւը՝ որ մշտապէս կերպով կ'երեւայ, սչ թէ յետագայ պարագայով

մը սկսած է, այլ իր ծագումն ունեցած է նոյն իսկ նուիրապետութեան սկզբնաւորութեան օրէն, և միեւնոյն կերպով պահուած ու շարունակուած է Հայ Եկեղեցւոյ վարչութեան մէջ:

Իրօք ալ ինչ որ ասոր հակառակ կրցած են ըսել հակառակ կարծիքը պաշտպանողներ, պարզ ենթադրութիւններէն անդին չանցնիր: Անոնք կը հիմնուին այն տեսակ ձեւակերպութիւններու վրայ, որոնք տեղի չունէին նախկին դարերուն մէջ, որոնց վրայ կը խօսինք, այլ յետագայ դարերուն մէջ հրեւան եկած նորութիւններ են: Ինչինչ փոփոխութիւններ տեղի ունեցան Բիւզանդական տիրապետութեան Հայաստանի վրայ աւարածուած ատեն, և Խաչակիրներու արշաւանքներուն ազդեցութեան ներքեւ, և աթոռներու յարաբերութիւններն ալ այլայեցան: Բայց այս պատահարները չէին կրնար և չկրցան յետագարձ ներգործութիւն մը ունենալ, և ոչ ալ հնար է առաջին դարերու եղելութիւններուն իսկութիւնը՝ յետին դարերու եղելութեանց վրայ ձեւել:

Հետեւաբար Ս. Լուսաւորչին Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսէն ձեռնադրութիւն ընդունիլը, պէտք է որեւէ պատահական պարագայի վերագրել, որ իրական կամ իրաւասական նշանակութիւն մը չունի: Թերեւս նոյն ինքն Ս. Լուսաւորչին անձնական փափաքէն յառաջ եկած է, քանի որ Կեսարիոյ մէջ եղած էր անոր դաստիարակութիւնը: Իսկ այս պարագայն չկրնար երրիք ծառայել, իբրեւ եկեղեցական յարաբերութիւնները ճշդելու փաստ մը:

2.

ՉՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայ Եկեղեցին կառավարեց քառորդ դարու միջոց մը, և լրացուց այն ամէն գործողութիւնները, որ պէտք էին անոր հաստատուն և ամբողջական կազմակերպութիւն մը տալու համար: Իրեն անունով ունինք Կանոններ և Յաճախապատմ մ ճառի, և շատ մըն ալ բարեկարգական եւ ծիսական սովորութիւններ կան, որոնց ծագումը մինչեւ իւր օրը կը բարձրանայ: Նա չորսհարիւրի չափ եպիսկոպոսական և արքեպիսկոպոսական վիճակներ սահմանեց, Հայաստանի և անոր յարակից երկիրներու հոգեւորական վարչութեան համար: Ինքն եղաւ որ գլուխ կանգնեցաւ Վրաստանի, Աղ-

ուանքի և Ատրպատականի քրիստոնէութեան զառնալուն, և եկեղեցական պաշտօնեաներ զրկեց այդ կողմերը, եւ վախճանեցաւ Յ25'ին, Նիկիոյ ժողովին գումարման միջոցին: Իրեն յաջորդեցին իւր որդիները, նախ կրտսերը Ս. Արիստակէս (325—333), որ կուսակրօն էր. յետոյ երէց որդին Ս. Վրթանէս (333—341), որ ամուսնացած էր: Այս վերջինին ալ յաջորդեց իւր իսկ որդին Ս. Յուսիկ (341—347): Հայրապետական յաջորդութեան միեւնոյն ընտանիքին մէջ չարունակելը, այն ատեն ազգին համար փափաքելի ձեւ մը եղաւ: Այս կերպով Հայը, ոչ թէ միայն իւր մեծ Լուսաւորչին հանդէպ խորին յարգանքի նշանակ մը կ'ընծայէր, այլ եւ հեթանոսական հին սովորութեան հետեւած կ'ըլլար. թերեւս առանց ուշադրութիւն իսկ դարձնելու: Իսկ Յուսիկի զաւակներուն եկեղեցական կոչում ընդունելու դէմ ցուցած հակառակութիւնը, հայրապետական աթոռ բարձրացուց Փառէն Աշտիշատեցիին (348—352), Լուսաւորչի գերդաստանին մերձաւոր կամ ազգակից մը. բայց նորէն չուտով ձեռք առնուեցաւ Լուսաւորչի սերունդին ուղղակի յաջորդութիւնը, և ընտրուեցաւ Ս. Ներսէս (353—373), Ս. Յուսիկի թոռը: Անոր մահուան ատեն, իւր զաւակին կանոնական տարիք չունենալուն պատճառով, ազգին կողմէ հայրապետական աթոռ կոչուեցան Շահակ (373—377), Զաւէն (377—381), և Ասպուրակէս (381—385), երեքն ալ Աղբիանոսի քահանայական սերունդէն, որ Ս. Լուսաւորչին գործակիցն ու օգնականը եղած էր աւետարանի քարոզութեան մէջ: Ասոնցմէ ետքը հայրապետական աթոռ անգամ մըն ալ Ս. Լուսաւորչի սերունդին կը դառնար, Ս. Սահակի ընտրութեամբ, որ Ս. Ներսէսի որդին էր, և որ ամբողջ յիսներեակ յորեւեան լրացուց հայրապետական աթոռին վրայ (387—439): Գիտենք որ չորրորդ դարու կաթողիկոսներուն ժամանակագրական թուականները, և մինչեւ իսկ անունները, տարբերութիւններ ունին նոր պատմագիրներուն մօտ, սակայն մեր նշանակած կարգն ու թուականները, հիմնուած են նախնական աղբիւրներու բաղդատութեան վրայ, և անձամբ կատարուած ուսումնասիրութիւններով ճշդուած են:

Չորրորդ դարու Հայ Եկեղեցին, թէպէտեւ նուիրապետութեան և վարչութեան տեսակէտէն պէտք եղած կազմակերպութիւնը ստացած էր, սակայն ամենակարեւոր տարր մը կը պակսէր իրեն, այն է իւր սեփական լեզուով աստուածաշունչի թարգմանութիւն և ծիսական դիրքեր ունենալ. որովհետեւ հայերէն լեզուն այբուրէն չունէր տակաւին, և չէր կրնար սուրբ գիրքերուն կեն-

դանի խօսքերուն մնայուն և հաստատուն դրոշմ տալ գրութեան միջոցով։ Գպրոցական ուսումն ու կրթութիւնը Հայաստանի մէջ ռտար լեզուներով կը տրուէր, և Կեսարիոյ և Եդեսիոյ հռչակաւոր դպրոցներն էին իրեն լուսոյ վառարանները, որոնցմէ մտաւորական լոյսը կը ստանար։ Յունարէն լեզուն կը գործածուէր Կեսարիոյ դպրոցին մէջ, ուր կը յաճախէին Հայաստանի հիւսիսային նահանգներուն ուսանողները. ասորերէն կը գործածուէր Եդեսիոյ դպրոցին մէջ, ուր կը դիմէին հարաւային նահանգներու ուսումնատենչները։ Ս. Գրիգոր սկսաւ Հայաստանի մէջ քրիստոնէական դպրոցներ բանալ, սակայն պարտաւորուած էր անոնց գլուխը օտարազգի կամ օտարախօս ուսուցիչներ զնել։ Իւր յաջորդներն ալ իւր օրինակին հետեւեցան, բայց ամէնէն աւելի այդ գործին զարկ տուաւ Ս. Ներսէս Մեծ հայրապետը, որ կրթական և բարեգործական հաստատութիւնները բազմազուց ու ծաղկեցուց։

Ս. Գրիգոր հայրապետի և Ս. Տրդատ Թագաւորի միացած ջանքերուն հակառակ, Հայաստանի անթերի քրիստոնէանալը բացառութիւններ ունեցաւ, և հեթանոսական պաշտամունքը սաստեւանդ ծածկուած մնացին, և բոլորովին չանհետացան։ Մանաւանդ լեռնային և դժուարամատչելի կողմեր հին շաստուածներ իրենց համար տաճարներ և զիրենք պատուող քուրմեր ունէին տակաւին։ Ուստի Լուսաւորչին յաջորդող հայրապետները ամենայն նախանձալուզութեամբ աշխատեցան հեթանոսական զեղծումները վերցնել. բայց բոլորովին արմատախիլ ընել դիւրին չէր։ Այս վիճակը շարունակեց մինչեւ Ս. Ներսէսի օրերը, որ անոնց գրեթէ վերջնական հարուածը ստաւ, թէպէտեւ ինչ ինչ հետքեր Ս. Սահակ օրով ալ տակաւին կը դանդաղէին։ Աւելի դժուար եղաւ անհետացնել հեթանոսական սովորութիւններն ու զեղծումները, որոնք ժողովուրդին մէջ կը տիրէին, և առաւելապէս արքունիքին և նախարարներու տուններուն մէջ։ Հայրապետներ, նոյն իսկ քաղաքական իշխանութեան կողմէ եղած սպառնալիքներն ու անոնց զայրոյթէն բղխած վտանգներն ալ անարգելով, միշտ հովուական արիւթիկամբ և վեհօգի նախանձալուզութեամբ դիմադրեցին, և բարոյական զեղծումներու և ամպարիշտ սովորութիւններու դէմ մտքաւեցան։ Իրենց այս քաջասրտութեան հետեւանք եղաւ, որ Ս. Արիստակէս Ծոփաց նախարարին դաւաճանութեամբը սպաննուեցաւ։ Ի. Վարժանէս հագիւ կրցաւ Թագուհին կողմէն զրգուած Սիմ (Սասուն) գաւառին լեռնակառններուն յարձակումներէն ազտաիլ։ Ս. Յուսէկ՝ Տիրան Թագաւորի կամակցութեամբ բրածեծ հարուածներու հետեւ

ւանօք հոգին աւանդեց, և Ս. Գանիէլ Աշտիշատեցին ալ, որ հայ-րապետական աթոռ կոչուած էր, միեւնոյն վախճանն ունեցաւ: Բայց այդ հալածանքները երբեք չնուազեցին ու չլիջուցին սուրբ հայրապետներուն քաջարի նախանձայուզութիւնը:

Գալով վարդապետութեան, զոր ունէին չորրորդ դարու Հայ Եկեղեցւոյ հայրապետները, այս մասին յատուկ ըսելիք մը չունինք: Միեւնոյն դաւանութիւնն էր որ չորրորդ դարուն մէջ բոլոր եկեղեցիները կը միացնէր, և Արեւելք և Արեւմուտք՝ հաւատոյ և սիրոյ կատարիալ հաղորդակցութեան մէջ էին: Այդ միջոցին երեւցած մոլորութիւնները, ինչպէս եղան Արիանոսներու և Մակեդոնիաններու հերետիկոսութիւնները, ընդհանուր եկեղեցւոյ համաձայնութեամբ դատապարտուեցան Նիկիոյ (325) և Կոստանդնուպոլսոյ (381) ժողովներուն մէջ, և Հայոց Եկեղեցին ալ կատարեւրապէս այդ ժողովներուն դաւանութիւնն ու որոշումները ընդունեցաւ: Ս. Արիստակէս անձամբ ներկայ եղաւ յիշուած ժողովներէն առաջինին, և եթէ երկրորդին մէջ Հայոց Եկեղեցին ներկայացուցիչ չունեցաւ, սակայն ուղղակի տեղեկութիւն ստացաւ անոր որոշումներուն նկատմամբ, և ըստ ամենայնի համակերպեցաւ. և միացաւ անոր հոգւոյն և անոր դաւանական կանոններուն:

Հայ Եկեղեցւոյ սեփական և ազգային ծէսին մասին, արդէն ակնարկեցինք, թէ այն դեռեւս կազմակերպուած չէր, որովհետեւ հայ լեզուն ոչ այբուրէն և ոչ բնիկ դպրութիւն ունէր, և աստուածաշունչն ու ծիսարանները յունարէն և ասորերէն լեզուով կը գործածուէին: Բայց հասարակ ժողովուրդը չէր կրնար օտար լեզուներու տեղեակ ըլլալ. անոր համար կարգացուած գիրքերը նոյն իսկ եկեղեցւոյ մէջ բերանացի կը թարգմանուէին: Այս նպատակով Թաւրմազիչ պաշտօնեաներու յատուկ դասակարգ մը կար, որ եկեղեցական պաշտամունքներու կը մասնակցէր, և պաշտօն ունէր բերանացի թարգմանել և բացատրել աստուածաշունչի այն կտորները, զոր Վերձանոց պաշտօնականներ օտար լեզուով կը կարդային: Թարգմանիչներու պաշտօնն էր նաև մայրենի լեզուով ժողովուրդին բացատրել ծիսական ազօթքները, և անոնց սորվեցնել բերանացի և գոց արտասանել սաղմոսներէ կամ ծիսարաններէ առնուած գլխաւոր ազօթքները: Եթէ մտադրութիւն դարձուի այն բառերու տարբերութեանց, որոնց կը հանդիպինք պաշտամանց մէջ գործածուած և աստուածաշունչի ամբողջութեան մէջ պարունակուած միեւնոյն սաղմոսներուն բացատրութիւնները իրարու բաղդատած ասեմնիս, դիւրաւ պիտի կարենանք զանազանել ազօթական հատուածներուն

նկատմամբ երկու տարրեր թարգմանութիւններ, մէկը չորրորդ դարու մէջ կատարուած ժողովրդական կիրառութեան համար, և միւսը հինգերորդ դարու մէջ դասական ոճով կատարուած յունական բնագիրին վրայ:

Է.

ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆՑ ՍԿԶԲՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Յատուկ այբուբէնի և ազգային գրականութեան պակասութիւնը՝ հիմնական արգելք մըն էր, ոչ միայն ազգին մտաւորական և կենցաղական զարգացման, այլև եկեղեցւոյ գոյութեան և անկախութեան, որ առանց անոր չէր կրնար, ոչ իրեն յատուկ և սեփական կազմակերպութիւնն ունենալ, և ոչ ալ դայն պահել ու պաշտպանել: Ժողովուրդը ոչ մի հաստատուն միջոց չունէր իւր կրօնական կեանքին և հոգեւոր շինութեան համար, քանի որ բերանացի և անցաւոր թարգմանութիւններ չէին կրնար իւր սիրտին ձգտումները և հոգեւոր թեմանքը յագեցնել: Այդ կացութիւնը առաւելապէս Ս. Սահակ հայրապետին մտադրութեան առարկայ և հոգացողութեան նիւթ պիտի ըլլար, քանի որ ինքն հիլլենական և ասորական դպրութեանց և գիտութեանց մէջ այնպէս կատարեալ կերպով զարգացած էր, որ ժամանակակիցներու վկայութեամբ, իւր դարուն իմաստուններուն մէջ գերազանց գիրք մը կը գրուէր:

Ս. Մեսրոպ-Մաշտոց, նախկին արքունական դիւանադպիր, յետոյ Ս. Ներսէս հայրապետի աշակերտած, միտքը դրաւ անհետացնել հեթանոսական վերջին մնացորդները, որոնք տակաւին Դողթն (Ագուլիս) գաւառին մէջ կը գտնուէին: Այդ աշխատութեան պահուն էր, որ փորձով զգաց այբուբէն մը չունենալու անտեղութիւնները, և տեսաւ թէ անհնար կ'ըլլայ հաստատուն պատուէրներ և գրաւոր ուսանելիքներ յանձնել այն ժողովուրդին, որ լոկ բերանացի քարոզութեամբ աշակերտած էր: Ս. Սահակ հայրապետի հետ խորհրդակցեցաւ, և երկուքը միասին դիմեցին Վռամշապուհ թագաւորին, որ սյդ տիւրը կացութեան դարման մը հոգացուի: Այս առաջին շարժումը տեղի կ'ունենար հինգերորդ դարուն ճիշդ սկիզբը, 401 տարին: Վռամշապուհ անոնց տրամադրութեան ներքեւ դրաւ, ինչ միջոց և դիւրութիւն որ ձեռքէն կու գար:

Շատ մը աշխատութիւններէ և դիմումներէ ետքը, 404 տարին, Ս. Մեսրոպ յաջողեցաւ կազմակերպել այրուբէն մը, որ կատարեալ կերպով կը համապատասխանէր հայ լեզուին ոգոյն և առողջանութեան։ Որովհետեւ Ս. Մեսրոպ իւր նպատակին մէջ յաջողելու համար, աղօթքով ալ դիմած էր երկնային օգնականութեան, անոր յաջողութիւնն ալ աստուածային սքանչելեաց արդիւնք ընդունուեցաւ։ Հայերն ալ ազգովին, իրենց համար միշտ պարծանքի նիւթ ըրած են, որ իրենց ազգային դպրութեան ծագումը՝ գերբնական ազդեցութեան արդիւնք եղած ըլլայ։ Ս. Մեսրոպի գիւտը Ս. Սահակի գլխաւորութեամբ կազմակերպուեցաւ, նոյն ինքն սուրբ հայրապետը գլուխ ճանչցուեցաւ այն մեծ գործունէութեան, որ միեւնոյն ատեն գրական էր և նուիրական միանգամայն։ Այս է պատճառը որ Հայերը Ս. Սահակը կը ճանչնան իբր Լուսաւորիչ մօսաց՝ դպրութեանց լոյսով, ինչպէս Ս. Գրիգոր եղած է Լուսաւորիչ հոգւոց՝ հաւատքի լոյսով, և Ս. Ներսէս Լուսաւորիչ սրտից՝ բարոյականութեան լոյսով։

Հայ այրուբէնը սկիզբէն երեսունուվեց տառեր ունէր, որք կը պարունակէին Հայ լեզուի ամէն հնչումներն ու առողջանութիւնները։ Իսկ վերջին ատեններ երկու տառեր եւս աւելցան, և ամբողջութիւնը երեսունութնի լրացաւ։ Այդ տառերուն յարմարութիւնը այնչափ յաջող ու կատարեալ է, որ կրնայ առանց դժուարութեան օտար լեզուներու գրեթէ բոլոր հնչումները արտադրել։ Մենք մեր նպատակին մէջ ամփոփուինք, և այդ նոր յաջողութեան եկեղեցական տեսակէտէ ունեցած արդիւնքները բացատրենք։

Առաջին ձեռնարկուած գործն եղաւ աստուածաշունչի թարգմանութիւնը, որուն նուիրուեցան Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ, իրենց ընտրելագոյն աշակերտներուն գործակցութեամբ, զորս զատած էին Թարգմանիչ պաշտօնեաներու դասակարգէն։ Երկուքին աշակերտներուն թիւը պատմութիւնը հարիւրի կը հասցնէ, որոնց վաթսունը Ս. Սահակի հետեւողներ էին, և մնացածը Ս. Մեսրոպի։ Հին կտակարանի հայերէն թարգմանութիւնը եղած է Ծօթանասնից կոչուած յունական օրինակին վրայ, բայց բաւական թուով տարբերութիւններ կը նկատուին, հետեւողութեամբ ասորական թարգմանութեան։ Թարգմանութեան աշխատութիւնը որ 404'ին սկսաւ, վերջնապէս յիշուեցաւ 433'ին, նոր վերաքննութենէ մը ետքը, զոր Ս. Սահակ անձամբ կատարեց Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքէն յատկապէս ղրկուած ընտիր օրինակին հետ բաղդատելով։ Աստուածաշունչի թարգմանութենէն ետքը, սկսան ծիսական կարգերը կամ գիրքերը

պատրաստել, ինչպէս են, պատարագամատոյցը, մկրտութեան և դրոշմի կանոնները, ձեռնադրութեան և ամուսնութեան կարգերը, եկեղեցեաց հիմնարկութիւնն ու նուիրագործութիւնը, թաղման կանոնները, օրական ժամերգութիւնները, և տօներու տոմարը: Ս. Սահակ այդ աշխատութիւնները կատարեց, ըլլայ ուղղակի անձամբ, ըլլայ անուղղակի Ս. Մեսրոպի և իւր աշակերտներուն դործակցութեամբ: Հայոց ծիսական կարգադրութիւնները ընդհանրապէս ներշնչուած են Ս. Բարսեղի կոչուած արարողութիւններէն, որ կը կազմեն Կեսարիոյ կամ Կապադովկացւոց եկեղեցւոյն ծէսը: Այդ բանն ալ իրաց բնական ընթացքին համաձայն էր, քանի որ, ինչպէս յայտնի է, Հայ Եկեղեցւոյ բոլոր պետերը, իրենց կրթութիւնն ու ուսմունքը Կապադովկիոյ դպրոցին մէջ առած էին:

Բայց Կեսարիոյ կամ Կապադովկացւոց ծէսին հետեւելով ալ, բնաւ անոր սարկական հետեւողութիւն չունեցան և կատարելապէս բառացի թարգմանութիւն չորին: Ս. Լուսաւորիչն արդէն Հայոց ազգային սովորութիւններէն և հեթանոսական ծէսերէն շատ կէտեր ու ձեւեր առած, և քրիստոնէական ծիսակատարութեան վերածած էր: Այս փոխառութիւնները դարու մը տեւողութեամբ և ժամանակին ազդեցութեամբ, ազգային քրիստոնէական սովորութեանց մէջ այնչափ խոր արմատացած էին, որ հինգերորդ դարու յարեկարգիչները չէին կրնար այլեւս անոնց ազդեցութիւնը չյարգել, ոչ ալ կրնային անոնք խափանել ու տարբեր ձեւեր մտցնել: Այս պատճառով չուղեցին և չկրցան ալ ծառայաբար համակերպել յունական ծէսին ամէն մանրամասնութեանց: Ինչ որ հայկական ծէսին առանձնայատուկ պէտք է նկատել, իւր շարականներն են, որոնք բնիկ ազգային և սեփական ճաշակ մը ունին, և ազգային հին երգերու արձագանգներն են, թէպէտև մասամբ Ս. Եփրեմի ասորերէն երգերուն հետ ալ նմանութիւններ ունին:

Հայկական գրականութեան յատկանիւններէն մէկն ալ, սուրբ հայրերուն գործերուն թարգմանութեանց առատութիւնն է: Նկատողութեան արժանի է, որ անոնց գործերէն ոմանք. որոնք բնագրական լեզուով կորսուած են, հայերէն թարգմանութեան մէջ պահուած կը մնան: Սուրբ հայրերէն զատ թարգմանուած են եւս հին իմաստասէրներուն գործերէն շատեր: Իսկ իբր բնագրական գործեր կրնանք յիշել միայն հին և ժամանակակից պատմութեան գիրքեր բաւական թիւով:

Ը.

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴԻ ԴԱՐՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ս. Սահակի հայրապետութեան միջոցը կը գլուխէ հինգերորդ դարուն առաջին երրորդ մասը: Եթէ նկատի չառնենք գրական յաջողութիւնները, որ այդ միջոցը պայծառացուցին, ուրիշ կողմէ նշանաւոր պարսագայ մը չկայ յառաջ բերելու արժանի: Համարձակ կրնանք ըսել թէ այդ յաջողութեան մէջ պէտք է երկնային նախախնամութեան յատուկ ներգործութիւնը տեսնել, որովհետեւ այն եղաւ որ ազդեցութիւն և զօրութիւն ունեցաւ ազգը յայտնի կործանումէ և ստոյգ ոչնչացումէ ազատել, այն եղաւ որ անոր տուաւ ինքնուրոյն և անկախ գոյութեան պէտք եղած աարքները, երբ ուրիշ ամէն կենցաղական և քաղաքական պարագաներ անոր տեսականութեան դէմ կը դառնային: Հայաստան կանուխէն Յոյներուն և Պարսիկներուն մէջ բաժնուած էր (387), և Ս. Սահակի կաթողիկոսութիւնը եղած էր Պարսկական բաժինին վրայ թագաւորող խորովի կամքովը միայն, երբ Արշակ առանձինն կը թագաւորէր Յունական բաժինին մէջ: Ս. Սահակի ձեռք առած խոհական և իմաստուն միջոցներուն արդիւնքն էր, որ իւր հայրապետութիւնը երկու բաժիններու մէջ ալ հաւասարապէս գնահատուեցաւ. ու ճանչցուեցաւ: Ինչ ետքը Յունական Հայաստանը Բիւզանդացի կուսակալներու յանձնուեցաւ, իսկ Պարսկական Հայաստանի վրայ, Վաւաւրացի համեմատաբար խաղաղական թագաւորութենէ ետքը, Պարսիկ Շապուհը թագաւորեց, որուն յաջորդեց Արշակունի Արտաշէսը, անսանձ և մոլի երիտասարդ մը: Նոյնինքն Հայ նախարարներ դատախազ կանգնեցան իրենց թագաւորին դէմ Պարսիկ վեհապետին առջև, Արտաշէսի գահընկէցութիւնը պահանջեցին, և Պարսիկ կուսակալով կառավարուելու խնդրամատոյց եղան: Իրենց դիմումը առանց դժուարութեան ընդունուեցաւ. և անմիջապէս Վեհամիրչապուհ Պարսիկ նախարարը Պարսկական Հայաստանի մարդպան անուանուեցաւ (428), Նախարարներ Ս. Սահակն ալ բռնադատեցին իրենց հետ միասնալ, և ամէն տեսակ միջոցներ գործածեցին, սպառնալիքներ ու հրապոյրներ ալ փորձեցին, որպէս զի իրենց հետ դաւաճանելու ստիպեն, բայց չյաջողեցան: Ասոր վրայ սուրբ հայրապետին դիմադրութեան վրէժը լուծելու համար, ան ալ ամբաստա-

նեցին թէ Արտաշէսի կամակից է և Պարսիկ վեհապետին թշնամի։ Այդ դաւաճանութեան հետեւանքով Ս. Սահակ ալ պաշտօնանկ հռչակուեցաւ և Պարսկաստան աքսորուեցաւ. և իրեն տեղ հակաթոռ կաթողիկոս անուանուեցաւ Սուրմակ Մանազկերտացի, որ նախարարներուն միացած էր (428)։

Այդ փոփոխութիւնը մեծ խառնակութիւն պատճառեց Հայաստանի եկեղեցական գործերուն մէջ։ Հայրապետական աթոռը վարչական կերպով հակաթոռներու ձեռքն անցաւ, ուսկից դրամական հասոյթներ և նիւթական օգուտներ միայն կը քաղէին։ Հաստաւուն կացութիւն ալ չունէին, որովհետեւ չուտ չուտ իրարու յաջորդեցին, Սուրմակ (428), Բըրքիշոյ (429), Շմուէյ (432), և դարձեալ Սուրմակ (437)։ Իսկ եպիսկոպոսական դասակարգը, կղերն ու ժողովուրդը բացէքաց մերժեցին հակաթոռներուն իշխանութիւնը, և միշտ իբր իրենց հոգեւոր գլուխ և հայրապետ ճանչցան աքսորական Ս. Սահակը։ Երբոր սա աքսորէ ալ դարձաւ, չուգեց պաշտօնական դիրք կազմել, այլ առանձնացաւ. Բագրեւանդ գաւառի Բլուր գիւղը (Ալաշկերտի Եանիթէրէն), և Ս. Մեսրոպ աւ Ս. Ղեւոնդ, իբրեւ օգնականներ, կրօնական և հոգեւորական գործերը կը հոգային՝ միշտ Ս. Սահակի հովանաւորութեամբ, որ ոչ մի ժամանակ ձեռքէ չթողուց իւր հաւատացեալ հօտին խնամքն ու հսկողութիւնը։

Հակառակ այդ անկայուն կացութեան, Ս. Սահակ ընդհանուր եկեղեցւոյ պատկանող խնդիրներու մէջ ալ գործունեայ դեր մը պահեց։ Եփեսոսի Ս. Ժողովը (431) դատաւարտած էր Նեստորի մոլորութիւնները, և ժողովին վճիռները Կոստանդնուպոլիսէ Հայաստան բերուած էին Ս. Սահակի աշակերտներուն ձեռքով. բայց Թէոդորոս Մոպսուեստացիի գիրքերը, որ Նեստորի նախընթաց կարապետն էր եղած, ժողովին մտադրութեան աւարկայ եղած չէին։ Նեստորականներ այդ զանցառութենէ օգտուելով, կը յաջողէին իրենց մոլորութիւնները քողարկել Թէոդորոսի անունովը։ Ս. Սահակ խնդիրը ձեռք առաւ, Ալաշկերտի մէջ ժողով մը գումարեց (435), Թէոդորոսի մոլորութիւնները հրեւան հանեց, և դաւանական դրութեամբ մը հաղորդեց Կոստանդնուպոլսոյ Պրոկղ պատրիարքին։ Այդ նամակը վերջէն իբրեւ փաստ ծառայեց Կոստանդնուպոլսոյ Երկրորդ ժողովին (553), Երից-Գլխոց դատաւարտութիւնը վճռելու համար։

Ս. Սահակի մահը (439) աւելի ազետալի պատահարներու սկզբնաւորութիւն եղաւ։ Սուրմակ կը չարունակէր հայրապետական աթոռը գրաւել իբր Պարսկական տիրապետութենէ ճանչցուած գլուխ,

մինչ Մեսրոպ կը յարատեւէր հոգեւոր հսկողութիւնն ու հոգացողութիւնը կատարել իբր հայրապետական տեղակալ . բայց նա ալ չուշացաւ Ս . Սահակին հետեւիլ հանդերձեալի ճանպուն մէջ (440) : Ս . Յովսէփ Հողոցմեցի Ս . Մեսրոպի տեղ անցաւ հոգեւոր գործերու հսկողութեան կամ հայրապետական տեղակալութեան մէջ , մինչեւ որ Սուրմակի մահուանէ ետքը (444) , Վասակ Սիւնի մարզպանին միջնորդութեամբ , Պարսից տէրութենէն ալ ճանչցուեցաւ իբրեւ հոգեւոր գլուխ և կաթողիկոս :

Պարսից արքայից-արքայն , որ Հայաստանը իւր պետութեան խառնած և մարդ կամ արքունական զուառ մը դարձուցած էր , Ջրադաշտական կրօնքին պաշտօնեայ մոգերուն խորհուրդով՝ յորդորուեցաւ քրիստոնէութիւնը փնջիլ Հայաստանէն ալ , և բոլոր իւր հպատակները արեւի և կրակի պաշտաման բռնադատել : Այդ նպատակը իրագործելու համար , նախ ձեռնարկեց Հայաստանը մեկկացնել իւր զինուորական զօրութենէն , և Հայոց այրուծի գոնդերը փոխադրեց դէպի հիւսիս , կովկասաբնակ բարբարոս ազգերու . դէմ պատերազմելու համար : Անկէ ետքը հրովարտակ մը հրատարակեց (449) . որով դէնիւմադդէզը կամ վրադաշտական կրօնքը պարտաորիչ կը հռչակէր բոլոր իւր տիրապետութեան հպատակներուն անխտրաբար : Այդ առթիւ սկսաւ յայտնի հալածանք մը քրիստոնէութեան դէմ , որուն մէջ նախեւառաջ նահատակուեցան Ս . Աստու Գնունի և Ս . Մանածիհ Ռչտունի իրենց գունդերով : Եպիսկոպոսները Արտաշատի մէջ ժողովի գումարուեցան (450) , և հաւատոյ ջատագովական գրութեամբ մը բացարձակապէս յայտարարեցին իրենց անդրդուելի հաստատամտութիւնը քրիստոնէական հաւատոյ վրայ : Այդ բացարձակ ընդդիմութեան պատճառով գլխաւոր նախարարներէն տասը հոգի Պարսից արքունիքը կանչուեցան , և բռնադատութեան ենթարկուեցան քրիստոնէական հաւատքին ուրանալու : Նախարարները երկսայրի վտանգներու հեռապատկերին հանդէպ գտնուեցան , կամ արքայից-արքային կամքին հնազանդիլ , կամ իրենց երկիրը անգլուխ և անպաշտպան լքանել : Անեւանելի տագնապին ստիպմամբ որոշեցին՝ կեղծուրացութեամբ ազատութիւն ստանալ , և իրենց երկիրը դառնալով կանոնաւոր և զօրաւոր դիմադրութիւն պատրաստել :

Արեւի և կրակի պաշտօնեայ մոգերու բազմութիւն մը , իրենց կրօնքին պէտք եղած առարկաներով ու նշաններով և յաղթական ձեւով՝ ճանպայ ելան կեղծուրաց նախարարներուն հետ , բայց պարտաւորուեցան ցրուիլ և ընկրկիլ Բագրեւանդի դաշտին մէջ զինեալ

ժողովուրդին յարձակումներուն առջև, որոնց կ'ատաճնորդէր Ս. Ղեւոնդ մեծ երէցը: Տարուան մը պայմանաժամ տրուած էր, 450 օգոստոսէ մինչև 451 օգոստոս, Հայաստանի մէջէն քրիստոնէութիւնը անհետացնելու, և Հայեր այդ պայմանաժամէն օգտուեցան ղինեալ գիմադրութիւն պատրաստելու Պարսիկ բանակներուն դէմ, որոնք կու գային արքունի հրամաններուն հսկելու և ընդդիմադիրները ընկճելու: Շատ հաւանական է, որ եթէ Հայիր այդ պարագային իրենց բոլոր ոյժերը համամիտ և համերաշխ կերպով միացուցած ըլլային, պիտի կարենային իրենց դիմադրութեան մէջ յաջողիլ, և թշնամի բանակը ամօթով յիտս դարձնել: Դժբախտաբար նախարարներէն շատեր, Վասակ մարզպանը գլուխին, որոշակի Պարսիկներու հետ համաձայնած էին և սնոնց կողմը կը պաշտպանէին: Երբ 751 տարւոյ մայիս 26 օրը, Աւարայրի ճակատամարտին մէջ վաթսուռուվեց հազար Հայեր, Վարդան Մամիկոնեանի ընդհանուր հրամանատարութեամբ, երկու հարիւր քսան հազար թշնամիներու դէմ կը դնէին, հայագունդ նշանաւոր բանակ մըն ալ թշնամի գունդերու մէջ էր և անոնց կողմը կը զօրացնէր: Ս. Վարդան և ուրիշ Ս. զօրավարներ և հազար քսանուեօթր Ս. զօրականներ, պատերազմի դաշտին մէջ նահատակուեցան, որոնց յիշատակը ամէն տարի կը տօնուի Հայ Եկեղեցւոյ մէջ, բուն բարեկենդանին նախընթաց հինգշաբթի օրը:

Այդ օրէն սկսելով Հայոց Եկեղեցին դժբախտ ժամանակամիջոց մը ունեցաւ չփոթութիւններով և նեղութիւններով լեցուն, որոնք յառաջ հկան ներքին և արտաքին արկածներէ, և որոնց ներքեւ եկեղեցին տառապեցաւ և տանջուեցաւ: Ս. Յովսէփ հայրապետ, որ իբր կրօնական շարժումին գրգռիչը ամրաստանուած էր, ձեռքակալուեցաւ, Պարսկաստան աքսորուեցաւ և մարտիրոսութեամբ նահատակուեցաւ (454) ուրիշ եկեղեցական ընկերներու հետ, որոնց յիշատակը կը տօնուի Ս. Ղեւոնդեանց անունով: Անոր յաջորդեցին Մելիտէ (452—456) և Մովսէս (456—461), և ասոնցմէ ետքը հռչակաւորն Գիւտ Արահեզացի (461—478), որ նորէն պարտաւորուեցաւ Պարսիկներուն հալածանքներէն տառապիլ, որոնք կրկին անգամ ձեռնարկած էին իրենց կրօնքը պարտաւորիչ ընել բոլոր իրենց հպատակներուն: Անգամ մըն ալ Հայերը ստիպուեցան զէնքի դիմել Վահան Մամիկոնեանի հրամանատարութեամբ, որ Ս. Վարդանի եղբորորդին էր, և թշնամական գործողութիւնները շարունակեցին մինչև Յովհաննէս Մանդակունի հայրապետին ժամանակը (478—490), որ Գիւտի յաջորդած էր: Այդ կացութիւնը անվերջա-

նալի ըլլալ կը սպառնար, երբ Վաղարշ, նոր արքայից-արքայն, համոզուելով իրենց ճիգերուն անօգտակարութեան, վերջ տուաւ կրօնական հալածանքներուն: Խոհական նախատեսութեամբ կրօնի ազատութիւն հռչակեց, և նոյնինքն Վահանը նախ զինուորական սպարապետ նշանակեց (484), և ետքէն Հայաստանի մարդպան կամ կուսակալ անուանեց (485), որով Հայաստանի մէջ թէ քաղաքական և թէ կրօնական խաղաղութեան ժամանակ մը սկսաւ: Այդ առթիւ երանելին Յովհաննէս Մանդակունի հայրապետական աթոռը պաշտօնապէս Դուին փոխադրեց, Պարսկական կուսակալութեան մայրաքաղաքը, քրիստոնեայ մարդպանին հովանաւորութեան ներքեւ, և սկսաւ ամենայն փութաջանութեամբ և ազատութեամբ աշխատիլ եկեղեցւոյ բարեզարդութեան և ժողովուրդին բարեկարգութեան: Իւր իմաստուն վարչութեամբ մեծապէս արդիւնաւոր եղաւ, և բազմամեայ խռովութիւններու և պատերազմներու երեսէն կործանուածները վերաշինեց և խանգարուածները դարմանեց: Այս պատճառով իւր անունը Ս. Սահակի անունէն ետքը առաջին տեղը կը գրաւէ պատմութեան մէջ, իբրեւ եկեղեցւոյ պայծառացուցիչ և ժողովուրդին բարեկարգիչ:

Թ.

ՔԱՂԿԵՂՈՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

Եւտիքէս Բիւղանդացի վանահայրը այնչափ սաստիկ նախանձայնութեամբ զինուած էր նեստորի մոլորութեան դէմ, որ բոլորովին հակառակ արդիւնքի յանգեցաւ իւր բուն յարձակումը: Եւտիքէսի յարուցած վիճաբանութիւնները առիթ տուին անվերջաւոր խնդիրներու, թէ Քրիստոսի համար մէկ բնութիւն թէ ոչ երկու բնութիւն բացատրութիւնը գործածուելու է. և ասկէ սաստիկ հակառակութիւններ յուզուեցան Կոստանդնուպոլսոյ, Աղեքսանդրիոյ և Հռոմայ պատրիարքութեանց միջեւ: Անտիոքի դպրոցը, որուն կը հետեւէր Կոստանդնուպոլսոյ աթոռն ալ, այնպիսի վարդապետութիւն մը կը սորվեցնէր, որ Քրիստոսի աստուածութեան և մարդկութեան մէջ կերպով մը բաժանում կամ անջատում կ'ենթադրուէր: Իսկ Աղեքսանդրիոյ դպրոցը ասոր հակառակ Քրիստոսի աստուածութեան և մարդկութեան մէջ կատարեալ միաւորութիւն

կը պաշտպանէր, որպէս զի փրկագործութեան խորհուրդին որեւէ կերպով նուազութիւն կամ ստուերած մը չհասնի: Եփեսոսի երրորդ տիեզերական ժողովին մէջ (431), յաղթութիւնը և վճիռը Աղեքսանդրիոյ դպրոցին վարդապետութեան կողմը եղած էր, և իբր քրիստոնէութեան հիմնական վարդապետութիւնը ընդունուած էր, Ս. Կիրեղ Աղեքսանդրացիի կազմած բանաձեւը, Մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ: Նեստոր, Անտիոքայ դպրոցին աշակերտ, որ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք ընտրուած էր, և Քրիստոսի երկու բնութեանց, այսինքն աստուածութեան և մարդկութեան մէջ պարզ և յոկ բարոյական միասորութիւն մը կը սորվեցնէր, նոյն ժողովին վճիռովը դատապարտուեցաւ: Ասկէ ետքն էր որ Եւտիքէս, եօթանասնամեայ ծերունի վանահայր մը, իւր վարդապետութիւնը հրապարակեց (447), որով միաւորութիւնը մինչև երկու բնութեանց իրարու խառնուելուն ու չփոթուելուն ու նոյնանալուն կէտը կը մղէր, այնպէս որ մարդկային բնութիւնը գրիթէ կը քնջուէր և Քրիստոսի մարմնին ալ երկնային ծագում կը վերագրուէր:

Այս եղաւ պատճառը, որ Փլարիանոս Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը մասնաւոր ժողով մը գումարեց իւր աթոռին մէջ (448) և Եւտիքէսն ու նորա վարդապետութիւնը դատապարտեց: Դիոսկորոս Աղեքսանդրիոյ հայրապետ, Փլարիանոսի այլ որդու մը իւր նախորդներուն և իւր դպրոցին անարգանք, և անոնց վարդապետութեան հերքում. և կերպով մը նեստորական մոլորութեան արդարացում ըմբռնեց: Այս պատճառով նոր ժողով մը գումարեց Եփեսոսի մէջ (449), և այն տեղ կրկին անգամ դատապարտել տուաւ Նեստորականները, Փլարիանոսն ալ մէկտեղ: Այս անգամ Լեւոն Ա. Հռոմայ հայրապետ մէջտեղ ելաւ. Փլարիանոսը պաշտպանելու Աղեքսանդրիոյ աթոռին դէմ, և մասնաւոր ժողով մը գումարեց Հռոմի մէջ (450), և դատապարտեց Եւտիքէսն ու Դիոսկորոսը: Լեւոն իւր ձեռնարկին աւելի ծանրակշռութիւն և զօրութիւն տալու համար, Մարկիանոս կայսրը համոզեց, նոր ընդհանուր ժողով մը գումարելու, որ հաւաքուեցաւ Քաղկեդոն քաղաքը (451) և ուր արտաքին և բռնադատական միջոցներով իբրեւ հաւատոյ կանոն ընդունել տուաւ իւր առ Փլարիանոս գրած թուղթը, որ ծանօթ է Տոմար Լեւոնի անունով:

Երկու կողմերուն մէջ մղուած այս կատաղի հակառակութեան պատճառը իմանալու համար պէտք է գիտնալ, որ գլխաւոր խնդիրը ոչ թէ պարզապէս աստուածութեանական վերացեալ կէտ մըն էր, Քրիստոսի բնութեանց տեսական խնդիրը, այլ բուն նպատակը՝ կա-

առեւելապէս գործնական և գերազանցապէս թանձրացեալ կէտ մըն էր. այսինքն է հայրապետական աթոռներու փոխադարձ յարաբերութեանց և առաւելագոյն ազդեցութեան խնդիրը: Նիկիոյ ժողովին ժամանակ, Յունահռոմէական քրիստոնէութիւնը երեք աթոռներու վրայ բաշխուած էր, որոնք էին Հռոմայ, Աղեքսանդրիոյ և Անտիոքայ պատրիարքութիւնները, և ասոնցմէ իւրաքանչիւրը իւր սահմանին մէջ իրաւասութիւն կը վարէր, սուանց ուրիշներու վրայ գերիշխանութեան յաւակնելու: Բայց այդ կացութիւնը փոփոխուած էր հինգերորդ դարուն սկիզբները, Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը պատրիարքութեան կը բարձրացուէր նոյն քաղաքին մէջ գումարուած ժողովին վճռով (381), և Հին Հռոմի ազդեցութեան հետզհետէ տկարանալն ու իյնալը, և Նոր Հռոմին ազդեցութեան օրըստօրէ աճիլը, սկսած էր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն կարծեցնել թէ իրենք միւս պատրիարքներէն բարձր են: Արդ, Աղեքսանդրիոյ աթոռը չէր կրնար այդպիսի յաւակնոտ ձգտումներու հանդուրժել. նա գիտակից էր այն ազդեցութեան զոր ինքն ունեցած էր նախնութեան ընդհանուր ժողովներուն մէջ. յայտնի կը տեսնար այն նշանաւոր արդիւնքները, զորս ունեցած էին իւր աթոռին հայրապետներէն, Աղեքսանդր, Աթանաս, Թէոփիլոս, Կիւրեղ և Դիոսկորոս, և համոզուած էր թէ իրեն սեփական իրաւունքն է քրիստոնէական վարդապետութեան մասին որոշումներ արտասանել, և դաւանական խնդիրներու մէջ վերջնական վճիռը տալ: Կը կարծէր եւս որ Աթանասի՝ Նիկիոյ, և Կիւրեղի՝ Նիքիոսի ժողովին մէջ տարած պայծառ յաղթութիւնները կը նսեմանային, եթէ Փլարիանոսի և Լեւոնի յաւակնոտ պահանջները իրականանային. և թէ անոնց ընթացքը նախատինք մըն էր Աղեքսանդրիոյ աթոռին դէմ արձակուած: Իրօք ալ Աղեքսանդրիոյ այդ պահանջկոտութիւնը մերժելու և ճնշելու համար էր, որ Հռոմի և Կոստանդնուպոլսոյ աթոռներ դաշնակցած էին հասարակաց հակառակորդին դէմ, և Մարկիանոսի աշխարհական բազուկն ալ իրենց պաշտպան հանդիսացած էր, և այս անուղիղ միջոցներով կրցած էին Քաղկեդոնի մէջ յաղթանակել Աղեքսանդրիոյ աթոռին վրայ:

Սակայն եթէ գործին իսկութեան թափանցենք, կարծեցեալ յաղթութիւնը ոչ իրական էր և ոչ հաստատուն: Քաղկեդոնի ժողովը, ուրիշ որոշումներուն կարգին, վճռած էր նաև Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան միւս պատրիարքութեանց վրայ նախաթոռ ըլլալուն իրաւունքը, ինչ որ Հռոմ չէր կրնար ընդունիլ, զի հինգերորդէն երկրորդ տեղը անցնող աթոռը, երկրորդէն ալ

առաջին անգիր կրնար անցնիլ : Այդ պատճառով Հռոմ չընդունեցաւ Քաղկեդոնի ժողովին կանոնը , և միեւնոյն ժողովին նկատմամբ ընդունելի և անընդունելի կանոններու տարբերութիւն մը սկսաւ դնել : Յունահռոմէական աշխարհի եպիսկոպոսներն ալ երկու խումբի բաժնունեցան , նոյնպէս ժողովուրդներն ալ , որոնք իրարու դէմ բուռն ու կատաղի ցուցմունքներ սկսան կատարել : Նեստորականութիւնը քաջալերած ըլլալու գայթակղութիւնը օրրատօրէ կը տարածուէր մասնաւոր եկեղեցիներու մէջ , և երկու անձնաւորութեանց և երկու բնութեանց մէջ մտածուած նուրբ տարբերութիւնը , չէր բաւեր քրիստոնէից խղճերը հանդարտել : Այս պատճառով Քաղկեդոնի կանոնները առկաի կը մնային , և ընդհանուր կերպով ամէն եկեղեցիներէ և բովանդակ քրիստոնէութենէ ընդունուած չէին : Անտիօքի մէջ նոր ժողով մը գումարուեցաւ . (476) , որ Քաղկեդոնի ժողովին վարդապետութիւնը կասկածելի հռչակեց , Բասիլիսկոս կայսրն ալ հրովարտակով արգիլեց անոր կանոնները պաշտպանել : Զննոն կայսր Հեմոսիկոն հրովարտակը հրատարակեց (482) , որով Քաղկեդոնի ժողովին հեղինակութիւն ունենալը կը մերժէր , և Եփեսոսի սուրբ ժողովին (431) կանոնները իբրեւ վերջնական և հիմնական կը նշանակէր : Վերջապէս Անաստաս կայսրն ալ ուրիշ հրովարտակ մը կը հունէր (491) , և անով կը ջնջէր Քաղկեդոնի ժողովին կարեւորութիւնը , և անոր բնաւ զօրութիւն և նշանակութիւն չէր վերագրէր : Այդ ամէն գործողութեանց մէջ պաշտօնական նպատակը նեստորականութեան դէմ մաքառելն էր , որ Յունական կայսրութեան սահմաններէն հալածուած , ապաստանած էր Ասորական տարրին մէջ , և օգուտ կը քաղէր այն ազատութենէն զոր իրեն կը շնորհէին Պարսիկ թագաւորները : Բայց չմոռնանք որ պատրիարքական աթոռներու մրցակցութիւնը նշանակելի դեր մը կը վարէր այդ հակառակութեանց մէջ :

Հայաստան այս խնդիրներու մէջ մասնակցութիւն չունեցաւ մինչև վեցերորդ դարուն սկիզբները : Ինքն տեղեկութիւն չէր ունեցած Եւտիքէսի հակառակ կամ անոր նպաստաւոր ժողովներուն գումարմանց նկատմամբ : Քաղկեդոնի ժողովը , որ 451 հոկտեմբեր 8'ին սկսած էր , Աւարայրի ճակատամարտին , այսինքն 451 մայիս 26'ին գրեթէ վաղուին կ'իյնար : Արդէն պատմեցինք թէ Հայաստան ինչ աղետալի և անկերպարան վիճակի մէջ էր այդ միջոցին . կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսներ կամ բանտարկուած էին և կամ աքսորուած , նախարարներ հալածուած ու ցրուած , զինուորական զունդերը ցանուցիւ եղած , ժողովուրդը անուղղղի մատնուած ու

սարսափահար եղած։ Դիւրին է ըմբռնել, թէ ինչու Հայաստանէ դուրս յուզուած թէ՛ դաւանական և թէ՛ պատրիարքական խնդիրներ չէին կրնար Հայոց մտադրութիւնը գրաւել։ Մեկիտէ և Մովսէս որ Ս. Յովսէփի յաջորդեցին, այդ խնդիրներով զբաղելու կարող անձեր չէին։ Գիւտ և Յովհաննէս կաթողիկոսները, թէև ուսմամբ զարգացած և կարողութեամբ հռչակուած, բայց կրօնական հալածանքներու և բռնադատեալ ուրացութեանյ դէմ մաքառելու պարտաւորուած՝ ընդհանուր խռովութեանց մէջ էին։ Երբ վերջապէս Յովհաննէս Մանդակունի պահ մը հանդարտութեան երես տեսաւ, հազիւ թէ կրնար ներքին գործերու անհրաժեշտ պէտքերուն հասնիլ։ Թող որ այդ միջոցին Քաղկեդոնի ժողովրդ մտադրութիւն գրաւելու և կարեւորութիւն ազդելու կերպարանն ալ չունէր։ Յունական սահմաններուն մէջ ալ հակառակութեանց առարկայ եղած և կայսերական հրովարտակներով հեղինակութենէ զուրկ հռչակուած էր։ Ուստի յնաւ պէտք չէ զարմանալ որ Քաղկեդոնի ժողովրդ, իւր գումարումէն քառասուն տարի ետքը, տակաւին Հայոց Եկեղեցոյն և հայրապետներուն կողմէն նկատի առնուած եղելութիւն մը չէր։

Այդ մասին առաջին շուկները Պարսկաստանի կողմէն հասան՝ Բաբէլէն Ոթմանցի կաթողիկոսին օրով (490—515)։ Նեստորականներ արդէն հաստատուած և հետզհետէ զօրացած էին Պարսկական Միջագետքի մէջ։ Եփեսոսի ժողովին ուղղափառ դաւանութեան հաւատարիմ մնալով Սասանիներ, սկսած էին նեղուիլ անոնց ազդեցութեան զօրանալէն, և դաւանական շփոթութեանց ալ մատնուած էին։ Ուստի որոշեցին Հայոց Եկեղեցոյն դիմել, ուղիղ վարդապետութեան մասին լոյս մը և իրենց ընթացքին կանոն մը ստանալու համար։ Հայերն ալ, Ս. Սահակէ աւանդուած հակաճեստորական սկզբունքներու վրայ խղճամիտ կերպով հաստատուած, չէին կրնար հարկաւ այդ մասին որեւէ զիջողութիւն ընդունիլ կամ յարմարելու։ Համաձայնիլ՝ Նեստորականներ իրենց պաշտպանութեան համար յառաջ կը բերէին Կոստանդնուպոլսոյ եկեղեցոյն կողմէն գումարուած Քաղկեդոնի ժողովրդ, որ հակառակ եղած էր Աղեքսանդրիոյ եկեղեցւոյն, որուն վարդապետութեանց հետ Հայերը անխղելի կերպով կապուած էին, անդստին սկիզբէն, այսինքն Նիկիոյ և Եփեսոսի ժողովներէն։ Աւելցնենք նաեւ որ Քաղկեդոնի ժողովը գումարուած և յաջողած էր Մարկիանոսի ձեռքով, այն որ մերժած էր Հայոց պատգամաւորութիւնը, երբոր ասոնք կայսերութեան օգնութիւնը կը խնդրէին Պարսիկներուն դէմ քրիստոնէական հաւատոյ պաշտպանութեան համար։ Բաց աստի Քաղկեդոնի ժողովը անկարեւոր

դատուած էր Բասիլիսկոս և Զինոն և Ունաստաս կայսրներու հրովարտականքով, որոնք պաշտօնապէս մերժած էին քաղկեդոնական դաւանութիւնը: Այդ պարագաներու հանդէպ դժուար չէր նախատեսել, թէ ինչ պէտք էր ըլլար Հայ Եկեղեցւոյ բռնելիք դիրքը իրեն եղած դիմումին հանդէպ: Դուինի ժողովը որ գումարու եցաւ. Բարգէն կաթողիկոսի նախագահութեամբ (506) Հայ և Վրացի և Աղուան եպիսկոպոսներու ներկայութեամբ, պաշտօնապէս և բացարձակապէս հռչակեց Եփեսոսի ժողովին հաւատոյ դաւանութիւնը, և մերժեց ամէն հակառակ եղած վարդապետութիւն, թէ բուն նեատորականը և թէ նեատորականութեան կասկած տուողը: Քաղկեդոնի ժողովին որոշումներն ալ մէջը ըլլալով: Բայց Դրնայ ժողովը չիւրացուց Եւտիքէսի վարդապետութիւնը, որուն անունը յայտնապէս և պաշտօնապէս գատապարտեց Արիոսի և Մակեդոնի և Նեատորի անուններուն կարգին: Այս եղած է Հայոց Եկեղեցւոյն անդրանիկ պաշտօնական յայտարարութիւնը Քաղկեդոնի ժողովին նկատմամբ:

Յոյներ ու Լատիններ. յետագայ դարուն մէջ, իրենց հակահակառակութենէն ետ կենալով, Քաղկեդոնի ժողովը իբր չորրորդ տիեզերական ժողով ընդունեցան: Բայց Հայոց Եկեղեցին երբեք իւր որոշումէն ետ դառնալու դիմողութեան չ'ամակերպեցաւ, մանաւնդ որ միւսներուն յետ կասիլն ալ ընաւ. աստուածաբանական տեսութիւններէ յառաջ եկած չէր: Հայ Եկեղեցին հաստատուն և անսասան մնաց և կը մնայ իւր առաջին որոշման վրայ, և չէ դադարած այդ մասին իւր պահպանողական դիրքին վրայ ամուր կենալ: Նա իրեն հաստատուն կանոն ըրած է աստուածային յայտնութեան աւանդին վրայ եղած որեւէ յաւելում մերժել, ինչպէս նաեւ չընդունիլ որեւէ նորութիւն որ կրնայ դոյզն չափով ալ նախնական դաւանութիւնն ալայլել: Նա չէր կրնար չտեսնել որ քաղկեդոնական խնդիրներուն մեծ չարժաոյիժը Յունահոմէական աշխարհին հայրապետութեանց նախանձընդդէմ մրցումն ու հակառակութիւնն էր. բան մը որ իրեն համար կարեւորութիւն չունէր, և չէր կրնար զինքն չահագրգռել, քանի որ ինքը այդ շրջանակէն դուրս էր: Նա միտք ալ չ'ունէր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնը պաշտպանել, որ Քաղկեդոնի մէջ իւր նախապատուութիւնն ու նախաթուութիւնը յաջողցնելու աշխատած էր, իրեն նեցուկ ու հովանաւոր ունենալով քաղաքական իշխանութեան աշխարհային բազուկը:

Դուինի ժողովին մէջ հաստատուած հաստոյ դաւանութիւնը (506), Բարսեղնի կաթողիկոսութեան ժամանակին առնէն նշանաւոր

եղելութիւնն է : Նոյն սկզբունքն ու դաւանութիւնը պաշտպանեցին իրեն յաջորդներն ալ, Սամուէլ Արծկեցի (516—526), Մուշէ Այլաբերեցի (526—534), Սահակ Բ. Ուղկեցի (534—539), Քրիստափոր Տիրառիշցի (539—545), և Ղեւոնդ Եռաստեցի (545—548) : Այս կաթողիկոսներուն քառասնամեայ միջոցին մէջ յիշատակուելու արժանի բան մը չենք գտներ : Քաղկեդոնի ժողովին նկատմամբ անգամ մը տրուած որոշումը, կրկին հաստատուեցաւ Ներսէս Բ. Բագրեւանդացի կաթողիկոսին օրով (548—557), Դուինի մէջ երկրորդ անգամ գումարուած ժողովով (554) . ուր անգամ մըն ալ բացարձակ կերպով հաստատուեցաւ . ու հաշակուեցաւ եփեսոսական դաւանութեան ճշմարտութիւնը, նեատարականներու մոլորութեանց և քաղկեդոնականներու յաւակնութեանց դէմ :

Ժ.

ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութիւնը այդ միջոցին ուրիշ բան չներկայեր, իայց եթէ կրօնական խնդիրներու չարք մը, որոնք թէպէտ դարելով տեսեցին և սարկեր տարբեր ուղղութիւններ ունեցան, իայց երբեք չայլալիցին եկեղեցւոյ հիմնական դիրքն ու հաստատուն կերպարանը : Միտք չունինք այդ խնդիրներուն մանրամասնութեանց մտնել, որոնք չեն յարմարիր մեր հետեւած համառօտութեան, և կրնան ընթերցողներն ալ ձանձրացնել : Բաւական ըլլայ ըսել, թէ այդ խնդիրներուն ու յուզմունքներուն սկզբնական պատճառը Հայաստանի վրայ տիրող պետութեան, կամ Հայաստանի զբացի պետութեանց քաղաքական սղոյեցութիւնն էր : Հայաստան իւր անկախութիւնը կորսնցնելէ ետքը, հետզհետէ ենթարկուեցաւ Պարսկական, Յունական և Արաբական տիրապետութեանց, որոնք իրկրին կրօնական յիմակէն կը քաղէին իրենց քաղաքական ուղղութեան ներշնչումները : Հայերուն ալ անհնարին էր այդ գիւտնագիտական ճարտարութեանց ազդեցութենէն սղատ մնալ և անկախաբար գործել : Մէկ կողմէն չէին ուզեր հեռանալ այն դաւանական սկզբունքէն, զոր անգամ մը պաշտօնապէս 506 տարւոյ ժողովով հաստատած էին . միւս կողմէն կ'աշխատէին պետութիւններու համակրանքը գրաւել, որպէս զի աւելի ազդեցիկ եղողին կողմէ յու-

սացուած քաղաքական օգուտներէ չզրկուին : Այս պատճառով ալ չէին ուզեր ոչ մի կողմը վիրաւորել , և պատրաստ էին մինչև իսկ զիջողութիւններ ալ ընել , մինչև ուր որ կրնային , առանց իրենց հիմնական սկզբունքներուն հետ հակասութեան մէջ գտնուելու :

Հայաստան յաճախ քանի մը տէրութեանց մէջ բաժնուած էր , բայց իւր բախտը կապուած էր այն տէրութեան հետ որ մեծագոյն մասին վրայ կը տիրէր : Պարսկական տիրապետութիւնը , զոր կը վարէին արքայից-արքաներուն կողմէ անուանուած մարզպաններ , երկու ամբողջ դար շարունակեց (428—633) : Անոր յաջորդեց Յունական տիրապետութիւնը , զոր կը վարէին կայսրներէն անուանուած կէրապաղաթներ , բայց ասոնց իշխանութիւնը երկար չեղաւ , հազիւ վաթսուոյ տարւոյ միջոց մը (633—693) : Ետեւէն եկաւ Սալակինոսներու տիրապետութիւնը , որոնք Յունականէն հաջորդեց իշխանութիւնը հաստատեցին , և ամիրապետներուն կամ խալիֆաներուն կողմէն անուանուած ոստիկաններ՝ մէկուկէս դարէ աւելի (693—862) : Հայաստանը կառավարեցին : Սակայն հանդարտ ու խաղաղական տիրապետութիւններ , չեղան ասոնք : Զանազան տէրութիւններուն իրարու դէմ մղած պատերազմները , ընդհանրապէս Հայաստանի մէջ կը կատարուէին , և կուհներու ասպարէզ դարձած երկիրը կը կրէր անոնց աղետալի հետեւանքները : Իսկ Հայերը , իրարու հակառակ տէրութեանց մէջտեղը մնացած , անկայուն ու տարտամ քաղաքականութեան կը հետեւէին , ոչ կրնային իրենց քաղաքական շահերը վտանգել , ոչ կ'ուզէին իրենց հաւատոյ սկզբունքները փոխել : Յունական կայսրութեան ազդեցութիւնը միշտ ծանրակշռութիւն ունէր քրիստոնէութեան տեսակէտէն , եթէ քաղաքականապէս ալ Հայեր Յոյներու տիրապետութեան ներքեւ չգտնուէին : Յունական ազդեցութիւնը շարունակ Հայերը կը ստիպէր քաղկեդոնական դաւանութիւնն ընդունիլ , և որպէս զի Հայեր զիջողութեան յոդորուին , քաղաքական խոստովները կ'առատացնէր , իսկ Պարսիկներ և Արաբացիներ անոնց աչքին առաւել հրապուրիչ երեւոյթներ կը ներկայացնէին , պայմանով որ Յունաց հետ յարաբերութիւնէն խզուին ու հեռանան : Հայեր ոչ կրնային և ոչ կ'ուզէին Յոյներուն հրապոյրներուն հետեւելով Քաղկեդոնի դաւանութեան համակերպիլ , և ոչ ալ կ'ուզէին բացարձակ մերժու մով անոնց թշնամութիւնը գրգռել : Ինչպէս որ չէին ալ ուզեր ինքզինքնին կատարելապէս ոչ-քրիստոնեայ պետութեանց ձեռքը յանձնել : Այդ դժուարին կապութիւնը և այդ տարտամ անորոշութեան հոգիին , կը բնորոշին Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան ընթացքը վեցերորդէն

մինչև իններորդ դար, ժամանակամիջոց մը զոր կ'ուզենք ընդհանուր գիծերով նկարագրել, ամէնէն նշանաւոր եղելութիւնները յիշատակելով :

Պարսկաստանի քրիստոնէից յարաբերութիւնները, որոնց առաջին նշանները տեսանք Բարգէնի ժամանակ, շարունակուեցան անկէ հտքն ալ յաճախ դիմումներով Հայոց կաթողիկոսութեան : Սա ալ ամէն կերպով ջանաց անոնք պաշտպանել Նեստորականներու բռնարարութեանց դէմ, որոնք յաջողած էին Պարսիկ արքունիքին համակրութիւնը չափել, իրենց հակայունական ուղղութեամբ : Մասնաւորապէս Քրիստափոր Տիրառիջցի կաթողիկոսը, ոչ միայն հակա-նեստորական քրիստոնեաները արքայից-արքային առջև պաշտպանեց, այլ և անոնց համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց, և անոնց եկեղեցւոյն կառավարութեան և բարեկարգութեան համար պէտք եղած հոգածութիւնները կատարեց :

Մանօթ է կոստանդնուպոլսոյ Երկրորդ ժողովին պատմութիւնը, զոր Յոյներ ու Հատիններ իբր հինգերորդ տիեզերական կը ճանչնան : Քաղկեդոնի ժողովով յուզուած խնդիրները դեռ հանդարտած չէին, երբ Յուստինիանոս կայսերական գահը բարձրացաւ (527) : Երկու կողմերուն մէջ խաղաղութիւն գոյացնելու համար թափած ճիգերուն ապարդիւն մնալը տեսնելով, Յուստինիանոս որոշեց դատապարտել տալ Նեքէ-Գլուխք կոչուած գրութիւնները, որք են Թէոդորոս Մուսսուեստացիի, Թէոդորեոս Կիւրայիի և Իրաս Եդեսացիի գրութիւնները, որոնք Նեստորի վարդապետութեան նպաստաւոր և եփեսոսական վճիռներուն հակառակ էին, և քաղկեդոնական դաւանութեան համաձայն կը հնչէին : Յուստինիանոս կր մտածէր այս կերպով Եփեսոսի դաւանութեան հաւատարիմ ուղղափառները չափել, և միանգամայն Քաղկեդոնականներուն բուն ձգտումները չափաւորել : Նոր ժողովը գումարելու հրովարտակը արդէն հրատարակուած էր (546), բայց Հռոմի պապերը սկսան դժուարութիւններ հանել, վախնալով որ չըլլայ թէ անուղղակի կերպով Տումաք Լեւոնի ալ դատապարտուած կարծուի, և իրենց ախոռին աղ-դեցութիւնը նուազի : Ագապետոս պապը Կոստանդնուպոլսոյ բերուեցաւ, բայց լուծման չյանգած հոն մեռաւ : Իրեն սեղ ընտրուեցաւ Վիգիլիոս, կայսեր կամքով, և այն պայմանով որ Նեքէ-Գլուխքներուն դատապարտութեան հաւանի, բայց Հռոմայեցիք զինքը չընդունեցան և Սիլվերիոսը պապ հռչակեցին : Սակայն այս վերջինին վերահաս մահը դիմագրութիւնն ընկճեց, և Վիգիլիոս ընդունուեցաւ : Ժողովը վերջիվերջոյ բացուեցաւ (553) և Նեքէ-Գլուխքներ

դատապարտուեցան, Վիգիլիոս ալ համակերպեցաւ, և այս կերպով քաղկեդոնական խնդիրը Յունահռոմէական աշխարհին մէջ վերացաւ, բայց բոլորովին անուղղակի կերպով մը, և չնշտելով Քրիստոսի վրայ միութեան կամ միաւորութեան դաւանութիւնը, ինչ որ կրկնուեալ էր Եփեսոսի ժողովին վճիռներուն:

Հայերը որ Եփեսոսի ժողովին դաւանութեան անդրդուելի կերպով հաւատարիմ մնացած էին, հակառակ Քաղկեդոնականներու կողմէ գործածուած խուսափողական ձեւերուն, բնաւ նոր վճիռի պէտք չունէին եփեսոսական ուղղափառութեան դաւանալու համար: Այս պատճառով անոնք պէտք չունեցան կարեւորութիւն ընծայել նոր ժողովին վճիռներուն, որչափ ալ անոնք՝ ոչ միայն իրենց սկզբունքներուն համաձայն էին, այլ և հաստատուած էին իրենց Ս.Սահակ հայրապետին հեղինակութեամբը, որուն առ Պրոկղ ուղղած թուղթը հանդիսապէս կարդացուեցաւ ժողովին մէջ, Ս. Կիրեղ Աղեքսանդրացիի երկոտասան գլուխներէն անմիջապէս ետքը: Ներսէս Բ. Բագրեւանդացի կաթողիկոսը բաւական սեպեց յաջորդ տարին Դուինի մէջ ժողով մը գումարելով (554), անգամ մըն ալ կրկնել ու հռչակել եփեսոսական դաւանութիւնը, Քաղկեդոնականներուն յաւակնութեանց դէմ:

Յոյներուն յորդորներն ու հրապոյրները, որոնք Հայերու վրայ ազդեցութիւն չունեցան, յաջող ընդունելութիւն գտան Վրացիներուն մօտ: Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոսը, թէև Հայոց հայրապետանոցին մէջ սնած ու յառաջացած, Հայոց աթոռէն բաժնուելու գաղափարը յղացաւ, Յունաց պատրիարքսութեան հետ միանալով կայսերական շնորհներու արժանանալու համար: Քաղկեդոնի ժողովը և անոր դաւանութիւնը ընդունելը, անհրաժեշտ պայման էր այդ նպատակը իրագործելու, և Կիւրիոն այն ալ ընդունեցաւ: Մովսէս Բ. Եղիվարդեցիի (574—604) մահուրէն ետքը աթոռը կառավարող Վրթանէս տեղակալի ջանքերը, և նոր կաթողիկոսին Արրահամ Աղբաթանեցիի (607—655) աշխատութիւնները, չկրցան Կիւրիոնը իւր մտադրութենէ դարձնել, և Վրաց եկեղեցին, Կիւրիոնի գլխաւորութեամբ, քաղկեդոնական դաւանութեան աւակերտեցաւ և Յունական եկեղեցւոյն խառնուեցաւ: Դուինի նոր ժողով մը (609) վճռեց Վրաց եկեղեցւոյն Հայոց Ուղղափառ Եկեղեցիէն բաժնուած ըլլալը: Այս բաժանումը վերջէնվերջ ձախող հետեւանք սխալի ունենաւ Վրաց եկեղեցւոյն համար. որովհետև երբոր իննսուսասներորդ դարուն սկիզբը Ռուսական տիրապետութիւնը տարածուեցաւ Կովկասի վրայ, Վրաց ազգային եկեղեցին այլևս առանձին գոյութեան նշան-

նակութիւնը կորսնցուց, և միեւնոյն դաւանութեան և սկզբունքներու պատճառով Վրաց եկեղեցին ընկճեցաւ և ձուլուեցաւ Ռուսաց եկեղեցւոյն հետ։ Այսօր ամենայն ինչ ռուսացած է Վրաստանի մէջ, նուիրապետութիւնն ու եկեղեցականութիւնը, արարողութիւններն ու լեզուն, նոյն իսկ Վրաց եքսարքն և եպիսկոպոսներն ալ Ռուս կղերին մէջէն կ'ընտրուին։

Պէտք չէ լռութեամբ անցընենք, Հայերը իրենց կողմը գրաւելու համար Յոյներու կողմէ կատարուած վերջին փորձն ալ։ Որովհետեւ Հայաստանի մէկ մասը Բիւզանդական կայսրութեան ներքե կը գտնուէր, կայսրն ու պատրիարք փութացին իրենց հլու և կուսակից կաթողիկոս մը հաստատել այն տեղ (590), Մովսէս Եղիվարդեցիի կենդանութեան ատեն։ Որ եղաւ Յովհաննէս Բագարանցին։ Բայց այս նոր փորձն ալ ապարդիւն մնաց, որովհետեւ նոր հաստատուած հակաթող կաթողիկոսութեւնը նոյն իսկ Յովհաննէսով վերջացաւ, երբոր սա գերի ինկաւ Պարսից ձեռքը (611), և գերութեան մէջ մեռաւ։ Յոյները այլեւս անոր յաջորդ մը չգրին, որովհետեւ չքաջալերուեցան իրենց նպատակին մէջ, քանի որ նոյն իսկ Յունական տիրապետութեան ներքե եղող Հայերն ալ չուղեցին հակաթող կաթողիկոսը ճանչնալ, և ոչ ալ ընդունիլ քաղկեդոնական դաւանութիւնը, որուն նա ներկայացուցիչը պիտի ըլլար։

ԺԱ.

ԽՆԴԻՐՆԵՐՈՒՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Պարսից բանակը Յունական կայսրութեան վրայ յարձակած (614), Երուսաղէմը գրաւած և Ս. Խաչափայտը գերի տարած էր. անկէջ անցնելով մինչև Կոստանդնուպոլիս հասած, և մայրաքաղաքին պարիսպներուն դիմաց բանակած էր։ Հազիւ այդ պարագային Հերակլ կայսրը իւր թմրութենէն շարժուեցաւ, պատերազմի ելաւ, և յաջողութիւն ունեցաւ (623)։ Պարսիկներ յաղթուեցան, և պարտաւորուեցան ետ դարձնել Խաչափայտը, որ նորէն Երուսաղէմ յանձնուեցաւ։ Հայագունդ զինուորները, Մժէժ Գնունիի հրամանատարութեամբ, մեծապէս օգնած էին պատերազմին յաջողութեան։ Ասկէ ետքն էր որ Հերակլ խորհեցաւ Յոյներու և Հայերու միջև դաւանական միութիւն ալ հաստատել։ Այդ նպատակով փորձեց Հայերը ստիպել քաղկեդոնական վարդապետութիւնն ընդունելու,

զոր Յունական եկեղեցին վերջիվերջոյ ընդունած էր Երեք-Գլուխ-
ներու դատապարտութենէն ետքը: Այդ խորհուրդը իրականացնելու
դիտմամբ երկրորդ անգամ Հայաստան եկաւ, և բանակցութիւննե-
րու մտաւ: Կաթողիկոսական աթոռին վրայ կը գտնուէր Եզր Փա-
ռաժնակերտացի, որ աթոռ բարձրացած էր Աբրահամ Ալլաթանե-
ցիէ, և Կոմիտաս Աղցեցիէ (612 - 628), և Քրիստափոր Ապահունիէ
(628—630) ետքը:

Եզրի և իւր եպիսկոպոսներուն վարանումները, և Յոյն ու
Հայ եպիսկոպոսներուն բանակցութիւնները վերջացան դաւանական
բանաձեւով մը, որ կայսեր կողմէ պաարաստուեցաւ ու հրամայուե-
ցաւ: Այդ բանաձեւը ընդհանրապէս համաձայն էր Հայ Եկեղեցւոյ
գաւառական սկզբունքներուն, միայն թէ Քաղկեդոնի ժողովին
նկատմամբ բացարձակ լռութիւն պահուած էր: Համաձայնութիւնը
հաստատուեցաւ Կարինի մէջ գումարուած ժողովով (632), որուն
վերջը հանդիսապէս պատարագ մատուցուեցաւ և երկու կողմեր,
Յոյներ ու Հայեր, միասին հաղորդուեցան: Կաթողիկոսին կողմէ
յայտնուած զիջողութիւնը և կայսեր կամքին առջև խոնարհիլը,
մեծապէս զայրացուց Հայ եպիսկոպոսները և բոլոր Հայ ժողովուրդը:
Սաստիկ գրգռութիւն մը բորբոքեցաւ Եզրի դէմ, բայց գրգռու-
թեան չափն ինչ ալ ըլլայ, զինքն աթոռէն վար առնել չխորհեցան:
Բայց զայրացման զգացումն ալ երբեք չմարեցաւ, և դարէ դար
չարունակեց, իւր անունը կաթողիկոսներու շարքին մէջ գլխիվայր
գլխագիրով գրելու չափ: Սակայն արդար ըլլալու համար պէտք է
դիտել տանք, թէ Եզր Հերակլէ աւելի քաղկեդոնիկ չէր կրնար
ըլլալ. իսկ Հերակլ Միակամեայց վարդապետութեան հետեւողն էր,
և այդ վարդապետութեան հիգիւսակն եղող Կոստանդնուպոլսոյ
Սերգիոս կամ Սարգիս պատրիարքին պաշտպանն էր: Միակամեայց
վարդապետութիւնն ալ, քողարկեալ կերպով կրկնումն էր Եփեսոսի
ժողովին միաբնակ վարդապետութեան, որ Հայերուն ընդունած և
բուն հոգւով պաշտպանած դաւանութիւնն էր: Յոյներ չէին կրնար
այլեւս Քաղկեդոնի ժողովին դէմ ուղղակի հակառակութիւն ցուցնել,
քանի որ 553 տարւոյ ժողովով զայն պաշտօնապէս ընդունած էին,
անոր համար անուղղակի միջոցներու կը դիմէին, և քաղկեդոնիկ
դաւանութեան նշանակութիւնը կը տկարացնէին, թէ՛ Երեք-Գլուխ-
ները դատապարտելով, և թէ՛ Քրիստոսի վրայ կամքի միութիւնը
պաշտպանելով, որ բնութեանց միաւորութեան հետ կը նոյնանար:

Առանձին յիշատակութեան արժանի է Ներսէս Գ. Իշխանացի
կաթողիկոսը, որ Շինոզ մականունն ստացած է, իւր իշխանութեան

միջոցին ցոյց տուած չինարար արդիւնքներուն համար։ Այդ նախկին զինուորականը աթոռ բարձրացած էր Սարակինոսներուն արշաւանքին սկիզբները (641)։ Հայաստան տարակուսանքի մատնուած էր, չէր գիտեր թէ հին տիրապետողներու կողմը բռնէր, թէ ոչ նոր եկողներուն կողմը դառնար։ Ներսէս անձամբ Յունական տիրապետութեան կուսակից էր, բայց Յոյներուն անգործունեայ և անկարող ըլլալէն դատ, Հայաստանի զինուորական գլխաւորները, Սմբատ Բագրատունի և Թէոդորոս Ռշտունի, Սարակինոսներուն առջև խոնարհելու պետքը կը զգային։ Կոստանդին Գ. կայսրը ուզեց Հայերուն Յոյներէն պաղելուն ու բաժնուելուն վրէժը լուծել, և զօրաւոր լանակի մը գլուխը անցած յարձակեցաւ, ոչ միայն քաղաքականապէս այլ և կրօնապէս Հայերը նուաճելու համար։ Ներսէս Գ. կաթողիկոս յաջողեցաւ։ Կայսրը ամոքել, բայց Յոյներուն հեռանալէն ետքը, նոր ժողով մը գումարեց Դուլինի մէջ (645), և նորէն համարձակօրէն հռչակեց առաջին երեք ժողովներէն զատ ուրիշ դաւանական վճիռ չընդունելու որոշումը, հերքելով և մերժելով ինչ որ անոնցմէ ետքը հաստից դաւանութեան վրայ եղած յաւելուածներ են։ Սակայն քաղաքական ուղղութեամբ Ներսէս կաթողիկոս և Թէոդորոս նախարար դէմ դէմի կ'ստան։ Թէոդորոսի կողմը աւելի զօրաւոր էր, և Ներսէս պարտաւորուեցաւ դործերէ քաշուիլ մինչև Թէոդորոսի մահը, որ վեց տարի ետքը տեղի ունեցաւ։ Անկէ ետքը նորէն յունական ազդեցութիւնը զօրացաւ Ներսէսի ձեռքով, բայց միշտ տկար և վարանոտ կերպով։

Այդ կացութիւնը Ներսէսի մահուանէն (661) ետք ալ շարունակեց իւր յաջորդներուն օրով, որք եղան Անաստաս Ակոռեցի (661—667), Իսրայէլ Ոթմսեցի (667—677) և Սահակ Գ. Զորոփորեցի (677—703)։ Այս վերջինին կաթողիկոսութեան աստեղ Արաբական տիրապետութիւնը վերջնապէս հաստատուեցաւ Հայաստանի վրայ, և այդ պատճառով Յունահայ դաւանական խնդիրներ իրենց կարեւորութիւնը կորսնցուցին։ Արաբացի տիրապետներն ալ կ'ուզէին և իրենց համար օգտակար կը տեսնէին, որ Հայերը իրենց կրօնական խնդիրները Յոյներու հակառակ ուղղութեան մէջ դնեն, որով իրարմէ հեռացած կ'ըլլային։ Սահակ Գ. կաթողիկոս ճանապարհ ելած էր Արաբացի զօրավարին երթալով անոր սիրտն առնել, և Հայաստանի վրայ սպառնացող արկածները խափանել, երբ ճանապարհութեան միջոցին վախճանեցաւ։ Բայց իւր ձեռնարկը ապարդիւն չմնաց, վասն զի իւր խնդրած կրօնական առանձնաշնորհումներուն մեծագոյն մասը խալիֆայութեան կողմէն չնորհուեցաւ։

Իւր յաջորդին Եղիա Արճիշեցի կաթողիկոսին (703—717) գլխաւոր գործն եղաւ այն նախանձայոյզ աշխատութիւնը, որով Աղուանից եկեղեցին Հայոց եկեղեցիին հետ միաբանութեան մէջ պահեց: Ներսէս Բակուր, Աղուանից կաթողիկոսը, փորձուեցաւ կիւրրին վրաց կաթողիկոսին ընթացքին հետեւիլ, և Յունական եկեղեցւոյն հետ միանալու կողմը հակիլ: Եղիա փութաց զայն աթոռէ զրկել, և անոր տեղ Սիմէոնը Աղուանից կաթողիկոս ձեռնադրեց: Եղիա նոյն նախանձայոյ գութիւնը ցուցուց նաեւ քանի մը Հայ վարդապետներու հանդէպ, որոնք կոստանդնուպոլսոյ մէջ ուսած ըլլալով քաղկեդոնիկ միառումներ ստացած և նոյն միտքով քարոզել սկսած էին:

Յովհաննէս Գ. Օձնեցի կաթողիկոսը, որ Իմաստասէր մակա-նուն ստացաւ, զարգացեալ, գիտնական և վարչագէտ անձ մըն էր, և իւր դարուն ամենէն կարկառուն գէմքը եղած է: Զանազան մուրորութեանց դէմ գրած ճառերը, և բարեկարգական և ծիսական բարենորոգումները, նորա ունեցած խորին հմտութիւնը կը հաստատեն: Ինքն է նաեւ եկեղեցական կանոններու և կանոնական թուղթերու հաւաքածոներուն հեղինակը, որոնք եկեղեցական իրաւագիտութեան կանոնագիրք մը կը կազմեն: Դիտելու արժանի է որ այդ հաւաքածոները Հռովմական եկեղեցւոյ Սուտ-Իսիդորեան հաւաքածոներէն առաջ են: Ամիրապետներու հետ պահած յարաբերութիւնները և ձեռք առած առանձնաշնորհութիւնները, վարչական կարողութիւնը բարձրացնող փաստեր են: Դաւանական յըջանակին մէջ ալ յաջորդեցաւ վերջացնել Քրիստոսի մարմնոյն նկատմամբ յուզուած ապականելիութեան խնդիրը, որ ուղղափառ միաբնակներու մէջ կը յուզուէր: Այդ խնդիրը ծագում առած էր Յուլիանեանց և Սեւերեանց վարդապետութիւններէն, և Հայկական և Ասորական եկեղեցիներու միջև բաժանման առիթ տուած էր: Մանազկերթի ժողովը, զոր Յովհաննէս իւր նախագահութեամբ հաւաքեց (726), Հայ և Ասորի եպիսկոպոսներու մասնակցութեամբ, տասը կանոններ հաստատեց, որով երկու աղանդներուն ալ ծայրայեղութիւնները հերքուեցան, և Քրիստոսի մարմնոյն նկատմամբ ողջամիտ և ուղղափառ վարդապետութիւնը հաստատուեցաւ, անոր ծագման և հանգամանաց բնականութիւնը հռչակելով, և միանգամայն պաշտպանելով այն գերազանցութիւնն ու յարգանքը, զոր պէտք է ընծայել Իւանին Մարդացելոյ մարմինին: Յովհաննէս Օձնեցի փառօք կնքեց իւր կեանքը (728), և իւր յիշատակը Հայոց եկեղեցւոյն կողմանէ սուրբերու կարգը դասակարգուեցաւ:

Օձնեցիին յաջորդող չրջանին վրայ (728—755) չառ ըսելիք բան չկայ։ Տասուերկու կաթողիկոսներ իրարու յաջորդեցին այն խաղաղութեան միջոցին, զոր ամիրապետներ Հայոց Եկեղեցւոյն թողուցին։ Միայն յիշատակութեան արժանի կը սեպենք, որ երբ ամիրապետները Հայաստանի հարկատու թագաւորութիւններ չնորհեցին և Հայեր սկսան ինքնուրոյն կառավարութիւն վայելել, Փոռ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը նորէն ձեռնարկեց Հայ Եկեղեցւոյ հետ յարաբերութիւններ հաստատել։ Այդ մերձեցուման չնորհին, նա կ'ուղէր նոր նեցուկ մը աւելցնել, որ կրնայ իրեն օգտակար ըլլալ Հռոմի եկեղեցւոյն հետ յուզած խնդիրներուն մէջ։ Այս նպատակով յատուկ թուղթեր գրեց Զաքարիա Ձագեցի կաթողիկոսին (755—778), և Աշոա Բագրատունի իշխանաց-իշխանին, իրաւէր կարգաւով Քաղկեդոնի ժողովին վճիւններն ընդունիլ։ Բայց կաթողիկոսին և իշխանապետին կողմէ գրուած վճռական պատասխանները, վիճաբանութեան մտնելու յոյսն ալ կտրիցին, և Փոռի ձեռնարկած փորձը արդիւնք մը չունեցաւ։

ԺԲ.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հայոց կաթողիկոսութիւնը երբէք տեղագրական անուն չունեցաւ աթոռին կամ հայրապետանոցին տեղէն առնուած, այլ միշտ կոչուեցաւ Կաթողիկոսութիւն Ամենայն Հայոց։ Այդ կոչման զօրութեամբ նա իրաւունք ունեցաւ իւր հայրապետանոցը հաստատել այն տեղ՝ ուր կը գտնուէր ազգին քաղաքական կեդրոնը, որն ալ ըլլար ժամանակին իշխող կամ տիրապետող կառավարութեան գլխաւոր քաղաքը։ Էջմիածինը, որ նախնական աթոռը եղաւ քրիստոնէութեան Հայաստանի պաշտօնագան կրօնքն ըլլալէն սկսելով, նոյն ինքն չորրորդ դարուն սկիզբը Հայոց թագաւորութեան մայրաքաղաքն եղող Վաղարշապատն էր։ Արշակունեաց թագաւորութեան վերջանալէն և անոր յաջորդող խռովութեանց դադարելէն ետքը, երբ Դուինի մէջ Հայ մարզպան մը, Վահան Մամիկոնեան, խաղաղական կառավարութիւն հաստատեց(484), Յովհաննէս Ա. Մանգալունի կաթողիկոսը այն տեղ փոխադրեց պաշտօնագէտ հայրապետական աթոռը Այն տեղ Մասիսի ստորոտը, Արարատի դաշտին մէջ,

էջմիածինէն ոչ չատ հեռու նստեցան Հայոց կաթողիկոսները չորս դարէ աւելի, մինչև Յովհաննէս Ե. Դրասխանակերտացի (899—931) :

Ամիրապետներուն կողմանէ Հայերուն շնորհուած հարկատու թագաւորութեան ձեւը, ազգին հաճար նշանաւոր և օգտակար արդիւնք չունեցաւ : Եթա որ այդ ձեւով կազմուած թագաւորութիւնները հետզհետէ շատցան, և Անի, Վան, Կարս, Գուգարք, իրենց համար զատ զատ թագաւորներ ունեցան, որք իրարու հետ թշնամական մրցումներ սկսան, և իրարու դէմ եղբայրասպան պատերազմներ ալ վարեցին : Ասկէ զատ Հայազգի թագաւորութիւններուն հաստատութիւնը չվերջացուց Արարական ոստիկաններուն իշխանութիւնը, որոնք հարկերը կը գանձէին, և ներքին կառավարութեան վրայ կը հսկէին, և մինչև իսկ թագաւորներուն անձին վրայ մահու և կենաց իրաւունք կը գործածէին : Մեր միտքը չէ մանրամասնօրէն պատմել այն տխուր պատահարները, որ նոր հաստատուած կառավարական ոճին հետեւանքն եղան :

Բագրատունի թագաւորները, Անի մայրաքաղաքը շէնցնելէն և հոն հաստատուելէն առաջ, սուժամարալ Շիրակաւան, Բագարան ու աստեւանդ կը մնային, և հայրապետանոցն ալ կը շարունակէր պաշտօնապէս Դուինի մէջ մնալ, մինչև որ վերջնապէս աւերեցաւ Եռուսեփ ոստիկանին ձեռքով : Յովհաննէս Ե. կաթողիկոսը, որ իբր հաշտութեան բանազնաց ոստիկանին մօտ գացած էր, պատանդ պահուեցաւ, և փրկանք վճարելով ազատելէն ետքը, երկարատեւ Հայաստանի մէջ թափաւեցաւ, ու չկրցաւ Դուինի հայրապետանոցը նորոգել : Այս եղաւ պատճառը, որ իւր կեանքին վերջերը որոշեց երթալ հաստատուիլ Վանայ կողմերը՝ Վասպուրականի թագաւորներուն պաշտպանութեան ներքեւ : Պահ մը մնաց Չորովանք՝ Վան քաղաքի մօտերը, և անկէ անցաւ Աղթամար կղզին, ուր Վասպուրականի թագաւորները հաստատեցին իրենց արքունիքը : Այս տեղ Յովհաննէս կաթողիկոս, Պատմարան մականուանեալ, կնքեց իւր կեանքը (931), երեսունուերկու տարի շարունակ երկրին աղէտներուն և արկածներուն փորձառու և ականատես լկայ ըլլալէ, և անոնց պատմութիւնը յետիններուն աւանդելէ ետքը :

Իւր յաջորդներէն երեքը միայն, Ստեփանոս Բ. (931—932), Թէոդորոս Ա. (932—938) և Եղիսէ Ա. (938—943), մնացին Աղթամարի հայրապետանոցը՝ Վասպուրականի Արծրունի թագաւորներուն արքունիքին մօտ : Իսկ Անանիա Մակագի կաթողիկոսը (943—967) օգտակարագոյն սեպեց Աղթամարի կղզին մեկուսացած դիրքէն ելլալ և Հայաստանի միջավայրը հաստատուիլ, Անի նստող

Բագրատունի թագաւորներուն մօտ : Առաջ առժամայէս հաստատուեցաւ Արդիւնս քաղաքը, Անիի մօտ, մինչեւ որ Անիի մէջ հայրապետանոց մը և կաթողիկէ եկեղեցի մը կառուցուէր (902) : Անանիա կաթողիկոս նշանաւոր դիրք կը վայելէ . կաթողիկոսներու շարքին մէջ, իրեն կատարած եկեղեցական բարեկարգութիւններով, քաղաքական ձեռնարկներով և խոհական վարչութեամբ, որով յաջողեցաւ թէ եկեղեցւոյն և թէ ազգին համեմատաբար խաղաղ ու կանոնաւոր կացութիւն մը պատրաստել : Վահան Սիւնի որ անոր յաջորդեց (967—969), կասկածելի եղաւ, Յոյներու հետ ցուցած համաձայնութեամբ, յաղկեղոնիկ վարդապետութեան միտումովը, և ինչինչ յունական ծէսեր մուծանելովը : Հայ եկեղեցւոյ եպիսկոպոսական դասակարգը զգածուեցաւ անոր ընթացքէն, Անիի մէջ ժողով գումարուեցաւ, և Վահան կաթողիկոս գահընկէց հռչակուեցաւ, և Ստեփանոս Գ. Սեւանցին կաթողիկոս հաստատուեցաւ (969—971) : Նորընտիր կաթողիկոսը Բագրատունի թագաւորներու պաշտպանութիւնը կը վայելէր, մինչ Վահան՝ Արծրունի թագաւորներու հովանաւորութեան ապաւինած էր, և այդ պատճառով ներքին դժուարութիւններ և թշնամութիւններ տեղի ունեցան Հայաստանի մէջ, մինչեւ որ, երկուքն ալ, Ստեփանոս և Վահան, միեւնոյն տարին վախճանեցան : Ասոր վրայ իրաչիկ Ա. Արշարունի, կարող և գործունեայ անձնաւորութիւն մը, երկու կողմերու համաձայնութեամբ կաթողիկոսութեան բարձրացաւ (971—992) : Նա ոչ միայն կրցաւ հաշտութիւն գոյացնել զանազան Հայազգի թագաւորութեանց և իշխանութեանց մէջ, այլև ուժգնակի պաշտպանեց ազգային եկեղեցւոյ դաւանութեան հետեւող Հայերը, որ Բիւզանդական գաւառներու մէջ կը գտնուէին, և որոնց վրայ բռնադատութիւններ կը գործադրուէին Յունական եկեղեցւոյ գիրկը մտնելու համար : Խաչիկ եղաւ որ պաշտօնապէս Հայ եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց Յունական վիճակներու մէջ գտնուող Հայադաւան հաւատացեալներու համար : Մինչև այն ատեն, իւրաքանչիւր վիճակի մէջ մէկէ աւելի թեմակալ եպիսկոպոս չէր գտնուեր, եկեղեցւոյ նախնական կանոններու համաձայն : Իրօք ալ այդ միջոցէն սկսելով կը տեսնենք, որ միեւնոյն վիճակի մէջ տարբեր եպիսկոպոսներ կը գտնուին ծէսերու և դաւանութիւններու տարբերութեանց համեմատ : Խաչիկ առաջ Արդիւնայի մէջ հայրապետանոց ու կաթողիկէ եկեղեցի մը չիւնեց, և վերջէն ձեռնարկեց աւելի փառաւորները կառուցանել Անիի մէջ, բայց վաշխելու չհասաւ : Իւր յաջորդն Սարգիս Ա. Սեւանցի (992—1019) անոնց նաւակատիքը կատարեց և այն տեղ հաստատուեցաւ, բայց

երկար չեղաւ անոնց տեւողութիւնը, որովհետեւ նոյն իսկ Սարգիսի անմիջական յաջորդն Պետրոս Ա. Գետադարձ (1019—1054) պարսաւորուեցաւ Անիէ հեռանալ, երբոր այն Յոյներէ գրաւուեցաւ (1046):

Վերջէն յիշուած երկու կաթողիկոսներուն օրով տեղի ունեցած եղելութիւններէն մէկն ալ Թոնդրակեցւոց աղանդին գործն է, որոնք Պաւլիկեաններու մէկ տեսակն էին, ամէն արտաքին պաշտամունքներու կր հակառակէին, և իրենց եռանդը մինչև յանդգնութիւն ու բռնութիւն կը մղէին: Յակոբ Հարքայ եպիսկոպոսը անոնց կողմն անցաւ, և սկսաւ իւր վիճակը կառավարել նոյն աղանդին սկզբունքներուն համեմատ, առանց ուղղափառ եկեղեցւոյ հետ իւր հաղորդակցութիւնը խզելու: Յակոբ երկու անգամ եպիսկոպոսական ատեանի առջև դատաստանի ենթարկուեցաւ, և գիտցաւ վարպետութեամբ զինքն արդարացնել: Բայց վերջապէս հնար եղաւ իւր ընթացքին և մոլորութեան մասին հաստատուն փաստեր ձեռք ձգել, և Սարգիս կաթողիկոսէ դատապարտուեցաւ և կարգէն ու աստիճանէն զրկուեցաւ: Կոչի գլուղի մէջ հաստատուած աղանդաւորներու խումբ մըն ալ Խաչգիւղի գլուխը խանգնած խաչը կործանած էր, այդ սրբապիղծ ձեռնարկին գործիչներն ալ վնասուեցան, գտնուեցան ու պատժուեցան խիստ կերպով: Մարմնոյ պատիժներ ալ գործածուեցան այդ աղանդաւորներուն դէմ, ինչ որ Հայոց Եկեղեցւոյն համար սովորական բան մը չէր: Բայց այդ առթիւ մէջ, հաւանեցան Յունական եկեղեցւոյ օրինակին հետեւիլ, որոնք ամենախիստ կերպով կը վարուէին Պաւլիկեանց հետ, քանի որ անոնց յանդուգն գործերը հասարակ եղեռնագործութեանց ոճիրներ էին, ինչպէս յայտնի եղելութիւններ կը հաստատեն:

Անիի առումը և Բագրատունեաց հարստութեան վերջնալը, ներքին կերպով կապուած են Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին անունին հետ: Պետրոս, որ Խաչիկի եզրօրորդին էր, աթոռ բարձրացած էր Սարգիսի կենդանութեան, որ կամովին հրաժարեցաւ (1019) և քանի մը տարի ետքը վախճանեցաւ (1022): Գագիկ Անիի Թագաւորը իւր մահուընէ ետքը (1020) իրեն յաջորդ թողած էր իւր երէց որդին Յովհաննէս Սմբատը, թուլամորթ ու տկարամիտ անձ մը, որ խորհեցաւ իւր իշխանութիւնը ապահովել Վասիլ Բ. կայսեր հետ դաշնակցելով, և իւր մահուընէ ետքը Հայոց Թագաւորութիւնը անոր թողլով: Պետրոս կաթողիկոս անձամբ Տրապիզոն գնաց (1022), կայսեր հետ դաշնադրութիւնը յաջողցնելու և հաստատելու համար: Անկէ դառնալով Սեբաստիա մնաց (1023), ուր կը Թագաւորէր Սենեքերիմ Արծրունի, որ իւր ժառանգական Վաս-

պուրականի երկիրը Յոյներուն հետ փոխանակած էր՝ Սեբաստիոյ գաւառը անոնցմէ ստանալով։ Պետրոս Սեբաստիայէ Զորովանք գնաց Վանայ մօտ (1029), անկից Անի եկաւ (1036), բայց յանկարծ աթոռէն վար առնուեցաւ, և իրեն տեղ կաթողիկոս հռչակուեցաւ Դիոսկորոս Սանահնեցին։ Կղերն ու ժողովուրդը այդ փոփոխութեան չհամակերպեցան, և հազիւ տարի մը ետքը Դիոսկորոս վտարուեցաւ (1037), և Պետրոս իւր աթոռին վրայ հաստատուեցաւ, և տասը տարիի չափ եւս այդ վիճակը շարունակեց։ Յովհաննէս Սմբատ մեռաւ (1042) առանց զաւակ թողլու, և յաջորդութիւնը ինկաւ իւր Աշոտ եղբօր որդւոյն Գագիկի, հազիւ հնգետասանամեայ պատանի մը, զոր ուղեցին իրաւունքէ զրկել։ Պետրոս կաթողիկոս գլխէր Տրապիզոնի դաշնագրութիւնը, որուն վաւերական գիրը Միքայէլ Դ. Պափղաղոնացի կայսեր ձեռքը անցած էր։ Վեստ Սարգիս, վախճանեալ թագաւորին գլխաւոր պաշտօնեայն, ինքն կը մտածէր թագաւոր հռչակուիլ։ Միայն Վահրամ Պահլաւունի սպարապետն էր, որ աղգին իրաւունքին և անկախութեան պաշտպանութիւնը անկեղծօրէն ստանձնած էր։ Յոյներ և Թաթարներ և Գուգարաց թագաւորը իրարու դէմ ելած էին Անին գրաւելու համար։ Վահրամ յաջողեցաւ յաջորդաբար անոնց յարձակումները յետս մղել, և բաւական տարիներ մրցիլ Պետրոս Գետադարձի և Վեստ Սարգիսի մեքենայութեանց դէմ, բայց վերջէնվերջ իւր ոյժերը սպառեցան, և Անի քաղաք անձնատուր եղաւ Յունաց կայսերական բանակներուն (1046)։ Կաթողիկոսը առաջ ամէն տեսակ ակնածութեանց և պատիւներու առարկայ եղաւ Յոյներուն կողմէն, որոնք վերջէն զինքն Կոստանդնուպոլիս տարին, և հոն պահուցին երեք տարի արգելական վիճակով։ Պետրոս ետքէն Սեբաստիա փոխադրուեցաւ՝ կաթողիկոսութեան պաշտօնին մէջ մնալով, և այդ տեղ կնքեց իր կեանքը (1054)։ Արդէն Կոստանդնուպոլիս գտնուած ժամանակին իրեն ռզնական և աթոռակից առած էր իւր եղբորորդին Խաչիկը, որ կաթողիկոսական գործերը կը վարէր, թէ՛ Պետրոսի լացակայութեան և թէ՛ անոր վերջին տարիները, և ետքէն ալ անոր յաջորդեց։

Խաչիկ Բ. Անեցին ալ Կոստանդնուպոլիս տարուեցաւ, ուր տեսակ տեսակ նեղութեանց ենթարկուեցաւ, որպէս զի թէ Պետրոսէ մնացած գանձերը յայտնէ ու յանձնէ, և թէ Յունական եկեղեցւոյ դաւանութեան հաւանի։ Բայց նա իւր հաստատամտութենէն ետ չկեցաւ, ամէն առաջարկութեանց դիմադրեց, ու նեղութիւններուն ներքեւ չտկարացաւ։ Վերջապէս երեք տարի (1054—1057) Կոստանդ-

նուպոսոյ մէջ մնալէն ետեւ , Թաւ բլուր ըստած աւանը զրկուեցաւ , Փոքր Ասիոյ մէջ , Տարանտիա (Տարէնտէ) քաղաքին մօտերը , և այն տեղ մնաց մինչև իւր մահը (1060) :

ԺԳ .

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՅԸ

Յոյներ , որ ամբողջապէս Հայաստանի տիրացած էին , Խաչիկի մահուրէնէ ետքը նոր կաթողիկոսի ընտրութեան դէմ արգելքներ դրին , կարծելով թէ այս կերպով կրնան Հայերը Յունական եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ընդունելու և անոր հետ ձուլուելու ստիպել : Բայց իրենց ճիգերուն սուպարդին մնալը , ամէն կողմէ կրկնուած գանգատները , և Կարսի Թաղաւոր Գազիկի միջամտութիւնը , որ իւր ժառանգական երկիրը Յոյներուն յանձնելով Ամասիոյ գաւառակին հետ փոխանակած էր , վերջիվերջոյ Յոյները զիջողութեան յորդորեցին : Կոստանդին Տուկիծ կայսրը հաւանեցաւ Գրիգոր Վահրամի կաթողիկոս անուանուելուն , որ Յունական կայսրութեան ներքեւ կուսակալութեան պաշտօն վարող Գրիգոր Մագիստրոսի որդին էր , ինքն ալ արդէն կայսերական պաշտօններու մէջ գործածուած անձ մը (1065) : Բայց միանգամայն պայման դրուեցաւ , որ նոր կաթողիկոսն Գրիգոր Բ . Վկայասէր , Հայաստանի մէջ չհաստատէ իւր աթոռը : Այդ պատճառով նա իրեն կեդրոն ընտրեց Մամիդաւ տաւանը , Երբեմն Կարսի , և յետոյ Ամասիոյ Թագաւոր Գազիկի սահմաններուն մէջ :

Վկայասէրի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը քառասուն տարի եղաւ (1065—1105) : Ընտիր ձիրքերու տէր և մեծ հմտութիւն ունեցող անձ մըն էր , բայց իւր կաթողիկոսութիւնը յշանաւոր արդիւնք մը չունեցաւ , անշուշտ առանց յօժարութեան պաշտօնը ստանձնած ըլլալուն համար , զգացում մը՝ զոր մինչև հոտքը անփոփոխ պահեց : Կրնանք ըսել որ ինքն կաթողիկոսանալու հաւանութիւնը տուած էր պարզապէս կաթողիկոսական աթոռին պարագլուխի վերջ մը տալու համար , քանի որ իւր անունը Յոյներուն վստահութիւն պիտի ներշնչէր , և ոչ թէ իսկապէս աստիճանին կապուած պաշտօնը վարելու համար :

Նա իւր բոլոր ժամանակը անցուց գրական աշխատութիւն-

ներով, և Պաղեստին ու Եգիպտոս ճամբորդելով: Կաթողիկոսական պաշտօնին բոլոր գործերը փոխանորդներու ձեռքը թողուց, զորս ինքն ընտրեց, և աթոռակցութեան աստիճանին ընթացող օծում ալ տալով և լիազօր իշխանութիւն ալ յանձնելով անոնց: Ասոնց առաջինը, Գէորգ Գ. Լոռեցի (1069—1072), իւր գործունէութեան մէջ յաջող չեղաւ և չգոհացուց, ուստի վար առնուեցաւ, և իրեն տեղ դրուեցաւ Բարսեղ Ա. Անեցի, Վկայասէրին քեռորդին (1085), որ խոհական ու գործունեայ տեղակալ մը եղաւ, ամէն պատասխանատուութիւն վրան առնելով կատարելապէս կաթողիկոսութիւն վարեց, մինչև իւր մօրեղբոր մահը (1105), ուսկից հետքը պաշտօնապէս ալ անոր յաջորդեց: Հայրապետանոցը այդ միջոցին պաշտօնապէս Ծամնդաւի մէջ կը նկատուէր, Ամասիոյ մօտ, բայց թէ կաթողիկոսը և թէ՛ իւր աթոռակիցները չատ քիչ այնտեղ մնացին: Բարսեղ երբեմն Անի կը գտնուէր, և երբեմն ալ կ'իլլիկիա ու Կոմաղենէ նահանգները, ուր սկսած էին գաղթել Հայերը, Թաթարներուն արշաւանքներէն փախչելով:

Շուրջ վառքը, որ Ամանոսի կամ Սեաւ-Լիւռի բարձունքներուն վրայ ծաղկիլ սկսած վանականութեան կեդրոնն էր, Հայրապետութեան աթոռանիստ եղաւ, որովհետեւ այն կողմերը սկսած էր կազմուիլ Կիլիկիոյ Հայ իշխանապետութիւնը: Ռուբէն, Անիի Բագրատունի թագաւորներուն սղգակցութենէն, հիմ դրած էր այդ իշխանութեան, որ աւելի կերպարորոնեցաւ իւր որդւոյն Կոստանդինի օրով (1095—1110): Ասոր ալ յաջորդեց Թորոս, որուն Բարսեղ կաթողիկոս զօրաւոր թեթիկունք եղաւ, նոր իշխանապետութեան քաղաքական ձեռնարկ և սահմանները հետզհետէ ընդարձակելու համար: Բարսեղ սլաւոնական արկածով մեռաւ, տանիքի մը փչելուն հետեւանօք (1113): Անոր յաջորդեց Գրիգոր Գ. Պաշլաւունի, հազիւ քսան տարեկան երիտասարդ մը, որուն կաթողիկոսացման համար յատուկ յանձնարարութիւններ ըրած էր Գրիգոր Բ. Վկայասէր իւր վերջին օրերուն մէջ, տեսնելով անոր վրայ գեղեցիկ ձիրքերու և կանխահաս կարողութեան յայտնի նշաններ:

Գրիգոր Վկայասէրին կաթողիկոսական պաշտօնավարութեան մէջ թուլութիւնը, առիթ ընծայած էր հակաթոռներու երեւնալուն, ինչպէս եղան Սարգիս Հոնեցի, Թէոդորոս Ալախօսիկ և Պողոս Վարացի, որոնք սակայն սլաւոնաորոնեցան սուղի տալ Բարսեղի գործունէութեան առջև: Գրիգոր Պաշլաւունիի երիտասարդութիւնը պատճառանք եղաւ Աղիմաճարի արքեպիսկոպոս Դաիթ Թոռնիկիւնի ինքզինք կաթողիկոս հռչակելու: Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի

ատեն հայրապետանոցին Աղթամարէն Արդինա փոխադրուելուն օրէն, Աղթամարի արքեպիսկոպոսներ հայրապետական ձեւեր պահելու և ինքզինքնուն բացասիկ պատիւներ և իրաւունքներ վերագրելու մեծամտութիւնն ունեցած էին, որուն սակայն կարեւորութիւն չէր տրուած, Դաւիթ Թոռնիկեան, ժրաջան ու գործունեայ անձնաւորութիւն մը, այդ մեծամտութեան աւելի ընդարձակութիւն տուաւ և յաւակնոտ ձեռնարկներու ալ յանդգնեցաւ, և Գրիգոր Պահլաւունի երիտասարդութիւնը իւր անվաւերութեան փաստ գործածեց, և Ամենայն Հայոյ կաթողիկոսութիւնը ուզեց իրեն վերագրել (1114): Անսովոր բազմութեամբ, երկու հազար չինգ հարիւր եկեղեցականներու ներկայութեամբ, ժողով մը գումարուեցաւ, Կիլիկիոյ իշխանապետութեան հեղինակութիւնն ալ զայն զօրացուց, և Դաւիթ Թոռնիկեան դատապարտուեցաւ: Բայց հակառակ այդ ժողովին վճիռին, Աղթամարայ հակաթու կաթողիկոսները իրենց յաջորդութիւնը պահեցին, մինչև որ Մայր աթոռին հետ հաղորդակցութիւննին ալ կանոնաւորեցին, և շարունակեցին մինչև մեր օրերը:

Կաթողիկոսական աթոռը, միշտ երերուն ու թափառական, տակաւին Սեաւ-Լեւ կը գտնուէր, երբ Գրիգոր Գ. Պահլաւունի աթոռ բարձրացաւ: Տասուերկու տարի ետքը, հայրապետանոցը փոխադրեց Մովք (Տիւլուք) դղեակը, որ իւր գերդաստանին իշխանական սեփականութիւնն էր, ուր և մնաց քսանուերկու տարի (1125—1147): Բայց Գրիգոր՝ կաթողիկոսութեան համար աւելի վայելուչ աթոռանիստ տեղ մը ուզելով պատրաստել, Գերմանիկիոյ (Մարաշ) կամ ժողովնի որդիէն գնեց Հոռովկայ(Ռուփալէ) դղեակը և հոն հաստատուեցաւ: Կաթողիկոսներ մէկուկէս դար այնտեղ բնակեցան (1147—1293), մինչև որ դղեակը Եգիպտացիներուն կողմէ գրաւուեցաւ: Անկէ ետքը անցան Սիս, Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան մայրաքաղաքը, և մէկուկէս դար ալ այնտեղ բնակուեցան (1293—1441), և անկէ ետքն է, որ կաթողիկոսական աթոռանիստը կամ հայրապետանոցը նորէն էջմիածին դարձաւ իւր նախնական տեղը: Հայոց կաթողիկոսարանին տեղափոխութիւններուն տեսողութիւնը, Դուինէ հեռանալէն մինչև էջմիածին դառնալը, ընդ առէնը 540 տարի տեւեց (901—1441):

ԺԴ.

ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Յիրաւի պէտք է շարմանալ, երբոր ոք դիտէ Հայոց Եկեղեցւոյն ընթացքը. մէկ կողմէն միարանութեան համարհրած ձեռնարկները, եւ միւս կողմէն իւր դաւանութեան վրայ հաստատամտութիւնը: Իրօք ալ առեղծուածական պէտք էր սեպել այդ ընթացքը, եթէ նկատի չառնուէր անոր գերադանցապէս թոյլատու և ներողամիտ ուղղութիւնը: Հայ Եկեղեցին միշտ բարեմտութեամբ ընդունած է միաբանութեան առաջարկները. քանի անգամ որ իրեն ներկայացուած են. բայց միշտ հեռացած չէ իւր ինքնուրոյն և առանձնայատուկ կացութեան դիրքէն: Իսկ այն եկեղեցիները, որոնց հետ Հայ Եկեղեցին կրցած է յարաբերութեան մէջ ըլլալ, են Յունականը, Ասորականը և Լատինականը:

Յունական եկեղեցին, իրմէ աւելի զօրաւոր և աւելի ընդարձակ ըլլալով, աներկբայապէս գերագոյն դիրք մը կը գրաւէր, որ յառաջ կու գար հելլենական զարգացման հին աշխարհին մէջ վայելած բարձրագոյն ազդեցութենէն, և Արեւելեան կայսերութեան ունեցած քաղաքական զօրութենէն: Այս պատճառով Յունական եկեղեցին ջանաց միշտ Հայ Եկեղեցւոյ վրայ տիրող դիրք մը ունենալ և զօրաւոր ազդեցութիւն գործածել: Աշխատեցաւ զայն իրեն հպատակեցնել, մինչև իսկ զայն իրեն մէջ ձուլել, եթէ գործը իւր կամքէն կախում ունենար և իւր կարողութեան ներքեւ ըլլար: Այն համառօտ անդեկութիւնները զորս տուինք Քաղկեդոնի ժողովէն ետքը տեղի ունեցած խնդիրներուն վրայ, բաւական են ընթերցողին պէտք եղած գաղափարը տալու այս մասին: Հայեր երբեք Յոյներու առաջարկներուն առջև կանուխէն դուռները չզոյցեցին, բայց երբեք ալ վերջնականապէս հաւանութիւն չտուին, և գրական կերպով առաջարկի մը չհամակերպեցան:

Ասորական եկեղեցին Հայ Եկեղեցւոյ հանդէպ աւելի տկար կացութիւն մը ունենալուն, անոր հետ համաձայնութիւնը աւելի դիւրին եղաւ, եթէ մէկ կողմէն Ասորիներ չէին կրնար յաւակնոտ պահանջներ առաջարկել, միւս կողմէն ալ Հայեր երբեք իրենց պայմանները ծայրայեղութեան չհասուցին:

Լատինական եկեղեցւոյ հետ յարաբերութիւնները ուշ տուն

տեղի ունեցան, ամոր հեռաւորութեան պատճառով, և միայն Խաչակիրներու ժամանակ սկսան:

Հայոց եկեղեցին միաբանութիւնը հասկցաւ միշտ, բառին ճիշդ և սեղմ նշանակութեամբ: Նա միաբանութիւն ըսելով, ուզեց ունենալ եկեղեցիներու միջև հոգեւորական հաղորդակցութիւն, փոխադարձ յարաբերութիւն, և իրարու դիրքին հանդէպ յարգանք. իւրաքանչիւրին համար իւր չրջանակին և սահմաններուն մէջ ազատութիւն, և ամէնուն վրայ տիրապետող քրիստոնէական սուրբ սէրը: Նա երբեք չուզեց հանդուրժել, որ միաբանութիւնը տիրապետութեան փոխուի. և մարդորսութեան վերածուի: Դժբախտաբար Յունական և Լատինական եկեղեցիներ, իրենց քաղաքական և կենցաղական դիրքերուն առաւելութենէն զրգուելով, այն համոզմամբ վարուեցան, թէ եկեղեցիներու միաբանութիւնը ուրիշ կերպով չկրնար իրականանալ, բայց եթէ ուրիշները իրենց եկեղեցւոյն հնազանդեցնելով: Մեր միտքը յայտնելու մէջ աւելի ճիշդ ըլլալ ուզելով, պէտք կը զգանք աւելցնել, որ Լատիններուն կողմէն գործածուած ձեւը աւելի տիրապետութիւնն է եղած, մինչ Յոյները աւելի շահելու և աշակերտելու ձեւին են հետեւած: Հայեր թէ մէկին և թէ միւսին կողմանէ եղած առաջարկութեանց հանդէպ, երբեք բանակցութեանց մտնելէ չքաշուեցան, թէպէտեւ գրեթէ միշտ իրենց ակնկալութեանց մէջ յուսախաբութեան հանդիպեցան: Այսու հանդերձ առանց ձանձրանալու միշտ վերադարձան միաբանութեան և հաշտութեան առաջարկներու վրայ բանակցել, որչափ ալ անոնց յաջող ելք ունենալուն ակնկալութիւնն ու վստահութիւնը չունէին:

Մենք բացէքաց հերքում մը պիտի չդիմադրենք անոնց, որ Հայերուն զիջողականութեան մէջ, օգուտի դիտումներ կ'ուզեն տեսնել, և ոչ պարզապէս քրիստոնէական ոգւոյ արտայայտութիւն մը: Հայերուն քաղաքական և կենցաղական կացութեան վրայ ակնարկ մըն ալ կը բաւէ ցուցնել, թէ անոնք զօրաւոր և անկախ վիճակ մը չունեցան, և այս բաւական է անոնց վերադրուած օգուտի նպատակն արդարացնելու: Հայերներքին գաւառներու մէջ կղզիացած, և ամէն կողմէն, արեւելքէն ու արեւմուտքէն, հիւսիսէն ու հարաւէն, եկող հրոսակներուն և արշաւանքներուն ասպարէզ դարձած, իրենք թիւով ալ տկար, և նիւթական ու մտաւորական միջոցներէ զրկուած, պէտք զգացին միշտ իրենց պաշտպան մը ունենալ քրիստոնէայ իշխանութեանց մէջէն: Ահա այդ նպատակով է, որ միաբանութիւնէն փափաքներ կը անուցանէին և ձգտումներ կը մշակէին, բայց երբեք յանձնառու չեղան կրօնական տիրապետու-

թեան ալ ենթարկուիլ, և ոչ ալ հրապոյրներով որսացուիլ։ Այս է բուն պատճառը, որուն համար միշտ առանձնացած մնացին, և իրենց դաւանական և կաղմակերպական սուանդութեանց վրայ պնդեցին։ Որչափ ալ միաբանութեան մէջ տեսան իրենց կենցաղական և քաղաքական շահերուն համար փրկութեան ակնկալութիւններ, բայց ետ քաշուեցան երբոր խնդիրը իրենց քրիստոնէական և կրօնական սկզբունքները զոհելու կէտին մօտեցաւ։ Պէտք չէ նաեւ միաբանութեան համար եղած ճիգերը իբր վերջին առիւններու նորութիւն նկատել։ Մենք տեսանք արդէն թէ այդ ձգտումներով շատ յարաբերութիւններ եղան Յոյներու հետ ալ. թէպէտեւ գործնական արդիւնք մը չունեցան։ Հայ Եկեղեցին երբեք իւր ուղղութենէն չհեղեցաւ, և հաստատուն մնաց միեւնոյն աստիւն միաբանութիւնը սիրող և անկախութիւնը սիրող զիրքին մէջ, նոյն իսկ երբ հարկատու թագաւորութիւններն ալ հետզհետէ կը ակարանային ու կ'իյնային, և Թաթարներու արշաւանքներուն երեսէն եկած հարուածները կ'ընդարձակուէին։

Այդ միջոցին էր որ Հայեր խմբովին գաղթականութիւններով սկսան ցրուիլ, ինչ որ զլիաւոր պատճառն է եղած Հայկական հայրենիքին հետզհետէ իյնալուն և քայքայուելուն։ Գաղթականութեանց մէկ մասը հիւսիսակողման ճանպարհով, Կովկասեան լեռները և Եւքսինեան ծովը անցաւ, և գնաց բնակիլ Վրաստան և Խրիմ, Ուլաի ու Պուղտան, Լեհաստան ու Մաճառաստան։ Մենք միտք չունինք այս խումբին գնացքին հետեւիլ, որ հետզհետէ իւր կերպարանը մերկանալու, և գանուած տեղերուն բնիկներուն հետ ձուլուելու դժբախտութիւնն ունեցաւ։ Ուրիշ ճիւղ մը հարաւակողման ճանպարհով, և հետզհետէ բնակեցաւ Կովմագենէ և Ասորիք, Կիլիկիա և Իսաւրիա, Լիկայոնիա և Պամփիլիա, ուր առաջ իշխանապետութիւն մը հաստատեց, որ յետոյ թագաւորութիւն եղաւ, և երկրին կերպարանն ալ փոխուելով, նոր Հայաստան մը դարձաւ։ Այսպէս յայտնի կ'ըլլայ թէ ինչո՞ւ Հայեր պարագաներու ստիպմամբ և Արեւելքէն եկող արշաւանքներուն առջև փախչելով, դէպ Արեւմուտք դարձուցին աշուրներն, և քրիստոնեայ տէրութիւններէն պաշտպանութիւն ակնկալեցին։ Ահա թէ ինչո՞ւ, ինչպէս պատմական յիշատակներ ալ կը վկայեն, անընդհատ կերպով միաբանական բանակցութիւններ շարունակեցին Ռուբինեան հարստութեան ժամանակ (1080—1375), թէ Յոյներուն և թէ Լատիններուն հետ հաւասարապէս։ Անոնք որ այդ բանակցութեանց, գլխաւորապէս Լատիններու հետ եղածներուն մէջ, կը կարծեն Հռոմէական կաթոլի-

կութեան փաստեր տեսնել, պէտք չէ նկատառութենէ վրիպեցնեն որ միւսնոյն ատեն միաբանական բանակցութիւններ կ'ըլլային Յոյներուն հետ ալ, այնպիսի ժամանակ մը՝ որ Յոյներ ու Լատիններ պառակտած և եկեղեցականապէս իրարմէ բաժնուած էին, Փոս պատրիարքի ժամանակէն սկսած ինդիքներուն հետեւանօք, Հարկաւ Հայեր միեւնոյն ատեն երկու կողմերուն հետ ալ կրօնական միաբանութիւն հաստատել պիտի չկարենային, եթէ երկուքն մէկուն հետ դաւանապէս միացած ըլլային, և իրենց անկախ ինքնուրոյն դիրքը պահած չըլլային:

Միաբանական բանակցութեանց առաջին փորձերը սկսան Գրիգոր Վկայասէրին օրէն, որ իրեն ուղեւորութեանց միջոցին, երբոր զլիսաւոր նպատակ ունէր մարտիրոսներու վկայաբանութիւններ հաւաքել, փորձեց նաև Կոստանդնուպոլսոյ և Աղեքսանդրիոյ և Երուսաղէմի եկեղեցիներուն հետ մերձաւորութիւններ և համաձայնութիւններ մշակել: Գիտենք որ պատմագիրներէն մէկուն մէջ Հռոմ գացած ըլլալու ակնարկ մըն ալ կայ, բայց այլ եւս ստուգուած է թէ Վկայասէր Հռոմ գացած չէ, այլ միայն Հռոմ ու Հոռոմ բառերու գրչագրական շփոթութիւնը թիւրիմացութեան պատճառ տուած է: Միանգամայն յասնի է որ Վկայասէրի օրով բնաւ մէկ կողմի հետ պաշտօնական բանակցութիւն չբացուեցաւ, հակառակ Վկայասէրին Յոյներու հետ ունեցած սերտ ու մտերմական յարաբերութեանց: Անոր ձեռք ձգած մեծ յաջողութիւնն եղաւ՝ վերջացնել այն բռնադատութիւններն ու ճշումները զորս կայսրները կը գործադրէին Պետրոս Ա. և Խաչիկ Բ. կաթողիկոսներու ատեն:

Լեւոն Ա. իշխանապետին օրով (1123—1137), Յոյներ ու Հայեր իրարու հետ պատերազմի ելան, որովհետև Լեւոն Յոյներուն ձեռքէն քանի մը քաղաքներ գրաւեր էր: Այդ թշնամութիւնները յանգեցան Հայ իշխանին գերութեան և իւր երկրին զրաւման (1137), որ տեւեց մինչև որ Թորոս Բ., գերի ինկած Լեւոնի որդին, կրցաւ ձեռք ձգել հօրենական իշխանութեան ժառանգութիւնը (1144):

Այդ թշնամութիւնն ու գերութիւնը առիթ տուաւ որ Կիլիկիոյ իշխանապետութեան Հայերը յարաբերութեան մօտեն Խաչակիրներուն ձեռքով Արեւելքի մէջ նոր հաստատուած Լատին իշխանութիւններուն հետ: Գրիգոր Գ. կաթողիկոս և իւր եղբայրն Ներսէս եպիսկոպոս Շնորհալի, Անտիոքայ լատին ժողովին հրաւիրուեցան (1141), որ պիտի գումարուէր պապին նուիրուկ Ալբերիկոս կարտինային նախագահութեամբ, Անտիոքի լատին եպիսկոպոս Հռուդոլփոսի գործը քննելու համար: Պապին նուիրակը ժողովէն

ետքը Գրիգոր կաթողիկոսը հրաւիրեց միասին սուրբ տեղիք երթալ , ուր իրեն պատուոյ տեղ մըն ալ նշանակեց Նրուսաղէմի ժողովին մէջ (1143) : Այդ առթիւ նուիրակը իւր խոսակցութիւններն աւելի առաջ տանելով կաթողիկոսը հրաւիրեց Հռոմի եկեղեցւոյն նետ միարանութիւն հաստատել , բայց կաթողիկոսը խոհական կերպով առաջարկութեան առջեւն առաւ , յայտարարելով թէ երկու եկեղեցիները իրարմէ բաժնող էական կէտ մը չտեսներ ինքն :

Երկու կողմերն ալ օգտակար չդատեցին վիճարանութիւններն աւելի առաջ մղել , որովհետեւ թէ՛ Լատիններ և թէ՛ Հայեր փոխադարձաբար իրարմէ օգտուելու և օգնութիւն գտնելու յոյսեր ունէին : Ղուկիոս Բ . պապը (1143 - 1144) փութաց Գրիգոր կաթողիկոսին եկեղեցական ընծաներ յղել , որուն դիմաց կաթողիկոսն ալ չուզեց առատաձեռնութեան մէջ հասն մնալ , և իւր ընծաները յղեց յատուկ պատգամաւորութեան մը ձեռքով , որ Վիթէրպօ քաղաքին մէջ ներկայացաւ Եւգինէոս Գ . պապին (1145— 1153) : Այդ առթիւ սկսան վարդապետական և ծիսական տարբերութեանց նկատմամբ վիճաբանութիւններ բայոյիլ , և Եւգինէոս Գ . պապ պաշտօնապէս գիր մը ուղղեց Գրիգոր Գ . կաթողիկոսին , հրաւիրելով որ Հռոմայ եկեղեցւոյն համակերպի և անոր հետ միանայ , որուն պատասխան չտրուեցաւ : Այսպէս առանց հետեւանքի վերջացաւ Հայոց և Լատինաց մէջ սկսած յարաբերութեանց առաջին շրջանը :

Ներսէս եպիսկոպոս Շնորհալի , կաթողիկոսին եղբայրը , որ Թորոս և Օշին իշխանները հաշտեցնելու և երկուքին միջև տեղի ունեցած թշնամութիւնները վերջացնելու համար Լամբրոն դղեակը գացած էր , դարձած ատեն Մոպսուեստիա հանդիպեցաւ , Յունական Ասիոյ կուսակալ Ալեքսիս իշխանին այցելութիւն մը տալու համար (1165) : Այդ առթիւ նորէն խօսք բացուեցաւ : Յոյն և Հայ եկեղեցիներու միարանութեան վրայ , և խնդիրը հիմնապէս լուսարարութեանց առարկայ եղաւ , որովհետեւ թէ եպիսկոպոսն և թէ իշխանը կրօնական խնդիրներու մասին խորունկ հմտութիւն ունեցողներ էին : Ներսէս Հայոց եկեղեցւոյն վարդապետութեան և ծէսին նկատմամբ ջատագովական գրութիւն մըն ալ պատրաստեց այնտեղ և իշխանին յանձնեց , որ ուրախութեամբ առաւ , և խոստացաւ անձամբ տանել և ներկայացնել Մանուէլ Ա . Կոմնենոս կայսեր (1143—1180) : Նոյն միջոցին Գրիգոր Գ . պաշտօնէ հրաժարեցաւ և իրեն տեղը անցուց իւր Ներսէս եղբայրը (1166 սուրիլ) , սակայն երկու ամիսէն վախճանեցաւ , և այն ատեն միայն Ներսէս Գ . Շնորհալի , դործի գլուխ անցաւ և հրատարակեց իւր հռչակաւոր Ընդհանրականը , որ մինչև

այսօր եկեղեցական խնդիրներու մասին գերազոյն հեղինակութիւն կը վայելէ :

Ներսէսին Ալեքսիս իշխանին յանձնած գրութեան պատասխանը, թէպէտեւ Գրիգոր Գ.ի հասցէին ուղղուած, նոյն իսկ Ներսէսի ձեռքը հասաւ (1167) : Մանուէլ կայսր Գրիգորի հրաժարիլը և վախճանիլը իմացած չէր, ուստի կ'առաջարկէր որ միաբանական բանակցութեանց մտնելու համար Ներսէս Կոստանդնուպոլիս ղրկուի : Բայց այդ բանը այլեւս գործադրելի չէր, ուստի Ներսէս իւր պատասխանին մէջ, իւր գալու՛ն անհնարութիւնը յայտնելով, կ'առաջարկէր որ կայսրը Թաթարաց դէմ պատերազմին պատճառաւ Ասիա անցած ատեն, հաճի Կիլիկիա հանդիպիլ : Նոյն միջոցին Հոռմէն ալ նուիրակներ եկած էին Կոստանդնուպոլիս, Յոյներու և Լատիններու միաբանութեան վրայ բանակցելու : Ներսէս կը խնդրէր որ անոնք ալ միառեւ ընդէ, Ասորուոց պատրիարքն ալ արդէն Հոռմկլայ կը գտնուէր, այս կերպով հնար կ'ըլլար հոմագումար ժողովով մը չորս եկեղեցիներու մէջ միանգամայն միաբանութիւն հաստատել, և վերջացնել այն բաժանումը որ Եօթը դարէ ի վեր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ կը տիրէր : Եթէ, կ'ըսէր Ներսէս, կէտեր կան զոր Հայեր պիտի պարտաւորուին ուղղել Յոյներուն առաջարկութեանց համեմատ, փոխադարձաբար կէտեր ալ կան զորս Յոյներ պէտք է ուղղեն Հայերու դիտողութեանց վրայ : Այդ առթիւ Ներսէս երկրորդ ջատագովական գրութիւն մըն ալ կը ղրկէր կայսր, որով իբր կաթողիկոս կը հաստատէր ինչ որ իբր հպիսկոպոս գրած էր :

Մանուէլ Կոմնենոս խափսնուեցաւ : Ասիա տնցնիլ Թեսաղիոյ խռովութեանց պատճառով, բայց միաբանական խնդիրը չլքանելու համար երկու վարդապետներ ճամպայ հանեց, Թէսրիանոս յունազգի և Յովհան Ութման հայազգի (1170), որպէս զի Ներսէսի մօտ երթան, բանակցին, վիճարանին, ու զայն Յոյներուն առաջարկութեանց հաւանութեան ընդմէջ : Գրութիւն մը կը գտնուի այժմ, Տրամաբանութիւն հրեցեակից Յունաց Տրիպլիքի ընդ կաթողիկոսին Հայոց տեառն Ներսէսի մակագրութեամբ, զոր Թէոփիանոս պատրաստած է Կոստանդնուպոլիս դատնալէն ետքը : Անոր մէջ Թէոփիանոս այնպիսի խօսքեր կը դնէ Ներսէսի բերանը, որք կատարելապէս կը հակասեն ուրիշ կողմէն Ներսէսի միտքին և կարողութեան վրայ մեզի հասած ստույգ և հաստատուն վկայութիւններուն : Ինչ որ կը հուցնէ թէ Թէոփիանոս ուզած է իրեններուն առջև քողարկել իւր պատգամաւորութեան անյաջողութիւնը : Երկու տարի ետքը (1172) Մանուէլ կայսր նորէն ձեռք կ'առնէր միաբանական բանակցութիւն-

ները, և ինն գլուխներ կ'առաջարկէր Հայերուն որ ընդունին իբր միութեան պայման: Ներսէս այս նպատակով ընդհանուր ժողով մը հրաւիրեց. բայց ժողովը չգումարուած ինքն վախճանեցաւ (1173 օգոստոս 16), և իւր յաջորդն ու եղբորորդին, Գրիգոր Դ. Տղայ, Մանուէլի պատասխանեց (1175), թէ անհնար էր որ Հայերը կարենան առաջարկուած ինը գլուխները ընդունիլ:

Մանուէլ կայսրը ինը գլուխները երկուքի վերածեց, և առաջարկեց միայն Քաղկեդոնի ժողովն ու երկու բնութիւն բանաձեւը ընդունիլ (1177): Գրիգոր նորէն ընդհանուր ժողով հրաւիրեց, բայց Արեւելեան եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ չուկեցին ժողովի գալ, և ոչ իսկ խնդիրի նիւթ ընել Յոյներուն առաջարկած կէտերը: Գրիգոր կաթողիկոսին և անոր հօրաքեռորդւոյն Ներսէս Լամբրոնացիին թախանձանքները յաջողեցան վերջապէս Հռոմկլայի մէջ ժողով մը գումարելու, որ առանց յունական առաջարկներուն հաւանութիւն տալու, իւր կողմէն նոր և միջատահման բացատրութիւններ կազմեց Յոյներուն առաջարկելու համար: Բայց Հռոմկլայի ժողովական թուղթին Կոստանդնուպոլիս ղրկուելէն առաջ Մանուէլ կայսր մեռաւ (1180). կայսրութեան մէջ խռովութիւններ սկսան, և բանակցութեանց չարունակութիւնը խափանուեցաւ, և միաբանական ջանքերը Մանուէլի կեանքովը վերջացան: Իսահակ Անգեղոս կայսրը, բոլորովին հակառակ ուղղութիւն ձեռնարկեց, և միաբանական բանակցութիւնները մէկ կողմ թողլով, սկսաւ բռնական միջոցներ հրամայել (1185), կայսրութեան մէջ գտնուող Հայերը քաղկեդոնական դաւանութեան ստիպելու համար:

ԺԵ.

ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐ

Քաղաքական նպատակը հետզհետէ աւելի յստակ կը յայտնուի Հայերուն վրայ, երբ ուրիշ եկեղեցիներու հետ մերձեցուցման կամ միութեան համար փորձերու կը ձեռնարկեն: Անոնք հազիւ թէ զգացին որ Յոյներուն հետ սկսած բանակցութիւններէն օգուտ պիտի չգտնեն, և տեսան որ Խաչակիրներուն ազդեցութիւնը Արեւելքին մէջ կը զօրանայ, և նոր փայլ մըն ալ կը ստանայ Փրեդէրիկոս Պարպարօսսա կայսեր անձամբ արշաւանքին գլուխ անցնելովը,

մէկէն մտադրութիւննին այն կողմ դարձուցին և սկսան Լատիններուն հետ յարաբերութեանց մտնել։ Այդ յաւկարծական փոփոխութիւնը հետեւանք էր քաղաքական և զինուորական պաշտպանութիւն մը ճարեւտ. փափաքին, որով պիտի կարենային զօրաւոր հովանաւորութեան ներքեւ՝ իրենց նոր հաստատած իշխանապետութիւնը թագաւորութեան բարձրացնել։ Այս վերջին կէտը գլխաւորապէս Լեւոն Բ. իշխանին (1185) ջանքերուն մեծ նպատակակէտն էր։ Սոյն այս քաղաքականութեան կ'օժանդակէին Գրիգոր Դ. Տգայ կաթողիկոսը և Ներսէս Լամբրոնացի Տարսնի արքեպիսկոպոսը, որոնք լատ մահնայնի Լեւոնի ազդեցութեան ներքեւ էին։ Ընդհակառակն Հայաստանի ներքին գաւառներու մէջ գտնուող եպիսկոպոսներն ու կղերը, որք ընդհանրապէս Արեւելեան վարդապետականութեամբ ճանչցուած էին, մեծ դժուարակամութեամբ տեսան Հռոմկայի ժողովին որոշումներուն անգործադիր մնալը, և որոգքի ձայներ բարձրացուցին Կիլիկիոյ մէջ յայտնուած միութենական և լատինական ձգտումներուն դէմ։

Գրիգոր Դ. վախճանեցաւ առանց որոշակի բան մը ընելու (1193)։ Կաթողիկոսական աթոռին հաւանական յաջորդներ կը նկատուէին Գրիգոր Ապիրատ և Ներսէս Լամբրոնացի եպիսկոպոսները, երկուքն ալ իրենց լատինամիտ համակրութիւններով կանկածելի դարձած, և այս պատճառով Արեւելեան վարդապետներուն հակառակութեան առարկայ եղած։ Լեւոն իշխան Արեւելեաններու համակրութիւնը չկորսնցնելու համար, երկուքն ալ ետեւ ձգեց, և կաթողիկոսական աթոռ բարձրացնել առաւ Գրիգոր Ե. Քարաւլէժը, քսանուերկու տարեկան երիտասարդ եպիսկոպոսը, նախորդ կաթողիկոսներու ազգականութենէն։ Բայց ետեւ թողուած թեկնածուներուն նախանձր անտեղի զրպարտութիւններ հանց կրիտասարդ հայրապետին զէմ, որ գահընկէց եղաւ և Կոպիտաւի բերդին մէջ բանտարկուեցաւ։ Գրիգոր Քարաւլէժի մարմինը անշնչացած գտնուեցաւ բերդին ներքեւը (1194), բայց չկրցաւ ստուգուիլ, թէ պատահական արկածի թէ ոչ եղևական ոճիրի մը արդիւնք էր եղած այդ անտիքակա վախճանը։

Միութենական տենչը չէր դադրած տակաւին ծանօթ կացութեան վրայ տիրապետել։ Արեւելեան վարդապետներուն հաստատամիտ դիմադրութեան, և Կիլիկիոյ գլխաւորներուն պատրաստակամ զինուորական մէջանալ, Լեւոն երկու կողմերը իրարու մօտեցնելու կերպ մը կը փնտռէր, որպէս զի ձեռքէ չհանէ թագաւորական պսակը, զոր Լատիններ իրեն կը խոստանային։ Սակայն չէր ալ կրնար Արեւ-

ւելեաններուն համակրութիւնը ոտնակոխ ընել, քանի որ կը մտածէր անոնց օգնութեամբ իւր իշխանութիւնը մինչև Հայաստանի խորերը տարածել: Գրեգոր Զ. Ապիրատի կաթողիկոսութիւնը Արեւելեանները չընդունեցին, և Բարսեղ Բ. Անեցին կաթողիկոս հռչակեցին, և Լեւոնէ պահանջեցին որ Բարսեղի կաթողիկոսութիւնը ընդունի և Ներսէս Լամբրոնացին հայրապետանոցի գործերէն հեռացնէ (1195): Լեւոն միայն այս երկրորդ պայմանին համակերպեցաւ, և Ապիրատի կաթողիկոսութիւնը պնդեց, որով աթոռներու պառակտումը տեւեց մինչև Բարսեղի մահը (1206):

Միւս կողմէն Հայերուն դէպի Լատիններուն կողմը հակիլը Յոյներուն անվստահութիւնը գրգռեց, և Ալեքսիս Անգեղոս կայսր զայն պատճառանք ըրաւ իւր կայսերութեան մէջ գտնուող Հայերուն դէմ դուռնական հալածանքը սաստկացնելու: Եռանդուն Լամբրոնացին կոստանդնուպոլիս յղուեցաւ (1196), որպէս զի Յոյներուն խօսք հասկցնէ և հաշտարար կացութիւն մը պատրաստէ, բայց երբ իւր պատուիրակութեան անյաջող ելքը տեսաւ և իւր ականջալուծեանց մէջ յուսախաբ եղաւ, իւր եռանդն ալ մարեցաւ, և սկսաւ զգալապէս չափաւորել իւր միութենական բոռն ձգտու մնալը:

Հայերը նորէն սկսան Լատինաց մերձեցումը մշակել, մանաւանդ որ Արեւմտեան և Արեւելեան կայսրներ համամիտ կը գտնուէին Լեւոնին արքունական թագ շնորհելու մասին (1197): Սակայն Արեւմտեայց սովորութեան համեմատ պապին կողմէն ալ պէտք էր շնորհումը հաստատուէր, և այս մասին պէտք եղած բանակցութիւնները երկու տարի եւս գործը երկարաձգեցին, և կրօնական միութեան մասին որոշուելիք կէտերը և գործածուելիք բանաձեւերը անվերջանալի վիճաբանութեանց առիթ ընծայեցին: Պապին նուիրակը իւր առաջարկներուն մէջ այնպիսի խիստ և պահանջկոտ ձեւեր գործածեց, որ Հայ եպիսկոպոսները որոշակի մերժեցին անոնց հաւանիլ և ստորագրել: Լեւոն, որ իր ստանալիք թագէն և անձնական օգուտէն բարձր հոգ մը չուէր, առաջարկեց որ ինքն անձնապէս զիջանի և պապական նուիրակին դրած պայմաններուն ստորագրէ, սակայն նուիրակը կը դիտէր զլիաւորապէս կալակոպոսները խոնարհեցնել և եկեղեցականութեան հաւանութիւնն ստանալ: Վերջապէս Լեւոն յաջողեցաւ նուիրակը համոզել, որ փոխանակ բոլոր եպիսկոպոսներուն համամիտ ստորագրութեան, բաւականանայ տառուերկու եպիսկոպոսներու ստորագրութեամբ, կաթողիկոսին և թագաւորին հետ (1198): Ըստ այսմ թագադրութեան հանդէսը տեղի ունեցաւ 1199 յունուար 6'ին. պապական նուիրակը արքունական թագը գրաւ

Լեւոնին գլուխը, և կաթողիկոսն ալ թագաւորական օծումը տուաւ։ Ասոր վրայ քանի մը տարի անցաւ և Գրիգոր Զ. Ապիրատ կաթողիկոսը մեռաւ 82 տարեկան։ Լեւոն որ թագը չստացած այնչափ նախանձայուցութեամբ պաշտպանած էր Լատիններուն կողմը, թագադրութենէն ետքը սկսաւ բնաւ կարեւորութիւն չտալ այն պայմաններուն, որոնք հաստատուած էին իբրեւ միութեան հիմնակէտեր։

Յովհաննէս Զ. Մեծաբարոյ կաթողիկոսին օրով (1203—1221) Լեւոն մինչև իսկ համարձակեցաւ պապական նուիրակին հրահանգները մերժել, և նոյն իսկ Լատին կրօնաւորներն ալ Կիլիկիայէ արտաքսել։ Յովհաննէս կաթողիկոսն ալ, որ ներքնապէս օտարներու շատ համակիր չէր, սկսաւ կարեւորութիւն չտալ 1198 տարւոյ միութենական պայմաններուն։ Միւս կողմէն Կիլիկեցւոց զինուորական ընթացքը առիթ տուաւ նոր հակաթուոյն ստեղծելու, որք Յովհաննէսի կաթողիկոսութիւնը դժուարացուցին. սակայն Բարսեղ Անեցիի և Անանիա Սեբաստացիի և Դաւիթ Արքակալնեցիի հետգհետէ վախճանները (1206), հակաթուոյն վերջ տուին։ Արեւելեան վարդապետներն ալ զիջան Յովհաննէսի կաթողիկոսութիւնը ճանչնալ Զաքարէ Օրբելեանի ազդեցութեան շնորհիւ, որ վրաց թագաւորին ներկայացուցին էր Հայկական գաւառներուն մէջ։ Այս կերպով կայութիւնը կանոնաւորուեցաւ և Յովհաննէս Զ. Մեծաբարոյ կրցաւ խաղաղութեամբ կնքել իւր կեանքը (1221)։

Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի, իւր երկարատեւ կաթողիկոսութեան ժամանակ (1221—1267), Լատիններու նպաստաւոր ուղղութեան հետեւեցաւ։ Մէկ կողմէն Լատիններուն հետզհետէ քերականութիւն ստանալը, մանաւանդ Գերմանիոյ Փրիդերիկոս Բ. կայսեր (1228) և Գաղղիոյ Լուդովիկոս Թ. Սուրբ թագաւորին (1248) անձամբ խաչակիրներու գլուխը գտնուիլը, միւս կողմէն ալ Հայոց մէջ միութենական ձգտումներուն զօրանալը, և Արեւմտեաններուն օգնութեամբ իրենց պետական և կենցաղական գործերը զօրացնելու ճիգերը, եւոքանգեւս քաջալիրեցին քաղաքական կառավարութիւնը իրեն լատինասէր ընթացքին մէջ։ Այդ միջոցին է որ Իտալացի պաթականութիւններ շատցան Կիլիկիոյ մէջ, և փոխադարձաբար Հայ պաթականներ ալ բազմապէս Իտալիոյ մէջ։ Երկու երկիրներուն և երկու ազգերուն մէջ յարաբերութեանց յաճախեմն ալ նպաստեց այդ մտերմութիւնն առջև բերելու։ Լեւոն թագաւոր մեռաւ առանց ժառանգ թողլու (1210), որով իւր Զապէլ դուստրը թագուհի պսակուեցաւ. տաանուվեց տարեկան հասակին մէջ։ Անոր առաջին ամուսնութիւնը, Փիլիպպոս Անտիօքի կոմսին հետ (1222),

յաջող չեղաւ, և երկրորդ պսակով ամուսնացաւ Հեթումի հետ, որ թագուհւոյն խնամակալ՝ Կոստանդին Կոռիկոսի իշխանին որդին էր: Հեթում թագաւոր իշխակուեցաւ (1226), և իւր գաղափարները ժամանակին ձգտումներուն հետ կատարելապէս համապատասխան գտնուեցան, այնպէս որ Կոստանդին կաթողիկոս և Հեթում թագաւոր կրնան իրաւամբ նկատուիլ, իրր հայալատին մերձեցման գլխաւոր դործիչները, թէ քաղաքական և թէ եկեղեցական տեսակէտէն: Սակայն պէտք է յայտարարել, իրր իրենց զովեստ, թէ մերձեցումը հպատակութեան չհասուցին, և միութեան ձգտումներուն պատճառով աղքատին արժանապատուութենէ և եկեղեցական սկզբունքներէ խկապէս բան մը չզոհեցին, ինչ որ տեղի ունեցաւ իրենց յաջորդներուն օրով: Նկատողութեան արժանի կէտ մըն ալ է, որ երբ Կոստանդին ու Հեթում Լատիններուն հետ լաւ յարաբերութիւններ կր մշակէին, չէին դադրած Յոյներուն հետ ալ բանակցողութիւններ շարունակել, Յակոբ Գիտնական եպիսկոպոսին ձեռքով:

Սոյն այս Յակոբ Ա. Գիտնական (1267—1286) և Կոստանդին Բ. Պրօնագործ (1286—1289) կաթողիկոսներ, որք Կոստանդին Ա. Բարձրագոյնին յաջորդեցին, Լեւոն Գ. թագաւորի (1270—1287) գործակցութեամբ, ամուր միացին իրենց անկախութիւնը պահելու Լատիններուն հանդէպ: Բայց Հեթում Բ. թագաւոր (1289—1307) ընդհակառակն Լատիններուն հանդէպ ստրկական համակերպութեան ռզղութիւն մը սկսաւ: Կոստանդին Բ. կաթողիկոսը, որ իրեն կը դիմադրէր, գահնկէջ ընել տուաւ, և անոր յաջորդ նշանակեց պարսկամիտ ճգնաւոր մը, Ստեփանոս Դ. Հռոմկլայեցին (1289), որ քիչ ետքը Եգիպտացիներէ գերի տարուեցաւ Հռոմկլայ գղեակին առման ատին (1293): Անկէ ետքը Հեթում Բ. և լատինասէր կուսակցութիւնը յաջողեցան կաթողիկոսական աթոռ բարձրացնել Գրիգոր Է. Անաւարդեցին, լատինամիտ ուղղութեան եռանդուն գործիչը:

Նոր կաթողիկոսը սկսաւ ճշդել այն փոփոխութեան կէտերը, զորս կ'ուզէր Հռոմի եկեղեցւոյն նմանողութեամբ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ մտցնել: Հազիւ թէ գործադրութեան պիտի սկսէր, ներքին խռովութիւններ իւր ձեռնարկը խափանեցին, երբոր նորէն խաղաղութիւնը վերահաստատուեցաւ, Սիսի մէջ ժողով մը հրաւիրեց, որպէս զի իւր մտադրած փոփոխութիւնները հաստատել տայ. բայց ժողովը չզուարուած ինքն մեռաւ (1307): Հեթում Բ. թագաւոր յաջողեցաւ կաթողիկոսութեան բարձրացնել Կոստանդին Գ. Կեսարացին, իրեն համամիտ մը, և Սիսի ժողովին հաստատել տալ այն փոփոխութեանց ծրագիրը որ Գրիգոր Է. Անաւարդեցիէ պատրաս-

տուած էր։ Բայց առաջին գրուածը այնպիսի ոամիկ լեզու մը ունի որ բնաւ չյարմարիր ժողովական պաշտօնագիր մը ըլլալու, և երկրորդ գիր մըն է Լեւոն Թազաւորի ուղղուած, որ իբր վաւերական գրուած ներկայացուեցաւ Հեթումէ և ընդունել տրուեցաւ ժողովին։

Այս ժողովէ ետքը, մինչև կաթողիկոսական աթոռին Սիսէ Էջմիածին փոխադրուիլը (1441), շարունակ յարաճուն լատինամիտ ուղղութիւն մը կը տեսնուի Կիլիկիոյ մէջ, և միութենական ձգտումները կը զօրանան։ Կոնիկոսեան գերդաստանին լատինասէր խաղաւորներուն կը յաջորդեն Լուսինեան գերդաստանին լատինազգի և հռոմէադաւան թաղաւորները. իսկ երկրին քաղաքական կացութիւնը ներքին և արտաքին տազնապններու հետեւանօք, որէօր քայքայման կը դիմէ և խռովարարներու ձեռք խաղալիք կը դառնայ։ Հայալատին համերաշխութիւնը Թաթարներու և Թուրքերու և Ոգիպտացիներու անվստահութիւնը գրգռած էր, շարունակ ալ կը սաստկացնէր։ Իսկ Հայեր չէին դադրիր Եւրոպիոյ քրիստոնեայ պետութիւններուն վրայ դնել իրենց յոյսը և անոնցմէ սպասել իրենց փրկութիւնը։ Ընդհակառակն Եւրոպա սկարացած ու պարտաւած Ասիոյ մէջ իւր ազդեցութիւնը կը կորսնցնէր, և իւր հաստատած իշխանութիւնները հետզհետէ կը դադարէին։ Կրօնական խնդիրներ քաղաքական խնդիրներու հետ կապուած կը մնային, օւ. կրօնականներ քաղաքականներու յաջորդութեան անհրաժեշտ պայմաններ կը ցուցուէին։ Մինչ յայտնի էր, որ եթէ կրօնականներ կատարելապէս իրականանային ալ, չէին կրնար ակնկալուած քաղաքական արդիւնքին հասցնել։ Կաթողիկոսներ փոփոխակի իրարու կը յաջորդէին, երբեմն կատարելապէս լատինամիտներ, երբեմն ազգային եկեղեցւոյ զգացում կրողներ։ Բայց ամէն առթի մէջ չէին կրնար մրցիլ Լուսինեան գերդաստանի հռոմէադաւան կաթողիկ թաղաւորներուն հետ, և ոչ ալ անոնց ուղղութիւնը խափանել։ Միայն թէ Հայ Եկեղեցին հաստատապէս և պաշտօնապէս իւր կացութիւնը չկորսնցուց, և վերջնապէս հռոմէական կաթողիկ սկզբունքներուն չհամակերպեցաւ, և Հռոմի եկեղեցիէն չվաստկուեցաւ։ Հայ Եկեղեցին կրցաւ պահել և պահեց իւր ինքնուրոյն կառավարութիւնը, և իւր յատուկ դաւանութիւնը, թէև չկրցաւ բոլորովին արգիլել բարեկարգութեան թուլութիւնները և կարգապահութեան զեղծումները։ Տասնութինգ կաթողիկոսներ եւս նոտեցան Սիսի մէջ Գրիգոր Է. Անաւարդեցիէ մինչև Գրիգոր Թ. Մուսարէպեանց, մէկուկէս դարու տեւողութեան միջոցին (1294—1441)։ Յիշատակուած եղելութիւններն ու պարա-

գաները նկատի առնելէ ետքը, պէտք է խոստովանիլ թէ հայրապետանոցին Սիսի մէջ եղած ժամանակամիջոցը, Հայոց կաթողիկոսութեան համար բարեկապի և բարեբաւարի շրջան մը չեղաւ :

ԺԶ.

ԷԶՄԻԱՄԻՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Հայոց Եկեղեցին ամենամեծ տագնապի և դժուարակնճիռ չփութութեանց մէջ կը գտնուէր հնգետասաներորդ դարուն առաջին կէտին : Կիլիկիոյ իագաւորութիւնը վերջնապէս ջնջուած էր (1375), Սիս քաղաքը Եգիպտացոց իշխանութեան ներքեւ ինկած էր, Լեւոն Զ. իագաւոր գերի տարուած էր, միայն քանի մը իշխաններ դեռ դիմադրութիւն կ'ընէին Ամանոսի յարձունքներուն և Տաւրոսի կիրճերուն ապստինած : Հայոց կաթողիկոսական աթոռին զօրութենէն ու պայծառութենէն ինկած ըլլալուն աստիճանը բացատրելու համար բաւական ըլլայ յիշել, որ կաթողիկոսներէն վեց վերջինները (1377—1432), աթոռը իրարմէ յափշտակած էին նախորդներն սպաննել տալով և յաջորդութիւնը գնելով : Միւս կողմէ վճարած գումարներն փոխանակելու համար, ոչ մի զեղծումի և ոչ մի կեղծքումի առջեւ կանգ չէին առներ : Ոչ վարդապետութիւնը ուղիղ և ուղղափառ պահելու նախանձայուզութիւն ունէին, և ոչ ալ ծանր զիջողութիւններէ կը գգուչանային . բաւական էր որ անձնական օգուտի կողմը ապահովէին : Հռոմէադաւան կաթողիկոսութեան քարոզութիւնը անարգել կը տարածուէր Կիլիկիոյ մէջ Փրանկիսկնան միաբանութեան յատին կրօնաւորներու ձեռքով : Միևնոյն ատեն Դոմինիկեան միաբանութեան լատին կրօնաւորներն ալ Մեծ Հայքի մէջ կ'աշխատէին հետեւողներ չատցնել, և Ունիթքո Նղբարց հայալատին միաբանութիւն մըն ալ կը կազմէին, որոնց վարիչն էր Բարթողիմէոս Բոնոնիացի լատին եպիսկոպոսը : Խրիմի մէջ գտնուող Հայ գաղթականներն ալ, իրենց Գինուացի տիրապետողներու քաջալերութեամբ Հռոմի հետ ուղղակի յարաբերութեանց կը մտնային : Մինչև իսկ պատգամաւորութիւն մըն ալ կը զրկէին Փլորենտիոյ ժողովին (1439), Հռոմի հետ միաբանութեան խնդիրին վրայ բանակցելու համար :

Աղթամարի աթոռը, որ կանուխ բաժնուած էր Գրիգոր Պահլաւունիի ընտրութեան առթիւ (1114), Մայր աթոռի հետ հաշտուած

էր Յակոբ Գ. Ստեցի կաթողիկոսին օրով (1409), և օրինաւոր հաղորդակցութեան մտած էր Ս. Գրիգոր Տաթեւացի վարդապետին միջնորդութեամբ, որ բաժանման հետքերը ջնջելու իմաստուն նախաձեռնութիւնն ունեցած էր։ Այս հաշտութեան հետեւանքն եղաւ, որ Աղթամարայ կաթողիկոսներ Սոյ աթոռին հետզհետէ յառաջացող քայքայութիւնը տեսնելով, և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը պաշտպանել ուզելով, Սիսի մէջ տիրապետել սկսող աղթամարայութեան դէմ սկսան զինուիլ, թէպէտեւ միանգամայն իրենց աթոռը բարձրացնելու նպատակնին ալ ուրանալ չենք ուզեր։ Սիւնեաց մեծ դպրոցը, որ դարերէ ի վեր ուսումնականութեան և ուղղափառութեան հռչակը արժանապէս կը վայելէր, վերջին ատեններ նոր ոգիւորութիւն և նոր զարգացում ստացած էր Յովհաննէս Որոտնեցի († 1388) և Մաղաքիա Ղրիմեցի († 1394) և Գրիգոր Տաթեւացի († 1410) սուրբ վարդապետներուն ջանքին և խնամքին շնորհիւ։ Ասոնց աշակերտներուն բաղմութիւնը ազգային եկեղեցւոյն աղետալի և ողբալի վիճակը տեսնելով, որոշեցին դարման մը ընել։ Այս եղաւ չարժատիթը, որ ստիպեց վերահաս վտանգին դիմաց հիմնական միջոցներ և արմատական հոգածութիւններ ձեռք առնել։ Յայտնի տեսնուեցաւ որ այլեւս ոչ մի քաղաքական պատճառ կամ օգտակար փաստ մը չկար, որ հայրապետական աթոռը իւր նախնական և նուիրական տեղէն հեռու մնար, և որոշեցին նորէն դայն էջմիածին դարձնել, որ համեմատաբար աւելի խաղաղ վիճակ մը ունէր Պարսկական թագաւորութեան ներքեւ, քան Սիսը Եգիպտական տիրապետութեան ներքեւ։ Գրիգոր Թ. Մուսարէգեանց, որ կաթողիկոսական աթոռը գրաւած էր, տեղափոխուելու հրաւիրուեցաւ, ինքն չչարժուեցաւ բայց գործին չընդդիմացաւ, և իւր եպիսկոպոսներ համակերպեցան։ Էջմիածնի մէջ գումարուած ազգային ընդհանուր ժողով մը, ուր եօթն հարիւրէ աւելի ժողովականներ հաւաքուած էին, եպիսկոպոսներ, վանահայրեր, վարդապետներ, աւագերէցներ, իշխանազուններ և գլխաւորներ (1441 մայիս), պաշտօնապէս և հանդիսապէս աթոռին տեղափոխութիւնը որոշեց, հաստատեց և հռչակեց։ Երբոր նոր կաթողիկոս ընտրելու կարգը հասաւ, զանազան թեկնածուներու մէջ եղած մրցումը վերջացնելու համար, բոլորովին դուրսէն մէկու մը վրայ միացան, և կիրակոս Վիրապեցի, սրբաւրօն և ճշնադգեաց եկեղեցականը, որ բնաւ նախընթաց գործողութեանց մասնակցութիւն ունեցած չէր, կաթողիկոս ընտրուեցաւ։ Այդ կերպով կը լռէր երեք զօրաւոր թեկնածուներու բուռն մրցակցութիւնը, որոնք էին

Ջաքարիա Աղթամարայ կաթողիկոսը, Ջաքարիա Հաւուցթառեցի Սիւնեաց դպրոցին առաջնորդը և Գրիգոր Ջալալբէգեան Արտաղու արքեպիսկոպոսը:

Նոր և բարեյաջող շրջան մը բացուած կ'երեւէր Հայոց Եկեղեցւոյն առջև: Նոր կարգադրութեան զօրութեամբ, Կիլիկիոյ մէջ տիրել սկսող միութենական դիմողամիտ ձգտումները կը դադրէին, Աղթամարի աթոռը վերջնապէս և կատարելապէս Մայր աթոռի հետ կը միանար, կարող և ուսեալ անձեր գործին գլուխը անցած էին, որոնց գործունէութիւնը յարեցուցակ էր եկեղեցւոյն ապագային համար: Դժբախտաբար այդ գեղեցիկ և մխրթարական հեռապատկերներ իրականութիւն պիտի չդառնէին. բուն կիրքեր առնէն բան պիտի վտանգէին, անհատական շահի հանրային շահին պիտի նախադասուէր, և Հայաստանեայց Եկեղեցին պիտի չվայելէր ակնկալած խաղաղութիւնն ու պայծառութիւնը: Կիրակոս կաթողիկոս կարող չեղաւ. կացութեան տիրապետել, և երկու ստորի ետքը հրաժարեցաւ և գործէ քառուեցաւ (1443), և իրեն յաջորդեց Գրիգոր Ժ. Ջալալբէգեան: Ջաքարիա Աղթամարայ կաթողիկոսը, որ Կիրակոսի հրաժարելէն ետքը ինքզինք Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս հռչակած էր, էջմիածին եկաւ: Գրիգորը հալածեց և աթոռը գրաւեց (1461), յալլոյ տարին չլրացուցած պարսաւորութիւնը ետ դառնալ: Գրիգոր Ջալալբէգեան նորէն իւր տեղը եկաւ, և անոնք որ իրեն օգնական ու գործակից եղած էին, աթոռակցութեան յարձրացուց, կաթողիկոսական օծում և անուն և լիազօր իշխանութիւն տալով անոնց: Այս շնորհին արժանապէս Արիստակէս Բ. Աթոռակալ և Սարգիս Բ. Աջատար, և այս ժամանակէն սկսան տեսնուիլ շարունակ էջմիածնի մէջ, մէկէ աւելի կաթողիկոսներ, որոնք միեւնոյն ասեւն կատարեալ իշխանութիւն կը վստէին, թէպէտե օրէնքին աչքին, մէկէն զատ միւսները լիազօր տեղակայներ կամ օգնական աթոռակիցներ էին: Այդ կացութեան բուն պատճառն էր զանազան ազգեցիկ եկեղեցականներու շատախիռութիւնը յագեցնել, և տարբեր կուսակցութեանց գլխաւորները շահիլ. իսկ օգտակար կողմը եղաւ, աթոռայ յաջորդութիւնը ապահովել, երբոր օրինական ընտրութիւններ կատարելու դժուրութիւնն ու միջոց կը պակսէին: Կաթողիկոսի մը մահուան առիթին, անմիջապէս աթոռակիցը կամ աթոռակիցներուն երիցադոյնը անոր կը յաջորդէր, առանց ընդմիջումի և աթոռայ պարապութեան վտանգի: Իրօք ալ, նկատելով երկրին մէջ տիրող խռովութիւնները և անկարգութիւնները, և Հայերուն ցրուած ու անջատուած կացութիւնը, շատ դժուար, գրեթէ անհնար պիտի

ըլլար կանոնաւորապէս ընտրողական ժողովներ զուամարել և աթոռի չարունակութիւնը սպառնալիք և

Առաջին դարերէն սկսելով Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աջ քաղաքին մասունքը իբրև կաթողիկոսական առեօնական յատկանշն ու անոր իշխանութեան երաշխաւորութիւնը նկատուած էր, և Սուրբ Աջոյ անունով և զօրութեամբ կը տրուէին օրհնութիւնները և կը կատարուէին նոյն իրաւորութիւնները, և նոյն իսկ սուրբ միւռնի տեառնագրութիւնը: Սուրբ Աջը կաթողիկոսներուն հետ մէկտեղ թափառած էր իրենց երկարաժամանակեայ պանդխտութիւնաց տեսն, և նոյն իսկ աթոռին Սիսէ էջմիածին փոխադրութիւնը Սուրբ Աջին ներկայութեամբ հաստատուած ու վաւերացած էր: Զաքարիա Աթամարցին, իւր կարծեցեալ կաթողիկոսական իրաւունքը պահպանելու դիտմամբ, Սուրբ Աջը մէկտեղ Աղիամար տարաւ, երբոր ստիպուեցաւ էջմիածինէ հեռանալ (1462): Նուիրական մասունքը Աթամար մնաց, մինչև որ Վրթանէս Օծոպեցի եպիսկոպոսը յաջողեցաւ զայն Աթամարէ վերցնել և էջմիածին դարձնել (1477), որոյորովին հետաքրքրական դարձուածքով մը:

Բայց ասկէ առաջ էջմիածինի մէջ տեղի ունեցած չփոթութիւնները քաջալերեցին Կարապետ Եղեղիացի եպիսկոպոսը, Սսոյ կաթողիկոսական աթոռը վերանորոգելու (1447), իւր փաստ և իբր հաստատութեան նշանակ Աջ մը երեւան հանելով: Այդ պարագային կը սկսի Սսոյ մէջ մասնաւոր կաթողիկոսութեան մը գոյութիւնը, որ առաջ իբր հակառակաթոռ սկսաւ, բայց ետքը Մայր աթոռին հետ հաշտուեցաւ և հաղորդակցութեան մտաւ, և այնպէս ալ մինչև այսօր կը շարունակէ:

Գրիգոր Զաւարէզեանցի օրէն սկսելով (1443) էջմիածնայ աթոռը շարունակ ներքին խռովութեանց և արտաքին չփոթութեանց մէջ մնալով մինչև Մովսէս Գ. Տաթեւացի կաթողիկոսին ընտրութիւնը (1629): Երեսունէ աւելի կաթողիկոսներու անուններ կը յիշուին աթոռին վրայ ումանք իբր բուն կաթողիկոս և ուրիշներ իբր պարզ կաթողիկոսակից, և այդ բազմութեան մէջէն չենք կրնար յիշատակել այնպէս կարող և արդիւնաւոր մէկ մը որ ժամանակին կայութեան վրայ տիրապետած ըլլայ: Էջմիածինը պարսկական պետութեան ներքեւ էր, և Երեւանի խաները գրեթէ ինքնիշխան կը կառավարէին այդ երկիրը, և էջմիածինի ներքին չփոթութեանց մէջ միայն կեղեքելու և դրամ կորզելու կողմը կը մշակէին: Միշտ աւելի տուողին կողմը կը բռնէին, և երբոր յօժարակամ տուողներ չէին գտներ, բռնութեամբ կորզելու ճանպարհ կը գործածէին, մինչև

իսկ կաթողիկոսները մարմնական խոչտանգանքներու կ'ենթարկէին, փրկանքի առիթ ստեղծելու համար Այդ կայսրութեան ներքեւ անհնար էր լուրջ և կանոնաւոր գործողութեան ձեռնարկներ կատարել: Կատարեալ անկման նկարագիրն է, որ ամբողջ այդ միջոցը կ'ուռազծէ: Այդ կաթողիկոսներուն մէջէն կրնանք գտնուիլ եամբ յիշել Միքայէլ Սերաստացին (1542—1564—1570), որ մէկ կողմէն Ազթամարի և Ալուանից կաթողիկոսներուն յաւակնութիւնները կրցաւ զսպել, և միւս կողմէն Հայ տպագրութեան սկզբնապատճառն եղաւ: Նա Խաւիթա զրկեց Աբգար Եւդոկիացին (1562), որպէս զի նորագիւտ տպագրութեան արհեստը ուսումնասիրէ, և այդ նպատակով Պիոս Դ. պապին ուղղուած յանձնարարականներ ալ տուաւ անոր ձեռքը: Աբգարի յաջողուցած առաջին տպագրութիւնները կատարուեցան Վենետիկ քաղաքը 1565 տարին: Թէպէտ անկէ առաջ ալ մինչև 1512 տարին տպուած հայերէն գիրքեր կը գտնուին, սակայն անոնք Եւրոպացի տպագրիչներու ձեռքով և Հայ վաճառականներու քաջալերութեամբ յառաջ եկած պատահական արդիւնքներ են: Բուն հայկական կանոնաւոր և չարունակեալ տպագրութիւնը Միքայէլ կաթողիկոսի օրէն կը սկսի, որուն ձեռնարկը բարեյաջող եղաւ, և հետզհետէ հայ տպարաններ յատցան Վենետիկ, Հռոմ, Կոստանդնուպոլիս, Էջմիածին, Ասպահան և Ամսդերտամ քաղաքներու մէջ: Ասոնց արտադրած գործերուն ամէնէն կարեւորը և ամէնէն լ ընտիրը, 1666ին Ամսդերտամի մէջ, Ոսկան վարդապետի ձեռքով տպուած պատկերազարդ սատու տծաշունչն է:

ԺԼ.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՊԼՏՐԻԱՐԺՈՒԹԻԻՆ

Կաթողիկոսական աթոռին Սիւն Էջմիածին փոխադրուելուն գրեթէ ժամանակակից է, Կոստանդնուպոլսոյ մէջ պատրիարքական աթոռի մը սկզբնաւորութիւնը: Մէհմէտ Բ. Ֆաթիհ, Օսմանեանց թագաւորը, կայսերութեան մայրաքաղաքը գրաւելէն ետքը պէտք տեսեցաւ արմատական կարգադրութիւն մը ընել Յոյներուն հպատակութիւնը ապահովելու համար: Օսմանեան օրէնսդրութիւնը ամբողջապէս կրօնական կամ իսլամական էր, և բոլոր անհատական և ընտանեկան և կենցաղական իրաւունքները, բացառակապէս մահմետական

կրօնքին սկզբունքներէն ներշնչուած էին։ Ասկէ առաջ իսլամ պետութիւնները քրիստոնէական երկիրներ նուաճած ատեննին, երկու պայմաններէն մէկուն հետեւելու պարտաւորուած էին. կոմ իրենց կրօնքը լռելի ընդունել տալ իրենց նուաճած ժողովուրդներուն, և կամ անոնց ինքնուրոյն կառավարութիւն ու յատուկ կենցաղական կայսրութիւն մը շնորհել։ Արդ այս երկու պայմաններէն ոչ մէկը կը յարմարէր Կոստանդնուպոլսոյ, որ նորահաստատ իսլամական կայսրութեան մայրաքաղաքը կը հռչակուէր։ Մէնէմէտ Փաթիի այդ դժուարութիւնը լուծեց, Յոյներուն կրօնական պետին, այսինքն է պատրիարքին թողլով այն ամէն կենցաղական և քաղաքային իշխանութիւնները, որոնք ներքին և սերտ կապակցութիւն ունէին քրիստոնէական կրօնքին վերաբերեալ կէտերուն հետ։ Այս կերպով կրօնական պետին իրաւասութեան ներքեւ անցան այն ամէն խնդիրներ և գործեր, որոնք կը պատկանին քրիստոնեաներու ընդհանուր կեանքին, ամուսնական խնդիրներուն, ընդհանուր դաստիարակութեան, բարեգործական հաստատութեանց, կրօնական պահանջից, եկեղեցական պաշտօնէից, կրօնապատկան գործոց, և այլն։ Այսպէս ծագում առաւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն քաղաքական իշխանութեան կամ կայսերական պատրիկութեան նման կերպարան մը ստանալը (1453)։

Աշխարհակալ թագաւորը, այս կերպով Յոյներուն կայսրութիւնը ճշգրէտ ետքը, մտածեց անոնց դիմացը ուրիշ քրիստոնէական տարր մըն ալ կազմակերպել, տարր մը որ աւելի կապուած էր իրեն տէրութեան շահերուն։ Բաղմաթիւ Հայ գաղթականութիւն մը փոխադրեց Կոստանդնուպոլիս քաղաքը, և զայն զետեղեց քաղաքին չրջանակի թաղերուն մէջ, պարիսպներուն ներքեւ ու գլխաւոր դուռերուն մօտ։ Միևեւոյն առիթով, իրրեւ սուրբ վստահութեան միջոց, Յոյները հաւաքուեցան քաղաքին մէջտեղերը, աշտարակներէն և ամրութիւններէն հեռու։ Արդէն ալ Հայերը՝ Օսման և Դադի թագաւորին օրէն Թուրքիստան կատարեալ վստահութիւնը կը վայելէին։ Այս առիթու նոր Հայ գաղթականութիւնը Յոյներուն համար կազմակերպուած ձեւին և դիրքին վերածուեցաւ։ Յովակիմ եպիսկոպոս, որ Փոքր-Ասիոյ մէջ գտնուող Հայ գաղթականներուն առաջնորդն էր, և Կուտինայէ Պրուսա անցած էր, Պրուսայէ Կոստանդնուպոլիս փոխադրուեցաւ, և ստացաւ միեւնոյն աստիճանն ու պատուանունը, իշխանութիւնն ու իրաւասութիւնը (1561), որոնք Յոյներուն պատրիարքին տրուած էին։

Այս կերպով կառավարութեան ճանչցած, Յոյն և Հայ, եր-

կու պատրիարքները նկատուեցան արեւելեան քրիստոնէութեան երկու մեծ հատուածներուն զլիաւոր պետերր։ Այդ բաժանումը հիմնուեցաւ պարզապէս հաւատոյ դաւանութեան տարբերութեանց վրայ, տոհմային և ազգային տարբերութեանց տեսակէտէն անկախաբար։ Որչափ Երկաթնակ Որթող ոքաներ կային, Յոյն, Պուլկար, Սըրպ, Առնաուտ, Ուլա, Պուղտան, Ռուսէն, Քրուաթ, Փարամանցի, Ասորի, Մելքիդ, Արարացի, ամէնքն ալ իրենց ժողովուրդներով ու պետերով Յոյն պատրիարքին ներքեւ դուռեցան։ Միւս կողմէն ալ որչափ Միսրինակ Ուղղափառներ կային, Հայ, Վրացի, Աղուան, Ասորի, Քաղդէացի, Ղպտի, Հապէշ, ամէնքն ալ իրենց ժողովուրդներով և պետերով ենթարկուեցան Հայ պատրիարքարանի իրաւասութեան։

Հրէաներ այն ատեն որինուորապէս և պաշտօնապէս ճանչցուած մարմին մը չէին կազմեր, իսկ հռոմէական կաթողիկոսներ, որք են Լեվաւթիքս կոչուած Արեւելցի Լատիններ, պարզապէս իբր օտարազգիներ կը նկատուէին։ Իսկ բնիկ Արեւելցիներէն անոնք որ հռոմէական կաթողիկոսեան կ'անցնէին, իրենց դաւանափոխութեամբ տարբեր հասարակութեան կերպարան կամ կացութիւն չէին ստանար, և նոյն իսկ կրօնի արտաքին գործողութեանց համար, ինչպէս են, կնունք, պսակ, թաղում, և այլն, իրենց պատկանած պատրիարքութեան պաշտօնեաներուն դիմելու ստիպուած էին։ Այդ կազմակերպութիւնը անփոփոխ մնաց յաջորդ դարերու մէջ, և միայն նոր վերջացող դարուն կէսին մօտերը Քաթօլիք միլիթ մը կազմուեցաւ ինքնուրոյն պատրիարքութեամբ (1830), և անկէ ետքը սկսան հասարակութիւններ հետզհետէ բաժնուիլ ու շատնայ դաւանութիւններու և ծէսերու տարբերութեանց համեմատ։

Կոստանդնուպոլսոյ Հայ պատրիարքները սկսան հետզհետէ իրենց իշխանութիւնը կազմակերպել և իրաւասութիւնները կեդրոնացնել, և հնարաւորութեան սահմանին մէջ՝ իրենց ձեռքը ամփոփել ազգային ամբողջ վարչութիւնը։ Իրենց վարչական գործունէութիւնը հետզհետէ տարածուեցաւ կայսերութեան բոլոր գաւառներուն վրայ, նոյն իսկ հոգեւորապէս Սսոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց և Երուսաղէմի պատրիարքութեան պատկանեալ թեմերուն վրայ։ Հայոց պատրիարքութեան առաջին ատեններուն պատմութիւնը՝ աթուհներու և թեմերու փոխադարձ խնդիրներու շարք մըն է, շարունակ քաղաքական խռովութիւններու և պատերազմական շփոթութիւններու հետ խառնուած։ Այդ մանրամասնութիւնները մենք զանց կ'ընենք, և չենք ուզեր մեր պատմական ամփոփումը և ընդհանուր տեսութիւնները ծանրաբեռնել այնպիսի պարագաներով, որ մեզ մեր բուն նպատակէն կը հեռացնեն։

ԺԳ.

ԶԱՐԹՆՈՒՄԻ ԴԱՐԸ

Ճշմարտութիւնը խօսելու խղճահարութիւննիս մինչև ան-
խորհրդապահութեան ծայրայեղութիւնը մղել չքաշուեցանք, և հա-
մարձակ յայտնեցինք այն աղետալի կացութիւնը, որուն հասած էին
Հայ Եկեղեցին և Ազգութիւնը միջին դարուն ատենները: Բայց
արդարութեան չնկեղելու համար պէտք է նաև յայտարարել, թէ
հնար չէ բնաւ Հայ Եկեղեցին մեղադրել իւր քաղաքական և կեն-
ցադական անկումին պատճառ, և իբր պատասխանատու ազգին
գլուխը եկած աղէտներուն, ինչպէս որ հռոմէականութեան ջատա-
գումներէն ոմանք յանդգնած են ըսել: Միջնադարեան Արեւմուտքին
անկեալ և ողբալի վիճակը, և Հռոմէական եկեղեցւոյ կողմէն յա-
նուն կրօնի գործուած մեծեղեռն զեղծումները, բաւական են Հայոց
Եկեղեցին մեղադրանքէ զերծ պահելու և իրեն դէմ խօսող անդուռն
բերանները կարկելու:

Արեւելեան քրիստոնէութեան մասին խստապահանջ դատա-
տան մը ընելէ առաջ, պէտք է միտքի առջև լեռել այն սարսափելի
կործանումը և այն աղետալի աւերածները, որք Արեւելքէն և Հա-
րաւէն իրեն վրայ հասած էին, և այն խիստ հալածանքները զորս
նա կը կրէր յաղթական բռնապետներու կողմէն: Պէտք է յիշել այն
մտաւորական խաւարը, որուն ներքեւ կը ճնշուէր քրիստոնեայ ժո-
ղովուրդը իւր տիրապետողներուն կամքով: Պէտք է կշռել այն
զրկումը ամէն միջոցներէ և դիւրութիւններէ, որոնք թէ նիւթապէս
և թէ բարոյապէս խաւարը փարատելու պիտի ծառայէին: Վերջա-
պէս պէտք չէ մոռնալ այն անազին գոհուութիւնները զորս Արե-
ւելեան քրիստոնեաներ պարտաւոր էին յանձն առնուի, մինչև իսկ
իրենց նիւթական գոյութիւնը պահելու համար:

Այս ամէն դժուարութեանց հակառակ, նորէն Հայ ազգն
եղաւ, որ առաջին անգամ Արեւելքի մէջ, արթնութեան և յարու-
թեան նախաքայլը առած ըլլալու պարծանքն ունեցաւ, և հաստա-
տամիտ ճիգերով աշխատեցաւ այդ աղէտալի կացութենէն դուրս
ելլել: Ոչ մի քաղաքական փոփոխութիւն չէր քաջալերեր դիրենք,
ոչ մի պատրաստական դիւրութիւն՝ ոգեւորութիւն չէր ընծայեր:
Բայց նա, յուսահատ ըլլալու չափ ծանր պարագաներու ներքեւ ալ,

ետ չկեցաւ իւր ճիգերէն, և շարունակեց ձեռք երկնցնել ամէն կողմ, ուսկից որ զարգացման լոյսի և փրկութեան յոյսի ամենափոքր նշոյլն ալ կը տեսնէր:

Հազիւ թէ վերածնութեան առաջին նշանները կը սկսէին ճառագայթներ սփռել Արեւմուտքի վրայ, Հայեր անմիջապէս կը փութային Եւրոպայոյ կողմերը հասնիլ, որ մտաւորական վերակենդանութեան քաղցերնին յագեցնեն: Միջայէլ կաթողիկոսէն զրկուած պատգամաւորութիւնը, որ Ասիոյ խորերէն մեկնելով Կոնսթնդնուպոլիս գիւտին ետեւէն կ'երթար, Հայուն փութաջանութեան ամէնէն նշանաւոր յայտարարութիւնն է: Դժբախտաբար Արեւմուտք, բուն կրօնական մոլեռանդութեան ներքե կը գտնուէր, և ամէնէն սաստիկ և աններողամիտ քաղաքականութեան հետեւող էր: Արեւմուտք ոչ մէկու կը նպաստէր, ոչ մէկուն կ'ուզէր օգնել, եթէ նա նախապէս հռոմէադասն կաթողիկոսութեան լուծին ներքե չ'ատնէր: Արեւմուտքէն որեւէ սլաշտպանութիւն և օժանդակութիւն ստանալու անհրաժեշտ պայմանը՝ պապութեան հպատակութիւնն էր, որ այն ատեն գերագոյն իշխեցողն էր Եւրոպայի մէջ: Իրօք ալ երբ անոր կրօնական սկզբունքներուն համամիտ չեղողներ խարոյկներու վրայ անողոքաբար կ'այրուէին, հնար էր միթէ որ դիւրութիւն և օժանդակութիւն ընծայուէր Արեւելեան եկեղեցիներու հաւատացեալներուն, եթէ Հռոմի հետ միութեան չ'ստորագրէին: Կրնանք արդեօք մոռնալ՝ որ Փրանկիսկոս Աստիգեանի, Դոմինիկոս Կոնժմանի և Իդնատիոս Լօյօլայի աշակերտները՝ բոլոր իրենց քարոզչական եռանդն ու նախանձայութիւնը կը գործածէին Արեւելքին հին քրիստոնեաները, Արեւմուտքին նոր քրիստոնէութեան դարձնելու, և բոլոր իրենց ոյժը կը վասնէին, որպէս զի նախնական եկեղեցւոյ աւանդապահ հաւատացեալները, լատին դպրոցականութեան նորահնար վարդապետութիւններուն ընդունելութեան բռնադատեն:

Այդ ցաւալի պարագաներու մէջ էր, որ Հայեր երբեուն ընթացքի կը բռնադատուէին, երբեմն զիջողական և հաշտարար, և երբեմն հաստատամիտ և անհաշտ: Զիջողական էր ընթացքին, զորչափ պահանջուած կէտերը խոհական ներողամտութեան սահմանին մէջ կը մնային. հաստատամիտ էր, երբոր խոհակասութեան թոյլ տուած չափէն աւելին կը պահանջուէր: Զիջողական էր, մինչև որ տանելի զոհողութեան համապատասխան օգուտ մը կը յոստոցուէր. հաստատամիտ էր, երբոր օգուտը պէտք կ'ըլլար չափազանց և անմերձիկ զոհողութեանց փոխանակութեամբ գնել: Այս էր ընդհանրութեան ընթացքը, բայց եղան ամանք՝ որոնք զիջողութեան հո-

գին մինչև ծայրագոյն աստիճանը տանիլ չվարանեցան, յառաջագիմական փախաքներու ծայրայեղ տենդէն մղուելով, մինչ ուրիշ շատեր, բացարձակապէս կը մերժէին իրենց սկզբունքներէն հրաժարիլ, նոյն իսկ արտաքին և կեղծուրաց երեւոյթներով: Այդ բացատրութիւնները պէտք է միշտ միտքի առջև ունենալ, եթէ կ'ուզուի լաւ ճշդել այն եղելութեանց նշանակութիւնը, որոնք տեղի ունեցան Հայոց մէջ: Արեւմուտքի մէջ սկսած յառաջագիմական շարժումին մասնակցելու անյազ բաղձանքով:

Յառաջագիմասէր ուղղամիտ գործիչներուն զլուխը պիտի յիշենք Մովսէս Գ. Տաթեւացի կաթողիկոսին անունը, որ հայրապետութեան բարձրանալէ շատ առաջ նուիրուած էր բարեկարգութեան և նոր կազմակերպութեան գործին: Էջմիածնայ աթոռը անոր նախանձայոյզ գործունէութեան կը պարտի այն ամէն նորոգութիւնները, որոնք զինքն կատարեալ կործանման վտանգէն պահեցին: Նա Պարսից տէրութենէն ալ ստացաւ կեղեքումներուն վերջաւորութիւնը, որոնց ներքեւ երկար ատենէ ի վեր աթոռը կը հեծէր, հարկերու թեթեւացման և ապահարկութեան շնորհներ ալ ձեռք ձգեց, բարոյական կենցաղին բարենորոգման և եկեղեցական վարդապետութեանց ուղղութեան մասին ալ նշանաւոր արդիւնքներ ունեցաւ: Իւր կաթողիկոսական ընտրութիւնը նոր գործունէութենէ աւելի, կատարուած գործունէութեան վարձատրութիւնն եղաւ, վասն զի շատ համառօտ եղաւ. կաթողիկոսական պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը, երեք տարի միայն (1629—1632): Անոր յաջորդը, Փիլիպպոս Աղբակեցի (1633—1655), իւր նախորդին սկզբնաւորած բարեկարգական ձեռնարկները առջև տարաւ: Թուրքիա ալ ճանապարհեց, և կոստանդնուպոլսոյ ու Երուսաղէմի պատրիարքութեանց խառնակ գործերը իւր աղղեցութեամբ կարգադրեց: Մտադրութիւն դարձուց Լեհաստանի գաղթական Հայերուն վրայ, և զսպեց անոնք հռոմէական կաթողիկոսական բռնադատող նիկոկապիսկոպոսին ջանքերը. Ժողով մըն ալ գումարեց Երուսաղէմի մէջ (1651), և Էջմիածնի ու Սսոյ աթոռներուն մէջ տիրող հակառակութիւնները վերջացուց, և Սսոյ աթոռը Մայր աթոռոյ հետ կանոնական հաղորդակցութեան մէջ դրաւ, ինչպէս որ կանոնախնայ դանը կատարուած էր: Աղթամարի աթոռին նկատմամբ Աշխատեցաւ նաև հայրապետական աթոռին նիւթական փիճակը բարւոքել, և ելեւմտական միջոցները շատցնել, և այդ նպատակով ջրանցքներ բացաւ, և ջրաբաշխական ճարտար կերպերով Էջմիածինի ընդարձակ հողերը ոռոգուելու վիճակի մէջ մտցուց:

Յակոբ Դ. Ջուղայեցի (1655—1680), միեւնոյն ուղղութեամբ գործեց: Դժբախտաբար ծանր գոտութիւններ ծագեցան Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, և պարտաւորուեցաւ այն կողմ դարձնել իւր ուշադրութիւնը: Հոռոմէ վրկուած քարոզիչներ, Կղիմէս Կալանոս՝ Թէաթինեան լատին կրօնաւորին գլխաւորութեամբ, սկսած էին հետեւողներ գտնել Հայերուն մէջ: Անոնցմէ Թովմաս Բերիպցի վարդապետը, մինչև իսկ պատրիարքական աթոռը գրաւելու կը յաջողէր. թէպէտև յուտով ժողովուրդին կողմէն ախոռէ կը վտարուէր: Միեւնոյն ատեն Եղիազար Այնթապցի Լոյսկոպոսը, ու հետզհետէ Կոստանդնուպոլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարք եղած էր, ինքզինք Թուրքիոյ Հայոց կաթողիկոս կը հռչակէր, իբր էջմիածնի հակաթոռ: Յակոբ կաթողիկոս պարտաւորուեցաւ անձամբ Կոստանդնուպոլիս գալ (1664), և գործերը կարգադրելէն ետքը նորէն իւր աթոռը վերադարձաւ (1667): Բայց չփոթութիւններ և երկպառակութիւններ նորէն զօրացան Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, և պէտք եղաւ որ Յակոբ կաթողիկոս անգամ մըն ալ անձամբ Կոստանդնուպոլիս գայ (1679), ինչ որ ծերունին կատարեց հակառակ իւր անցած տարիքին, բայց չկրցաւ ծանր հոգերու և աշխատութիւնաց տոկայ, և այն տեղ վախճանեցաւ: 82 տարեկան հասակին մէջ (1680): Մարմինը թաղուեցաւ Բերայի աղապին գերեզմանոցին մէջ, ու չիրիմը մինչև այսօր հաւատացելոց ընդհանուր յարգանաց առարկայ է և բարեպաշտական ուխտատեղի:

Կաթողիկոսական աթոռը իբր երկու տարի դատարկ մնաց հակաթոռ Եղիազարի յարուցած չփոթներուն պատճառով, և խառնակ կացութիւնը չկրցաւ կարգի մտնել, բայց եթէ երբոր նոյն ինքն հակաթոռը կանոնապէս կաթողիկոս ընտրուեցաւ: Եղիազար Այնթապցիի կաթողիկոսութիւնը ինը տարի տեւեց (1682—1691), և արդիւնաւոր և օգտակար պաշտօնավարութիւն մը եղաւ: Իրեն չէին պակսէր ոչ լաւ մտադրութիւններ և ոչ յաջող ձիրքեր. և անգամ մը որ իւր փառասէր ձգտումները իրենց յագուրդը գտան, բոլոր իւր կարողութիւնն ու աշխատութիւնն եկեղեցւոյն և ազգին օգտակար ընելու գործածեց: Այս կերպով իւր հտուէն պատուաւոր յիշատակ թողուց, և Հայոց Եկեղեցւոյ հայրապետական շարքին մէջ ընտիրներէն մին նկատուեցաւ:

ԺԹ.

ՈՒԹԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՐ

Ձարգացման և յառաջադիմութեան և ուսման սէրը, որ բոլոր Հայերուն սիրտերուն մէջ բորբոքած էր, և որ շատերուն վրայ միջոցներու խտրութեան զգուշութիւնն ալ կը մոռցնէր, մեծապէս ձեռնտու եղաւ հռոմէադաւան քարոզիչներուն, իրենց հաւատքն աւ վարդապետութիւնը Հայոց մէջ տարածելու:

Ութնետասներորդ դարուն սկիզբները հռոմէադաւան կաթողիկոսներու խմբակ մը կազմուած էր արդէն Կոստանդնուպոլսոյ մէջ: Բերայի մէջ գտնուող Լատին կրօնաւորներ ամէն տեսակ հրապոյրներ կ'առատացնէին, և Գաղղիոյ Ամենաբարիստեանայ թագաւորներուն դեսպաններն ալ իրենց զօրութեամբ կը պաշտպանէին և նոյն գործունէութեան կ'առաջնորդէին: Թէպէտ և նորադարձ կաթողիկոսներ կը շարունակէին պաշտօնապէս Հայոց պատրիարքարանին իշխանութեան ներքեւ մնալ, սակայն գործօն կուսակցութիւն մը կազմած էին և կը ձգտէին մինչև իսկ ազգային վարչութիւնը ձեռք անցընել և պատրիարքարանին տիրապետել: Ասոնց դէմ, իրենց ազգային և կեղեցւոյն հաւատարիմ և անոր դաւանութեան վրայ հաստատուն եղողներն ալ, որոնք թէ՛ իր ու զօրաւոր էին, և թէ Սամանեան կառավարութեան առջև ազդեցութիւն կը վայելէին, կ'աշխատէին ամէն հնարաւ որ միջոցներով իրենց հաւանդ եկեղեցին պաշտպանել և այդ նորադարձներուն գործածած հնարքներուն առջեւն առնել, և քաջալերութիւն տուող ազդեցութեանց ոյժը կոտրել: Քանի որ այդ նորադարձ կաթողիկոսները՝ օտարներու հետ սերտ և զաղտնի յարաբերութեանց մէջ կը գտնուէին, բնական էր որ այս երեսէն կառավարութիւնն աչքին կտակածելի երևային: Այս է իրենց դէմ գործածուած միջոցներուն սկզբնական ծագումը, և այս իսկական նշանակութիւնը այն կարգադրութեանց՝ զորս կառավարութիւնը հրամայած է նոր կաթողիկ եղող Հայերուն դէմ: Կաթողիկոսներ աշխատած են իրր կրօնական հալածանքներ ներկայել անոնք, սակայն իսկապէս ներհակընդդէմ մրցումներու պատահական զէնքեր են: Որովհետև նորադարձ կաթողիկոսներն ալ միեւնոյն կերպով կը մաքաւէին Հայոց պատրիարքարանին դէմ, և չէին խղճեր զայն ամբաստանել, իրր թէ Ռուսական կառավարութեան դիտումներուն ծառայելու հակումներ ունենայ:

Կոստանդնուպոլսէ դուրս հռոմէադաւան կաթողիկոթիւնը յաջողութիւն գտաւ աւելի Մամպուտի և Բերկայի մէջ: Մելքոն Թասպասեան և Արրահամ Արծիւեան եպիսկոպոսներ յայտնապէս հռոմէականութեան յարեցան, ինչ որ իրենց վրայ հրաւիրեց պատրիարքարանի խստութիւնները: Հռոմէադաւաններն ալ իրենց կողմէն յօգուտ կը գործածէին Գաղղիոյ դեպպաններուն ազդեցութիւնը, և անով հաւատարիմ Հայադաւաններուն վրայ կը բռնանային: Աշխարհածանօթ իրողութիւններ են Եւդոկիացի Աւետիք պատրիարքի արկածները, որ Գաղղիոյ դեպպանին պահանջմամբ տառջին անգամ Եւտիգուլէի աշտարակին մէջ բանտարկուեցաւ. (1703), և վերջէն Թինետոս քաղաքուելու առիթով նենգութեամբ յափշտակուեցաւ, և բռնի Գաղղիա տարուեցաւ (1705), որ հաւատաքննական ատենանի վճռով խիստ բանտարկութեան դատապարտուեցաւ. և բռնադատեալ դաւանափոխութեան մէջ վախճանեցաւ. (1711):

Այս տեղ առանձինն պէտք է յիշենք Մխիթար Սեբաստացի վարդապետը, ուսման յափաքով սաստիկ վառած և դաւանական մասին լայնախոհ գաղափարներ տառելի եկեղեցական մը, որ առաջ ձեռնարկեց Վենետիկի հանրապետութեան Պեղոպոնէս (Սօրա) թերակղզւոյն վրայ տիրապետութենէն օգտուելով, ուսումնական վանականութիւն մը հաստատել այն տեղ (1712), քրիստոնեայ պետութեան հովանաւորութեան ներքե: Բայց իւր ձեռնարկը խանգարեցաւ, երբոր Վենետիկի հանրապետութիւնը Օսմանցիներէ յաղթուելով պարտաւորուեցաւ Պեղոպոնէսը թողուի: Այն ատեն Մխիթար վարդապետ որոշեց նոյն իսկ Վենետիկի հանրապետութեան կեդրոնը դիմել, և այն տեղ հաստատել իւր գաղափարած վանականութիւնը և յաջողեցաւ ալ այդ նպատակին համար Վենետիկ քաղաքին մօտերը Սուրբ-Ղազար կղզեակին ստացութեան շնորհն ընդունիլ (1717): Մխիթար վարդապետ Իտալիոյ մէջ ստիպուեցաւ հռոմէական պապութեան պայմաններուն համակերպիլ, որպէս զի կարենայ անարգել իւր ծրագրած նպատակին հետեւիլ և մտաւորական զարգացման գործը յաջողցնել: Բայց խոհական խորհրդով հեռու մնաց քարոզչական և մարդորսական գործունէութիւններէն: Այդ ուղղութիւնը որ աւելի համապատասխան էր իւր ազգօգուտ գործունէութեան, աւանդաբար պահուեցաւ իւր միաբանութեան կողմէ ութեւտասներորդ դարուն մէջ, ուրկէ հտքը ուրիշ ուղղութիւններ մուտք գտնել սկսան: Բայց ասիկայ պատճառ մը չէ որ գովութեամբ չիշատակենք այն գրական ծառայութիւններն և օգուտները՝ զորս ազգին ընծայած է Մխիթարեան միաբանութիւնը, իւր կրկին՝ Վե-

նետկեան և Վիլննական ճիւղերով, և Հայոց լեզուն և Հայ գրականութիւնը ճոխացուցած է բազմաթիւ և գնահատելի երկասիրութիւններով:

Ուրիշ վանական հաստատութիւն մըն ալ հիմնուեցաւ միեւնոյն ժամանակ Լիբանանի լեռներուն վրայ, Մարոնի ժողովուրդին հովանաւորութեամբ, Արրահամ Աթարեան վարդապետի ձեռքով, և Անտոնեան Միաբանութիւն անունով: Այս միաբանութեան ալ նպատակը միեւնոյնն էր, ինչ որ էր Հատին աշխարհին մէջ հաստատուող միւս միաբանութեան նպատակը. միայն Լիբանանի դիրքը աւելի պիտի նպաստէր իրեն՝ Հայ ազգութեան հետ մօտէն չփման առաւելութիւնը պահպանելու: Թուրքիոյ հարստակողման գաւառները, տակաւին կը պահէին Կիլիկիոյ թագաւորութեան վերջին ժամանակներուն լատինամետ յիշատակները, որով այս կողմի Հայերը աւելի մօտ էին լատինական կաթողիկոսեան համաձայնելու: Այդ զգացումներն էին թերեւս, որ ասոնց համարձակութիւն տուին քանի մը քահանաներով և Կիլիկիոյ անունով հռոմէադաւան կաթողիկոսութիւն մը կազմակերպել, և Արրահամ Աթարեան եպիսկոպոսը կաթողիկոս հռչակել (1741): Արրահամ փոթաց անձամբ Հռոմ երթալ և Բենեդիկտոս ԺԴ. պապին ներկայանալ իբր թէ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ըլլար: Բենեդիկտոս պապ, հարկաւ պիտի գիտնար, թէ ինչ արժէք կրնար ունենալ ներկայացող անձին յաւակնոտ յայտարարութիւնը. բայց անհիմն գործին իսկութիւնը պարզելով՝ իրեն հպատակողներուն քաջալերութիւնը կտտրել չուզեց, և Հռոմ աթոռին Արեւելքին վրայ ունեցած նպատակին նպաստաւոր առիթ մը նկատեց: Ուստի իւր կողմէն Հայ կաթողիկ նոր պատրիարքութիւն կամ կաթողիկոսութիւն մը ստեղծեց (1742). պաշտօնապէս և ըստ ամենայնի Հռոմի աթոռին ենթարկեալ ըլլալու պայմանով:

Հռոմէական կաթողիկ հաստատութիւնները, Հռոմի Բրոքականտային միջոցները, և Գաղղիոյ սէրտի թան պաշտպանութիւնը, ազգու ապէս նպաստեցին կաթողիկոսեան Հայոց մէջ տարածուելուն. ինչչափ որ ալ արդիւնքնիրը համապատասխան չիղան գործածուած միջոցներուն մեծութեան և ձեռք առնուած միջոցներու զօրութեան: Եւրոպական շփումները, որ մարդոսական ճիգերու բնական հետեւանքն էին, նպաստեցին իրաւ՝ ազգին մէջ մտաւորական մակերեսոյթը աստիճան մը յարձրացնելու. բայց միեւնոյն արդիւնքը ձեռք ձգուած կ'ըլլար նաեւ առանց դաւանափոխական պայմանին, քանի որ զգացումներու հետզհետէ զարգացումը և ժամանակին հռչովումը և յարսիրութեանց յաճախութիւնը, բաւական պիտի ըլլա-

յին անշուշտ միեւնոյն նպատակաւ արդիւնքը արտադրելու : Ասոր մէկ փաստն ունինք Վարդան Բաղիւեցի վարդապետին ձեռնարկին մէջ , որ նոյն իսկ Ամրորդւոյ վանքին մէջէն գիտցաւ ուժգին դարկ մը տալ մտաւորական զարգացման ներքին գաւառներու մէջ : Իւր աշակերտութենէն . Յովհաննէս Կոլոս և Յակոբ Նալեան Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներ և Գրիգոր Շղթայակիր Երուսաղէմի պատրիարք , կրցան նշանաւոր ծառայութիւններ ընել և արդիւնքներ ցուցնել միեւնոյն նպատակով . առանց իրենց ազգային եկեղեցւոյն անհաւատարիմ գտնուելու : Այս երախտաւոր անձերու շնորհիւն է որ ութեւասանորդ դարուն մէջ զգալի զարգացման արգասիքներ սկսան յառաջ գալ ազգային կեանքին և եկեղեցական բարեկարգութեան շրջանակներուն մէջ :

Վերջին էջերուն մէջ սկսանք առաջին տեղը տուած ըլլալ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան : Այդ մասին մեր արդարաւորութիւնը կը գտնենք Թուրքիոյ պատրիարքութեան չարունակաբար ստացած կարեւորութեան , և Ամենայն Հայոց հայրապետութեան աթոռին հետզհետէ նուազած կարեւորութեան մէջ : Այն օրէն որ բազմաթիւ և զօրաւոր գաղթականութիւն մը զետեղուեցաւ Թուրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ , և իրեն գլուխն ալ պատրիարքական աթոռ մը հաստատուեցաւ , Կոստանդնուպոլիս սկսաւ Հայութեան և ազգային յահերուն կեդրոն ըլլալ : Մինչ միւս կողմէն տասն կաթողիկոսներ , որ Եղիազար Այնթապցիին յաջորդեցին , Նահապետ Սեդեսացիէն սկսելով (1691—1705) մինչև Յակոբ Ե . Շամախեցի (1759—1763) , յիշատակութեան արժանի նոր ձեռնարկ մը չունեցան , թէպէտ ամէնքն ալ Մայր աթոռին պայծառութեան փափաքողներ և գտած կացութիւնին պահողներ եղան : Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսը (1763—1780) , որ տասներէն ետքը նստաւ , սոյն դարուն մէջ Մայր աթոռին վրայ գտնուող ամէնէն նշանաւոր դէմքն է : Իւր անխոնջ աշխատասիրութիւնը արգասաւոր և օգտակար արդիւնքներ ունեցաւ , էջմիածնի ստացութիւնները օրինաւոր արձանագրութիւններով կարգադրուեցան , Մայր աթոռին սեփական իրաւունքները պաշտպանուեցան , ժառանգաւորաց վարժարանը բարեկարգուեցաւ , տպարան մը բացուեցաւ , և թղթաշինութեան գործարան մը հիմնուեցաւ : Նոյն ինքն Սիմէոն եղաւ որ Ռուսական կառավարութեան հովանաւորութիւնն ստանալու համար առաջին յարաբերութիւնները հաստատեց , կաթողիկոսական դիւանատուն մը կազմեց օրինաւոր դիւանագրութիւններով , և ազգային եկեղեցւոյ տոնացոյցին մէջ ալ փոփոխութիւններ կատարեց , աւելի կանոնաւոր և հաստատուն

ձև մը տալով անոր . որ թէպէտ սկիզբները դիտողութեանց տեղի տուաւ , բայց հետզհետէ տարածուեցաւ և ընդհանուր Հայ Եկեղեցւոյ մէջ գործածական դարձաւ :

Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը (1780—1799) որ Սիմէոնի յաջորդեց , ջանաց անոր ձեռնարկները լրացնել և հաստատուն գործել : Վեց եպիսկոպոսներէ բաղկացած մնայուն ժողով մըն ալ կազմեց Մայր աթոռոյ մէջ , իբրեւ կաթողիկոսական խորհրդակից , եկեղեցական գործերու միօրինակ և կանոնական ընթացք տալու նպատակով : Նա ինքն եղաւ որ Էջմիածնի Մայր տաճարին ներքինն ալ զարդերով և նկարներով ճոխացուց :

Անդին Կոստանդնուպոլսոյ մէջ , Զաքարիա Փոգուզեան պատրիարքը (1773—1799) , որ դարուս պատրիարքներուն շարքը կը փակէ , Սիմէոնի արժանաւոր մրցակիցն եղաւ իրեն բարեկարգիչ գործունէութեամբ : Իւր ամէնէն մեծ արժանիքն եղաւ եկեղեցականաց դաստիարակութեան և զարգացման զօրաւոր զարկ մը տուած ըլլալը : Ինքն անձամբ ուսուցչութեան կը զբաղէր կարող և յաջողակ աշակերտներ հասցնելու համար , որոնք պատրաստելէն ետքը թեմական վարչութեանց և ուսումնական հաստատութեանց գլուխը կը դնէր : Արմաշի վանական վարժարանը , որ այնչափ նշանաւոր պատրիարքներ և եպիսկոպոսներ տուած է Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին , Զաքարիայի աշակերտներէն Բարթողիմէոս Կապուտիկեան և Պօղոս Գարագօյեան եպիսկոպոսներուն աշխատութեամբ յառաջ եկած հաստատութիւն մըն է :

Ի .

ԻՆՆԵԻՏԱՄՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐԸ

Ղուկաս կաթողիկոս և Զաքարիա պատրիարք միեւնոյն տարին մեռած էին (1799) , և իննեւտասներորդ դարը երկու աթոռներուն ալ պարապութեամբ և ընտրողական բուռն պայքարներով սկսաւ : Թէ Էջմիածնի և թէ Կոստանդնուպոլսոյ համար ընտրելիներ պէտք էին , և կարծես թէ Արեւմուտքը տակնուվրայ ընող խռովութիւնը՝ Արեւելքի վրայ ալ ազդեցութիւն կը ներգործէր , և Հայերն ալ չփոթութեանց կը զրգուէր : Յովսէփ Արղութեան , Դաւիթ Ղորղանեան և Դանիէլ Սուրմառեցի եպիսկոպոսներ Էջմիածնի աթոռ

ռին համար կը մրցէին , և ամէն մէկն ալ իրեն կուսակցութիւնն ունէր : Թէպէտեւ առաջինը յաղթական ելաւ և ընտրութիւնը յաջողուց , բայց աթոռոյ ստացութեան չանցած մեռաւ : Երկրորդը թէպէտ յաջողեցաւ աթոռը գրաւել , և քանի մը տարի ալ պահել , բայց վերջապէս մերժուեցաւ , և երրորդն եղաւ , որ օրինաւորապէս կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ , թէպէտ ան ալ շատ երկար չապրեցաւ (1804—1809) , բայց իւր օրով կրցաւ Էջմիածինի մէջ խաղաղութիւն և հաշտութիւն հաստատել , և կանոնաւոր վարչութիւն սկզբնաւորել :

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ալ , անհաւատալի արագութեամբ պատրիարքներ իրարու տեղ կ'անցնէին : Դանիէլ Սուրմառեցի , Դաւիթ Ղորղանեան , Յովհաննէս Չամաչըրճեան , Գրիգոր Խամսեցի , և Կարճեայ Յովհաննէս Չամաչըրճեան , իրարու յաջորդեցին . երեք տարիէ պակաս ժամանակի մէջ (1799—1802) . բայց այս վերջինը կրցաւ աթոռի վրայ մնալ բաւական տարիներ (1802—1813) և այդ պարագայէն օգտուեցաւ պատրիարքարանի դրոճերուն մէջ կանոնաւորութիւն և օրինաւորութիւն մտցնել :

Իննեւ տասներորդ դարուն էական և առանձնայատուկ նկարագիրն եղած է , ժողովրդական տարրին տրուած՝ պատրիարքարանի դրոճերուն աւելի ընդարձակ մասնակցութիւնը , և աշխարհականներուն եկեղեցական գործերուն միջամտութեան կանոնաւորումը , յատկապէս ընտրուած և քուէի դրութեամբ կազմուած ժողովներու ձեռքով : Այդ բանին առաջին փորձը կատարուեցաւ , երբ փոփաք կար հոռմէական կաթողիկոսութեան յարողներու կողմէ յուղուած վէճերուն վերջ տալ , հնարաւոր եղած կերպով մը : Փնտուտածը երկու կողմին համար ընդունելի միջակ դրութիւն մը գտնալն էր , որով հնար ըլլար առաջն առնել այն դժուարութեանց և հակառակութեանց , որք կը սպառնային վտանգաւոր ձեւ մը առնել : Դադլիոյ կառավարութիւնը ձեռնէրէջ դիրք մը առած էր , և կ'աշխատէր այս միջոցով ընդարձակել իւր ազդեցութիւնը Արեւելքի մէջ : Առաջին անգամ խառն յանձնաժողով մը կազմուեցաւ , որ պատրիարքարանի մէջ գումարումներ ունեցաւ (1810) : Առաջինին ապարդիւն ելքէն ետքը՝ երկրորդ յանձնաժողով մը եւս կազմուեցաւ (1816) , նպատակ ունենալով երկու կողմին աստուածաբանները դէմ դէմբ բանակցելու բերել , որ տարաձայնութիւնները պարզուին : Երեք տարի ամբողջ՝ վիճաբանութիւնները շարունակեցին (1817—1820) , առանց արդիւնք մը յառաջ բերելու , թերեւս անհամաձայնութիւններ և հակառակութիւններ աւելի ալ զօրացան : Երրոր

կաթոլիկութեան յարածներուն կողմը բաժնուելու. ձգտումներով կը գործէր, ազգային եկեղեցւոյն հաստատարիմ եզոդներ միութիւն պահել կը պահանջէին, բայց իրենց սկզբունքին վրայ գիշողութիւն չէին ընդուներ: Այդ տարածայնութիւնները շարունակեցին մինչեւ որ, ռուսութուրք պատերազմէն ետքը (1829) Եւրոպական տէրութիւններու միջամտութեամբ, Օսմանեան կառավարութիւնը՝ Հայոց մէջ տիրող երկպառակութիւնը արմատաքի վերջացնելու համար, որոշեց բոլորովին անջատ ու անկախ հասարակութիւն կամ ազգութիւն (միլլէթ) մը կազմել Քաթոլիք անունի ներքեւ, և այդ հասարակութեան մէջ անխտրաբար համախմբել բոլոր հոռոմադաւան կաթոլիկութեան հետեւող օսմանեան հպատակները, ինչ ցեղէ և ինչ ծէսէ ալ ըլլան:

Այդ առաջին անջատումը բողոքական տէրութիւններն ալ քաջայայերեց, նոյն օրինակին հետապնդել իրենց դասանութեան յարողներուն համար: Առաջին բողոքական քարոզիչը Կոստանդնուպոլիս հասած էր, կաթոլիկ հասարակութեան կազմուելէն տարի մը ետքը (1831), և անմիջապէս կը սկսէր իւր քարոզութեամբ իրեն հետեւողները կազմակերպել: Բողոքական քարոզութեան ձեռնարկը շուտով կ'ընդարձակուէր դպրոցական հաստատութիւններու և նախնական նպաստաւորութիւններու շնորհիւ, որոնք խիղճներ գնելու միջոցներ կը դառնային, և այնչափ յաջողութիւն ու ընդարձակութիւն կը գտնէր, որ նոր անջատում մը ալ իրականացաւ Հայութեան մէջ, և նոր հասարակութիւն կամ ազգութիւն (միլլէթ) մըն ալ կազմուեցաւ պաշտօնապէս Փօթեքսան անունի ներքեւ (1847), որ կաթոլիկ հասարակութեան նմանութեամբ, իւր մէջ կ'ամփոփէր ամէն փրօթէսթանթութեան կամ բողոքականութեան յարողները, առանց ցեղի կամ ազգի խտրութեան, և առանց զանազան յարանուանութիւններու տարբերութեան: Այս երկու անջատումած մասերը, Կաթոլիկ և Փրօթէսթան հասարակութիւնները, թէպէտ հիմնապէս հաստատուանութեան տեսակէտէն կազմուած էին առանց ցեղի կամ ազգի տարբերութեան, բայց երկուքն ալ մեծամասնութեամբ Հայերէ կազմուած եղան, անջատուած Հայ հասարակութիւններ ըլլալու չափ: Մենք չենք վարանիր յայտարարել, որ եթէ այդ անջատումները մէկ կողմէ Հայութիւնը տկարացուցին, անոր մէջ ներհակ շահեր ստեղծելով և միութեան ոյժը կոտրելով, միւս կողմէն անուղղակի կերպով արեւմտեան աշխարհի հետ յարաբերութիւնները ընդարձակելու առիթ ընծայեցին, երբ տակաւին այդ յարաբերութիւնները շատցնելու միջոցները նուազ էին:

Երբոր այդ բաժանումները կը կատարուէին, Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքարանին շրջանակին մէջ, Էջմիածնայ կաթողիկոսութեան շուրջն ալ քաղաքական փոփոխութիւններ տեղի կ'ունենային։ Պարսկական տիրապետութեան ներքեւ էր Հայաստանի այդ մասը և կը կառավարուէր խաներու ինքնազուլտ իշխեցողութեամբ, որ երթալով յունաւորական և անտանելի կը դառնար, և Հայեր իբրեւ կացութեան դարման սկսեւր էին աչուրնին Ռուսիոյ կայսրներուն դարձնել և անոնց պաշտպանութեան դիմել։ Իբրեւ առաջին քայլ մը սկսեւր էին հարստահարութիւններէ ազատելու համար խուժը խուժը Ռուսական տէրութեան կողմերը գաղթել։ Եւ այդ վերջէն աւելի արմատական դարման կարծեցին, նոյն իսկ Ռուսական տէրութիւնը հրաւիրել հիւսիսային Հայաստանի կողմերը, որք իբրեւ Կովկասեան երկիրներու յարակից՝ նոյն անունին ներքեւ կոչուիլ սկսան։ Յովսէփ Արղութեան արքեպիսկոպոսը այդ գաղափարին սկզբնապատճառն ու մշակողն եղաւ, և այդ երեսէն կատարինք Բ. կայսրուհւոյն (1762—1796) և Պօղոս կայսեր (1796—1801) սիրելին եղաւ, և մինչև իսկ իւր ազգատոհմին համար իշխանի սլատուանունն ու արտօնութիւնն ստացաւ։ Ռուսական տիրապետութիւնը հետզհետէ իւր յառաջխաղացումը շարունակեց, և իւր արշաւանքները Հայաստան ալ հասան, և Երևան ու Էջմիածին Ռուսական տէրութեան ներքեւ մտան (1828), և Հայ կամաւորներու քունդ մըն ալ այդ գործին օժանդակեց, Ներսէս Աշտարակեցի արքեպիսկոպոսին հրամանատարութեամբ։ Այդ առթիւ Նիկողայոս Ա. կայսրը (1825—1855) իւր խոստումները առատապէս լնդարձակեց, մինչև իսկ Հայերուն աչքին ինքնուրոյն իշխանութեան անկալութիւնը փալիւցեցուց, և այդ խոստումները երաշխաւորելու դիտմամբ, պահ մը Հայկական ցահանկ անունն ալ տուաւ նոր տիրապետած գաւառներուն։ Բայց այդ ամէնը քաղաքագիտական ճարտարութիւններ եղան և տիրապետութիւնը դիւրացնելու առաջնորդեցին։ Երբոր տիրապետութիւնը լրացաւ ու հաստատուն ձեւ առաւ, Ռուսական կառավարութիւնը մինչև իսկ Հայոց կրօնական կամ հոգեւորական գործերն ղրայ ալ ազդեցութիւն ունենալու ձեւք զարկաւ։ Այս նպատակով հրատարակուեցաւ Պալաթնիկա կոչուած կանոնագրութիւնը (1836), յատկապէս Հայոց համար, որ կաթողիկոսական վարչութիւնն ու իրաւունքները պետականներու հետ յարաբերութեան մէջ դնելու ձեւին ներքեւ, բաւական լնդարձակ դուռներ կը բանայ քաղաքական իշխանութեան առջև։ Թէպէտեւ այդ կանոնագրութեան մասին դիտողութիւններ եղան Ռուսիոյ, Թուրքիոյ և Հնդկաստանի Հայերուն կողմէն, սա-

կայն ազդեցութիւն չունեցան : Պալաժեճիան մինչև այսօր իւր կասարեալ ազդեցութեան և կաղմակերպութեան մէջ կը մնայ :

Նորէն Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան դառնալով, պէտք է դիտել տանք, թէ որչափ ալ պաշտօնապէս բացարձակ էր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն իշխանութիւնը, սակայն իրենք ալ գործնականապէս ենթարկուած էին Ամիրա կոչուած ազգային գլխաւորներուն ազդեցութեան, որք պարզապէս դրամական ազնուապետութիւն մը կը կազմէին, և գլխաւորներ նկատուելու համար անկէ զատ ուրիշ փաստ կամ առաւելութիւն չունէին : Այդ դրութեան բնական հետեւանք և անբաժանելի արդիւնք եղող զեղծումները, զգացումներու զարգացումն ու ժամանակին փոփոխութիւններն ալ վրայ գալով, և Եւրոպոյ՝ գլխաւորապէս Գաղղիոյ մէջ կրթուած ուսումնական նոր սերունդ մըն ալ մէջտեղ ելլելով՝ նոր շարժում մը սկսաւ ազգային գործերուն ընթացքին մէջ, և հասարակութեան զանազան դասակարգերուն մէջ հանրային գործերու մասնակցելու եռանդ մը երևան եկաւ : Ասոնց հետեւեցան պատրիարքարանի գործերուն համար յատուկ ժողովներու կազմութիւնը, և ժողովներուն ընտրողական դրութեամբ կազմուիլը առանց դասակարգային տարբերութեանց : Ամէնէն առաջ կազմուածն եղաւ պարզապէս ելմտական յանձնաժողով մը (1841) : Աւելի ուշ կազմուեցան ընդհանուր վարչութեան համար կրօնական ժողով մը տասնուչորս և Քաղաքական ժողով մը քսան անդամներով (1847), որոնցմէ ըզխեցաւ դաստիարակութեան գործերու յատկացուած Ուսումնական խորհուրդ մը (1853) : Ժողովներու և խորհուրդներու կազմութիւնը ստիպողական դարձուց կանոնագրութեան պէտքը, փոխադարձ ձեռնհասութիւնները ճշդելու և պաշտօնավարութեան կերպերը որոշելու համար, և այս նպատակով յորինուեցաւ Սահմանադրութիւնը (1860) : Իբր ազգային վարչութեան հիմնական օրէնք, Սահմանադրութիւնը Օսմանեան կառավարութեան պետական հաստատութեան ներկայացուցաւ, բայց հաստատութիւնը առանց դժուարութեան ձեռք չանցաւ : Երեք տարի տեւող բանակցութիւններէ և զանազան ժողովրդական ցոյցերէ ետքը միայն՝ Բարձրագոյն Դուռը հաստատութիւնը տալու որոշման յանգեցաւ և պաշտօնակաշնութիւնը լրացուց (1863) :

Այդ կանոնագրութիւններն ու կաղմակերպութիւնները, որոնք մտաւորական յարստուն զարգացման արտադրութիւններ են, և հասարակութեան մէջ տեղի ունեցած յառաջադիմութեան արդիւնքը կը կազմեն՝ նոր շարժումներու և առաւելութիւններու սկզբնապատճառ

եղան : Մտաւ որական և կենցաղական կեանքին մէջ՝ ինքնաբերաբար կատարուած հոլովման օրէնք է , որ նոյն իսկ արդիւնքներ փոխադարձաբար ուրիշ արդիւնքներու պատճառ կը դառնան , և այսպէս զարգացման ասպարէզը կ'ընդարձակեն : Հայոց մէջ ալ տեղի ունեցած երեւոյթը՝ միեւնոյն օրէնքին գործադրութիւնն էր : Ինչպէս ամէն մարդկային ընկերութիւններ , Հայկականն ալ իւր մէջ բնական օրէնքին յարաճուն և զարգացուն հոլովումները սկստք էր ունենար : Այդ բնական ընթացքին համեմատ , իննեւտասներորդ դարը Հայոց կենցաղական շրջանակին մէջ զգալի բարւոքումներ արտադրեց . վարժարաններ բազմապատկուեցան , եւրոպական համալսարաններու և բարձրագոյն ուսումնարաններու մէջ կրթուած Հայ երիտասարդութեան թիւը ընդարձակուեցաւ , նախնական կրթութիւնը ամէն կողմ տարածուեցաւ , առեւտրական և սեղանաւորական առուներ չատցան թէ Թուրքիոյ և թէ Ռուսիոյ մէջ , և Հայազգի սնահատներ , իւրաքանչիւրը իւր գտնուած երկրին կամ որդեգրական հայրենիքին մէջ , կառավարական ու դիւանադիտական ու զինուորական մեծամեծ պաշտօններու հասան և բարձր դիրքերու տիրացան :

Հայ ազգին և Հայ Եկեղեցւոյն մէջ եղած և շարունակ պահուած սերտ յարաբերութիւնը կամ կապակցութիւնը՝ ալդդից եկեղեցւոյն վրայ ալ , որ իւր կողմէն մեծապէս օգտուեցաւ . զգացումնեցոյն անկաշկանդ և լայնախոհ սկզբունքին մէջ : Եկեղեցական վարչութիւնը աւելի կ'անոնաւոր և աւելի գործունեայ եղաւ , կղերը հետզհետէ աւելի դաստիարակուեցաւ , կրօնական շինութիւններ բարեզարդուեցան , նուիրատուութիւններ առատացան , արարողութիւններ աւելի շինիչ և ազդեցիկ եղան , քարոզչութիւններ աւելի կ'անոնաւոր և աւելի օգտակար ոճ ստացան , և ամէն ճիւղերու մէջ եկեղեցական գործողութիւնները իսկական բարւոքումներ և զարգացումներ երեւան յերին : Այդ զբաղումներուն աստիճանաբար բարձրացումը , պէտք էր որ բնական կերպով Հայոց ձգտումները շարունակ դէպի լատագոյնը մղէր , կենցաղական բարօրութեան կատարելագոյն վայելքին թաղձանքները աճեցնէր , և համարձակութիւն ալդդէր քաղաքակիրթ աշխարհին լսեցնել տալու , թէ իրենք ալ օրինաւոր յիւրաք մը կը տածեն , որպէս զի արդեամբ և ճշմարտութեամբ մասնակցին այն բարւոքմանց և բարօրութեանց , զորս զարգացեալ քաղաքակրթութիւնը մարդկութեան կը պատրաստէ և անոր կ'ընծայէ :

Խօսքի բնական ընթացքով այդ կէտին հասած ատեննիս , պէտք էր որ մենք անցնէինք բացատրել Հայ տարրին ընտիր

ձիրքերը, թուէինք այն յաջողակութիւնները որոնց լուսաւոր փաստերը ցուցած է մարդկային գործունէութեան ամէն ճիւղերուն մէջ, և ճշդէինք այն դերն ու դիրքը զորս կրնայ ունենալ ապագային մէջ: Բայց այս պահուս մենք տակաւին կը զգուշանանք այդ տեսութիւններուն շրջանակին մտնել, և կը շարունակենք նախապէս ուրիշ կարեւոր կէտեր ալ բացատրել:

Միայն իբրեւ այս գլխուն կնիք, և իբրեւ մեր գաղափարներուն և տեսութեանց ամփոփում, պէտք է աւելցնենք, թէ քաղաքակրթութեան և յառաջադիմութեան և ազատութեան այն մեծ շարժումը, որ բովանդակ Հայութեան, այսինքն Ռուսիոյ ու Թուրքիոյ ու Պարսկաստանի Հայերուն վրայ կը տեսնուի, արդիւնք է մեծաւ մասամբ իւր եկեղեցական դասակարգին ձեռքով սկզբնաւորուած գործունէութեան և ազդեցութեան:

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԻԱ.

ԴԱԻԱՆԱԿԱՆ ՍԿՋՐՈՒՆՔՆԵՐ

Եթէ մէկ կողմէն ստոյգ է, որ քրիստոնէութեան ամէն ճիւղերը և ամէն յարանուանութիւնները, իրենց արմատ կը ճանչնան Աւետարանը, Նոր Կտակարանի առաքելական թուղթերով լրացած և Հին Կտակարանի գիրքերով ամրողջացած, միւս կողմէն ալ յայտնի է որ քրիստոնէութեան անունի ներքեւ եղող բոլոր հասարակութիւնները, ոչ միայն իրարմէ կը տարբերին յոյնիսկ էական սկզբունքներու մէջ, այլև վարդապետական խնդիրներու մասին յաճախ իրարու հանդէպ բացարձակ հակասութեան մէջ կը գտնուին: Բայց հակառակ այդ սոսկաւանդութեանց և հակասութեանց, իրենցմէ ոչ մէկը կը դադրի միեւնոյն Աւետարանը իրեն հիմնակէտ ընդունելէ, և ամէնքն ալ հաւասարապէս միեւնոյն աղբիւրէն կը քաղեն ու կը հաստատեն զիրար հակասող վարդապետութիւններ: Երեւոյթը որչափ տարօրինակ, նոյնչափ ալ իրական է: Անոր պատճառն ալ պէտք է որոնել Աւետարանին գրութեան կերպին ու ոճին մէջ: Աւետարանը պարզապէս սկզբնական կամ սաղմնական վիճակի մէջ կը ներկայէ իւր վարդապետութիւնը, և եթէ ներեալ է սովորական բացատրութիւն մը գործածել, Աւետարանին պարունակած վարդապետութիւնը, նման է նախնական նիւթին, անզարդ և անհարթ նիւթին, որ ընդունակ է առնուլ այն ձեւն ու կերպը զոր արհեստաւորը անոր կու տայ:

Ասով մէկտեղ հնար չէ, որ վարդապետութեան վրայ խօսուած ատեն, սոսկաւանդական կամքին կամ հաւաքական քմահաճոյքին ազատութիւն տրուի, Աւետարանին նախնական նիւթէն քաղել ու հռչակել վարդապետական նախադասութիւն մը, անձնական տեսութեան կամ մասնաւոր իմացողութեան համեմատ: Այս տեսակ ազատութիւն մը ներելի կարծեցին բողոքականութեան վերջին բարե-

կարգիչները , սակայն անոնց յոնած ուղղութիւնը անլքալի կերպով զիրենք բացարձակ բանայնականութեան (rationalisme) տարաւ , այնպէս որ այսօրուան օրը հագիւ թէ նար կ'ըլլայ իրենց վարդապետութեան մէջ յայտնեալ քրիստոնէութեան հետքերը նշմարել , կամ աւելի ճիշդը խօսիլ ուղեւով , իրենց վարդապետական դրութիւնը պարզապէս իմաստասիրական կրօնքի մը գաղափարին սկսաւ վերածուիլ :

Բայց մենք , Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյն հաւատարիմ հետեւողութեամբ , և նոյն եկեղեցւոյ հնաւանդ սկզբունքներուն անխախտ պահպանութեամբ , չենք կրնար ալդ աղատական կարծուած ճանաչուն մէջ մտնել և անոր ուղղութիւնը ընդունիլ , և հաստատուն կը մնանք աւանդական և դրական գետնին վրայ , և չենք ուզեր հիմնուիլ՝ բայց եթէ օրինաւորապէս հաստատեալ իշխանութենէ ընդունուած սկզբունքներու վրայ , և անոնց համեմատ յառաջել մեր պատճառաբանութեանց մէջ :

Բոլոր քրիստոնէութեան ճիւղերը և սարբեր յարանումնութիւնները երկու մեծ բաժիններու կը վերածուին : Ասոնցմէ մէկը կը կազմեն այն եկեղեցիները , որոնք նուիրապետութեան և ծիսականութեան վրայ հիմնուած են , և ասոնք են բոլոր հին եկեղեցիները , այսինքն անոնք որ նախնական դարերու մէջ սկսած և հնագոյն ժամանակներու մէջ իրարմէ զատուած են : Ասոնցմէ զուրս եղողները երկրորդ բաժինը կը կազմեն , որոնք նուիրապետութիւն չունին և ծիսականութիւն չեն ընդունիր , և ասոնք են վիշտասաներորդ դարու արեւմտեան կամ բողոքական բարեկարգութենէ հտքը կազմուած եկեղեցիները կամ քրիստոնէական յարանումնութիւնները : Այս խումբին մէջէն միայն Անգլիական կամ Եպիսկոպոսական եկեղեցին է , որ նուիրապետութիւն և ծիսականութիւն ունի , և պէտք է առաջին բաժինին պատկանող հնաւանդ եկեղեցիներուն շարքին մէջ գասականագուի :

Արդ , այդ առաջին բաժինին պատկանող հնաւանդ եկեղեցիներուն սկզբունքին համեմատ , միայն տիեզերական ժողովներն են որ իշխանութիւն և իրաւունք ունին , Աւետարանին կամ Աստուածաշունչին սկզբնական աղբիւրէն քաղել , կամ նոյն նախնական նիւթէն կազմել վարդապետութեան հիմնական կէտերը , և զանոնք դաւանական որոշ և ճիշդ բանաձեւերու վերածել : Սակայն տիեզերական ժողովներուն ալ աղատութիւն չէ տրուած աւանդութեանց ցոցած դիժերէն չեղիլ , ոչ ալ կը ներուի որ իրենց աղիկամի ձգտումներուն հետեւին կամ պարզապէս և բացարձակապէս իրենց

անձնական հասկացողութեամբ կամ պատճառաբանութեամբ եղբակացութիւններ կազմեն :

Մեր կարծիքը աւելի յստակ կերպով իմացնելու համար, պէտք կը զգանք յիշեցնել, թէ հարկ է տարրերութիւն մը հաստատել և իրարմէ որոշակի զատել դաւանութիւն և վարդապետութիւն կոչուած կէտերը : Իսլամութիւն սուրբ գիրքէն քաղուած եղբակացութիւն և ճշդութեամբ բացատրուած նախադասութիւն մըն է, յստակ և որոշ բառերով : Եկեղեցիի կողմէն այս կերպով հռչակուած սկզբունք մը, պէտք է որ նոյն եկեղեցւոյ ամէն հաւատացեալներուն կողմէ բացարձակ կերպով ընդունուի, չընդունած պարագային նոյն եկեղեցւոյ ծոցէն դուրս մնալու պայմանով : Վարդապետութիւն ալ նմանապէս ուրիշ գիրքէն քաղուած և ճշդութեամբ բացատրուած նախադասութիւն մըն է, որ պէտք է միշտ յստակ ըլլայ և աւանդութեան մը հետեւողութեամբ հաստատուի, որով իբր ողջամիտ և ճշմարիտ կամ ճշմարտսնման սկզբունք կրնայ ընդունելի ըլլալ, քայքայ երբեք բացարձակ կերպով հաւտացուելու հարկ չպարունակեր, և չընդունուած ասին եկեղեցւոյ ծոցէն մերժուած ըլլալու հետեւանքը չարտադրեր : Ուրիշ բացատրութեամբ, դաւանութիւնը եկեղեցւոյ հեղինակութեամբ զօրացած ճշմարտութիւն է, վարդապետութիւնը դպրոցներու հեղինակութեամբ հաստատուած կէտն է : Դաւանութիւնը կը պատկանի հաւատքին և կրօնքին, վարդապետութիւնը կը պատկանի ուսման և աստուածաբանութեան :

Հնագոյն և հնաւանդ եկեղեցիներ միշտ տիեզերական ժողովներու հեղինակութեան զիմեցին, քանի անգամ որ պէտք ունեցան հաւատալիքի վերաբերեալ կէտի մը շուրջը ծագած դժուարութիւնը լուծելու և ճշմարտութիւնը հաստատելու : Սոյն աս կանոնը խզճամիտ կերպով ընդունուեցաւ և առանց բացառութեան պահուեցաւ դարերու ընթացքին մէջ՝ ամէն հնաւանդ եկեղեցիներէ :

Որիայն Հռոմէական եկեղեցին համարձակեցաւ, իննեւտաներորդ դարուն երկրորդ կէսին մէջ, տիեզերական ժողովներէն կապտել այդ բացառիկ իրաւունքը ու հեղինակութիւնը, և անոնք իւր պապին սեփականութիւնը դարձնել : Բայց այդ յափշտակութիւնը իրականացնելու և արդարացնելու համար ալ, պարտաւորուեցաւ նոյն այն ժողովական հեղինակութեան զիմեւ, զոր կը կապտէր և կը ջնջէր, որ է ըսել, թէ կերպով մը զայն բարոյական անձնասպանութեան բռնադատեց : Բայց այդ տարօրինակ գործին վրայ աւելի երկարելու պէտք չենք տեսներ :

Ընդհանրապէս ընդունուած է, թէ տիեզերական ժողովին

վերագրուած և դաւանական հաւատալիքներ հաստատելու հեղինակութիւնը, կը բղխի գլխաւորապէս այն աստուածային հովանաւորութենէն, որ անոր խոստացուած է, կամ ուրիշ բացատրութեամբ, ալդ. հեղինակութիւնը հիմնուած է այն հոգեկան օժանդակութեան վրայ՝ որ Քրիստոսէ իւր եկեղեցւոյն ապահովուած է: Սակայն ուրիշ կողմէ, նոյնիսկ տրամաբանական տեսութեամբ ալ, կրնայ հաստատուիլ այդ հեղինակութեան ոյժը, հիմնուելով աւանդութեան ընդհանուր տարածականութեան և ժամանակով մերձաւորութեան վրայ: Այդ պատճառով տիեզերական ժողովներու մէջ իբր հեղինակութեան փաստ, աւելի ներկայացուած եկեղեցիներու թիւն է որ նկատի կ'առնուի, քան թէ ներկայ անհատներու թիւը: Ասկէ կը հետեւի, որ երբ ժողովին ներկայ անդամները միեւնոյն եկեղեցւոյ կը պատկանին, եթէ հազարներով ալ ըլլան, միայն մէկ եկեղեցւոյ, և ոչ ընդհանուր եկեղեցւոյ, աւանդութիւնը կը ներկային: Մինչ եթէ զանազան եկեղեցիներու ներկայացուցիչներ հաւաքուած ըլլան, եթէ թուով քիչ ալ ըլլան, ընդհանուր եկեղեցւոյ զանազան մասերուն կարծիքները կամ աւանդութիւնները կը ներկային, և տիեզերականութեան հեղինակութիւն կը կազմեն:

Միեւնոյն կերպով, եթէ ժամանակի մերձաւորութիւն կայ աւանդութեան սկզբնաւորութեան և անոր վկայուելուն մէջ, վկայութիւնը կրնայ ոյժ մը ունենալ: Թէ ոչ, հնար է միթէ՞ որ տրամաբանօրէն և բանականօրէն մտածելով՝ իբրեւ վստահելի և արժանահաւատ վկայութիւն ճանչցուի, հազարներհարիւր տարի առաջ տեղի ունեցած եղելութեան կամ տեսութեան վրայ, այնչափ ժամանակ ետքը ապրողներէ տրուած յայտարարութիւն մը:

ԻԲ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԴԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ըսինք արդէն, թէ տիեզերական ժողովներն են, որ հնաւանդ եկեղեցիներու ընդունած սկզբունքով, հաւատոյ դաւանութիւններ արտասանելու և զճշելու հեղինակութիւնը կը վայելեն: Այդ սկզբունքէն ամէնէն աւելի օգուտ քաղել փորձած է Լատին կաթոլիկ կամ Հռոմէական եկեղեցին: Անոր կազմած և ընդունած տիեզերական ժողովները՝ թուով քսանի կը հասնին, սկսելով Նիկիոյ

Առաջին ժողովէն, մինչև Վատիկանի ժողովը, իննեւտասներորդ դարուն վերջերը: Թոյն-Որթոդոքս կամ Բիւզանդական եկեղեցին միայն եօթը ժողովներ կ'ընդունի, և նոյն տեղէն սկսելով կը վերջանայ Նիկիոյ Երկրորդ ժողովով, որ ութերորդ դարուն մէջ գումարուած է: Իսկ Հայոց եկեղեցին աւելի արմատական է այս մասին, և կ'ընդունի միայն առաջին երեք, այսինքն Նիկիոյ (325), Կոստանդնուպոլսոյ (381) և Եփեսոսի (431) ժողովները, որոնք հաւասարապէս ընդունուած են թէ Թոյներէն և թէ Լատիններէն: Հայ Եկեղեցին բնաւ տիեզերականութեան ոյժ և հեղինակութիւն չտար միւս չորս ժողովներուն, զորս Թոյներ և Լատիններ համաձայնութեամբ կ'ընդունին, և են Քաղկեդոնի (451), Կոստանդնուպոլսոյ Բ. (553), Կոստանդնուպոլսոյ Գ. (681) և Նիկիոյ Բ. (787) ժողովները: Նմանապէս չընդունիր ուրիշ աստուիւրեք ժողովներն ալ, զորս միայն Լատիններ իբր տիեզերական կը ճանչնան, և են, Կոստանդնուպոլսոյ Դ. (889), Լատերանու Ա. (1123), Լատերանու Բ. (1139), Լատերանու Գ. (1179), Լատերանու Դ. (1215), Լուգդոնի Ա. (1245), Լուգդոնի Բ. (1274) Վիլնիոյ (1311), Կոստանդիոյ (1414), Փլորենտիոյ (1434), Լատերանու Ե. (1512), Տրիտենդոնի (1563) և Վատիկանի (1870) ժողովները: Պատմական յօդուածներուն մէջ յառաջ երած ենք Քաղկեդոնի ժողովին չուրջը դարձած խնդիրները, և քանի որ Հայեր երեքէն անդին չեն անցած, միւս ժողովներուն նկատմամբ յատուկ խնդիրներ յուղուած չեն:

Պէտք է խոստովանիլ թէ ամէն մի հաւատալիք իրեն անթափանցելի գաղտնիքներովը կամ իւրհուրդներովը, մարդկային իմացականութեան համար մտաւորական ծանրութիւն մըն է: Բայց քանի որ քրիստոնէական հաւատքը, զոր կը դաւանինք, այդպիսի զոհողութիւն մը կը դնէ մարդկային միտքին վրայ, պէտք է իբր մեծ իմաստութիւն ճանչնալ, եթէ այդ զոհողութիւններ տարապարտ չեն բարդուիր և զեղծումներու դուռ չեն բանար: Հետեւաբար իրաւունք կ'ունենանք համարձակ հռչակել, թէ խոհական գործ մը չեն ընել անոնք, որ առանց ստիպման և առանց օգտակարութեան դաւանական գաղտնիքներու բեռը կը ծանրացնեն, հաւատալիքներու թիւը կը բարդեն, և տիեզերական ժողովներու շարքը կ'երկարեն: Հարկաւ մէկ մը պիտի չգտնուի, որ ուղեկցող մեր այդ յայտարարութեան հակառակիլ, մանաւանդ ներկայ ժամանակիս միջ, երբ հաւատք ու հաւատալիք դժուարին տաքնապի շրջան մը կ'անցնեն:

Եթէ պէտք ըլլար Հայ և Թոյն և Լատին եկեղեցիներու ճանչցած տիեզերական ժողովներու, և հետեւաբար դաւանական և

պարտաւորիչ հաւատալիքներու քանակները իրարու յաղդատել, և թուարանական տարազի կամ ձեւի ներքե ցուցնել, հնար էր հետեւեալ համեմատութիւնը կազմել.

ՀԱՅ : ՅՈՅՆ : ԼԱՏԻՆ :: 3 : 7 : 20

այս ձեւը յայտնապէս նպաստաւոր է Հայոց Եկեղեցւոյն, կը յուսանք որ մեծապէս ալ գնահատուած կ'ըլլար ամէն հիմնապէս և անկեղծ քրիստոնեաներէ և եկեղեցասէր անձերէ, եթէ կատարելապէս ճանչցուած և մօտէն ուսումնասիրուած ըլլար եկեղեցական խնդիրներով զբաղող մատենագիրներէ, Առիթ ունեցած ենք այդ մասին խօսակցութեան մտնել, գիտնական անձերու և դիւանագէտ Եւրոպացիներու հետ, և անոնց կարծիքը ուզել Հայադաւանութեան, այսինքն է Հայոց Եկեղեցւոյ հաւատքին չափաւորութեան վրայ: Ամէնքն ալ համամիտ գտնուած են խոստովանելու, թէ դաւանական գաղտնիքներու և անթափանցելի հաւատալիքներու մէջ՝ լաւագոյն է հնարաւոր չափաւորութեան կողմը երթալ: Այս վկայութիւնները բաւական են վստահացնելու Հայադաւան հաստատեալը, թէ ամէն խղճամիտ և անկեղծ մարդ պիտի գնահատէ Հայ Եկեղեցւոյ ընդգրկած ուղղութիւնը:

Եթէ երբեք, անակնուրեղի յաջողութեամբ մը հնար ըլլար, որ գլխաւոր հնուանդ եկեղեցիներ իրարու հետ, թէ ոչ միաւորութեամբ և ձուլմամբ կատարեալ միութեան հասնէին, գոնէ մէջեքնին փոխադարձ և համերաշխ հաշտութեան մը յանգէին, հարկաւ Հայ Եկեղեցւոյ գրութենէն տարբեր գետին մը պիտի չկարենային գտնել, ցանկացեալ խաղաղութիւնը իրականացնելու համար: Երբձեցումներ ուրիշ կերպով չեն կրնար կատարուիլ, բայց թէ ամէնուն կողմէն ընդունուած և խնդրոյ նիւթ չեղած կէտերուն վրայ հիմնուելով, և համաձայնութեան համար հարկ եղած պայմաններուն մասին ամենանուազ թիւր ընդունելով: Այս կերպով միայն հնար կը լինի տարաձայնութեանց առիթ տուող կէտերը մէջտեղէն վերցնել:

Հայ Եկեղեցւոյն ընդունած դաւանական հաւատալիքներուն քիչութիւնը, պէտք չէ որ պատահական պարագայի, ոչ ալ անփութորդ պատահարի մը վերագրուի: Այդ բանը վարդապետական ուղղութեան մասին ընդունուած խոհական սկզբունքի մը հետեւանք է: Արդէն բացատրեցինք թէ տիեզերական մոգովներուն վերագրուած հեղինակութեան գլխաւոր հիմք, զանազան եկեղեցիներու համամիտ մերձաւորութեան վրայ հաստատուած է, և ի՞նչ այդ միաձայնութեամբ կը բացատրուի, ընդհանուր եկեղեցւոյ զանազան մասերուն

իսկապէս և իրապէս համամիտ և համակարծիք ըլլալը : Իսկ այս համամտութիւնը գործնականապէս յայտնուեցաւ առաջին երեք ժողովներուն մէջ, որոնք 325'է 431 տարիներու միջոցին գումարուեցան, որ է ըսել քրիստոնէական երկեղեցւոյն յազմական կացութեան յաջորդող դարուն ընթացքին մէջ : Այդ միջոցին բոլոր մեծ եկեղեցիները համամիտ էին իրենց տեսութեանց մէջ, և համաձայն էին դաւանական կէտերը ըմբռնելու մասին : Հակառակ կարծիքը ունեցողներ, թէպէտ բազմաթիւ ալ եղած ըլլան, ինչ որ Արիանոսաց պարագային տեսնուեցաւ, անհատական տարաձայնութիւններ ըլլալէ անդին չանցան, և երբեք ամբողջ եկեղեցւոյ մը մէջ տիրապետող և անկէ պաշտօնապէս ընդունուած դաւանութիւն չեղան, Պէտք է հեւ նկատի առնել, որ այդ առաջին ժամանակամիջոցին ատեն, զանազան աթոռներու մէջ յառաջնութեան կամ փոխադարձ յարաբերութեան, կամ գերազոյն ազդեցութեան խնդիրներ չյուզուեցան : Այդ կացութիւնը իմաստապէս փոխուեցաւ երրորդ՝ այսինքն Եփեսոսի ժողովէն ետքը, երբ աթոռներ իրարու հանդէպ ներհակ ընդդէմ պահանջներ, և իրարու վրայ յաւակնոտութիւններ սկսան հանել : Որովհետեւ դաւանական կերպարանի ներքեւ յուզուած խնդիրներու իսկական իմը ասոնք կը կազմէին : Իւրաքանչիւր պատրիարքութիւն սկսաւ փոփոխակի իւր կողմէն ընդհանուր ժողովներ գումարել, միւս պատրիարքութեանց դէմ վճիռներ արձակել և անոնց որոշումները մերժել : Այս եղաւ Քրիստոսի ընտելեան մասին յարուցուած խնդիրին ալ ընթացքը : Աղիքսանդրիոյ պատրիարքութեան պաշտօնապէս պաշտպանած վարդապետութիւնը, Հռոմէական և Բիւզանդական պատրիարքութեանց կողմէ մերժուեցաւ, և ուր որ հոգեւոր ոյժը չուսեց, Մարկիանոս կայսեր քաղաքական զօրութիւնը եկաւ խնդիրը լուծել : Կէս դար ամբողջ իրարու հակասական յայտարարութիւններ շարունակեցին Քաղկեդոնի ժողովին որոշումներուն և հեղինակութեան մասին, որ վերջիվերջոյ Յոյներուն և Լատիններուն չորրորդ տիեզերական ժողովը եղաւ : Առանց իմաստական պատճառի չէ՝ որ Հայոց Եկեղեցին իրաւունք ունեցաւ Եփեսոսի ժողովը (431) իբր վերջին տիեզերական նկատել և առջեւ չանցնիլ, որովհետեւ անով վերջացաւ բոլոր գլխաւոր եկեղեցիներու համակարծիք համամտութեան չրջանը : Ասով կ'արդարանայ այն համոզումն ալ, թէ ընդհանուր եկեղեցւոյ համաձայնութիւնը, որ ճշմարիտ աւանդութեան իմաստակէտը կը կազմէ, Եփեսոսի ժողովէն ետքը խանգարուեցաւ և ժողովներ իրենց հեղինակութիւնը կորսնցուցին :

Ուրիշ պատճառ մըն ալ, որ Քաղկեդոնի ժողովին որոշումը մերժելու առաջնորդեց, նոյն իսկ որոշման առարկայ եղող խնդիրն է: Ժողովական և դաւանական որոշումի մը առարկան պէտք է ըլլայ հաւատալիքի մը վճիռը, և ոչ թէ բացատրութիւնը: Երեք նախընթաց ժողովներ այդ կանոնին համեմատ գործեցին և վճռեցին Յիսուսի Քրիստոսի աստուածութիւնը, Հոգւոյն Սրբոյ աստուածութիւնը և Մարդեղութեան իսկութիւնը, որ է աստուածութեան և մարդկութեան միաւորութիւնը: Երեք ժողովներու վճիռներով լրացած էին հիմնական հաւատալիքները, որ քրիստոնէական կրօնքին իսկութիւնը և իւր էական խորհուրդները կը կազմեն, այսինքն է, Երրորդութիւն, Մարդեղութիւն և Փրկագործութիւն: Քաղկեդոնի ժողովը այդ ուղղութենէն չեղեցաւ, վճռական կէտերէն դուրս ելաւ և ուզեց մարդեղութեան խորհուրդին կերպն ու պայմանները բացատրել, և աստուածութեան ու մարդկութեան միաւորութեան եղանակը մեկնել: Արդ, ոչ մի պարագայի մէջ, դաւանական կէտի կամ հաւատալիքի մը բացատրութիւնը, նոր դաւանական որոշման մը առարկայ և նոր հաւատալիքի մը նիւթ չկազմելու բացատրութիւնները կրնան ուսումնասիրութեանց նիւթ դառնալ, և ոչ թէ դաւանական վճիռներու վերածուիլ: Վարդապետներ և դպրոցական դասակարգեր և մեկնաբաններ պէտք է զբաղին անոնցմով, և ոչ թէ տիեզերական ժողովներ: Լեռնք կը վճռեն, անոնք կը բացատրեն: Երեք պէտք չէր որ տիեզերական ժողով մը, դպրոցական մարմինի մը դերը վարելու զիջանէր: Քաղկեդոնի ժողովը՝ տիեզերական ժողովի որոշման յարմար առարկայ մը չունեցաւ:

ԻԳ.

ՀԱՒԱՏՈՅ ՀԱՆԳԱՆԱԿԸ

Քրիստոնէութեան առաջին դարերէն սկսելով իւրաքանչիւր եկեղեցի սովորութիւն ունեցաւ իւր դաւանութիւնը պաշտօնական բանաձեւով մը բացատրել, որ Հանգանակ կամ Հաւատամք անունը ստացաւ: Լատին կաթոլիկ եկեղեցին իւր ձիսական պաշտամանց մէջ կը պահէ համառօտ հանգանակ մը, որ Հանգանակ Առաքելոց անունով կը ճանչցուի սովորաբար. բայց ինք ալ զայն, իբր իւր դաւանութեան ամբողջական ու պաշտօնական արտայայտութիւնը չընդունիր, և

այդ կարեւորութիւնը չտար։ Արեւմուտքի ժողովներ և պապեր ստէպ իրենց հանգանակը փոփոխեցին, որպէս զի զայն համաձայնեցնեն այն նորանոր դաւանութեանց, զորս շնորհիւտէ բարդեցին հաւատքին վրայ, իրենց պահանջկոտութեանց կամ յաւակնութեանց պէտքին համեմատ։ Մինչև իսկ սոսկ քանի մը տարի առաջ, 1870 ին գումարուած Վատիկանի ժողովը, նոր բացատրութիւններ աւելցուց իւր հանգանակին վրայ։ Բայց ամէնէն աւելի 1563 տարին փակուած Տրիտենդեան ժողովը եղաւ՝ որ աճեցուց ու ծանրաբեռնեց հաւատալիքներու կամ դաւանական կանոններու ընդարձակութիւնը։ Ինչպիսի որ Հռոմայ եկեղեցւոյն մէջ աստուածաբանական կամ դպրոցական կարծիքներ կային, ամենքն ալ հաւատալիքներու վերածեց, և նոյնչափ դաւանական կանոններ կազմեց և նշովքի սպառնալիքի ներքեւ հաւատալու բռնադատեց։ Այնպէս որ հռոմէացիաւան անձ մը ամէն կողմէն պարփակուած, չկրնար այսօր բաց կողմ մը գտնել՝ ուսկից կարենայ իւր անձնական կարծիքներուն անյք տալ, և ոչ ալ ասպարէզ մը որուն մէջ կարինայ իւր ուսումնասիրութիւնները կատարել։ Բայց ի՞նչ կ'ըսեմ։ Ոչ թէ ուսումնասիրութիւնը, այլ նոյն իսկ մտածումն ալ հռոմէացիաւանին արգիլուած է այլեւս։ Նա պէտք է պատճառաբանելէ հրաժարի, մինչև իսկ իւր իմացականութեան կիրառութեանն ալ զգուշանայ, որովհետեւ անհնար է իրեն որեւիցէ կրօնական կէտի մը վրայ խորհրդածել, առանց իւր ճանապուհ վրայ դաւանական կանոնի մը հանդիպելու, որ վերջնականաբար կը փակէ ուսումնասիրութեանց ասպարէզը։ Պապական իշխանութեամբ դատապարտուած նախադասութիւններու վերջին ցուցակը (Syllabus), որ նպատակ ունի Արդիականներու (Modernistes) տեսութիւնները խափանել, այդ մասին ձեռք առած միջոցներուն գազաթնակէտն է։ Արդիականներու անունին ներքեւ կը դատապարտուին հռոմէացիաւան եկեղեցականութեան մէջ գոյություն չունեցող լաւագոյն անդամները և գիտնական անհատները, որոնք կը ջանան կերպով մը պատուել ժողովական կանոններով և պապական վճիռներով սեղմուած նեղ չրջանակը։ Հնար է համարձակ յայտարարել, թէ պապական վերջին կոնդակը վճռականապէս հռչակած է եկեղեցւոյ և գիտութեան ապահարգանքը։

Արդ, այդ երեւոյթներէն և ոչ մին տեղի չէր կրնար ունենալ Հայոց Եկեղեցւոյն մէջ։ Ստոյգ է, որ ան ալ ունեցած է ազգային ժողովներ, որոնց մէջ վարդապետական որոշումներ ալ տրուած են։ Բայց Հայ Եկեղեցին երբեք յաւակնութիւն չէ ունեցած՝ իւր որոշումներուն դաւանական հաւատալիքի ոյժը տալ, և ոչ ալ իբր

հերետիկոսներ և հերձուածողներ դատապարտած է այն եկեղեցիները՝ որ իրեն ընդունած վարդապետութեան չեն համակերպիր: Ամէն վարդապետական կէտեր, որոնք բաժանման գիծ մը կը գծեն Հայ Եկեղեցւոյ և ուրիշ եկեղեցիներու մէջտեղ, մեր յայտարարութիւնը հաւաստելու միտի փաստեր են, քանի որ երբեք ուրիշ եկեղեցիներու վրայ բռնանալու կերպեր գործածուած չեն:

Հայոց Եկեղեցին իսկապէս և տիրապէս տիեզերական ժողովներէն զատ ուրիշ որեւէ մարմինի կամ աստիճանաւորի վրայ իրաւունք չճանչնար դաւանական վճիռներ արձակելու, որ է ըսել թէ այդ իրաւունքը կը վերագրէ միայն այն մարմինին, որուն մէջ քրիստոնէութեան ամէն ճիւղերը կը միանան, և համամիտ ու համաձայն կը գտնուին յայտնեալ ճշմարտութեան մէկ կէտին վրայ: Այդ համամիտ համաձայնութիւնը, այլեւս ճշմարտուած չէ հինգերորդ դարուն մէջ սկսած պառակտումէն ի վեր, և պէտք է յայտնապէս ըսենք, թէ հնար ալ պիտի չըլլայ որ ասկէ ետքն ալ ճշմարտութիւն որ կը շարունակեն այն հակառակութիւնները՝ որոնց համար եկեղեցիները իրարմէ բաժնուած են:

Հայ Եկեղեցւոյ ընդունած հանգանակը, որ ծիսական պատմանց մէջ ալ կը գործածուի, Աթանասեան խմբագրութիւնն է, որ Նիկիոյ ժողովին ժամանակ պատրաստուած է, և գրեթէ բացառապէս Մարդեղութեան խորհուրդին շուրջը կը դառնայ: Անիկա է որ առանց փոփոխութեան և առանց յաւելումաց նոյնութեամբ պահուած է մինչև հիմայ: Ասկէ զատ երկրորդ հանգանակ մըն ալ կայ, որ աւելի ուշ պատրաստուած է, և կը գործածուի գլխաւորապէս ձեռնադրութեանց ատեն, և ընծայացուներ զայն պիտի արտասանեն բարձր աստիճաններ առնելէ առաջ: Այս երկրորդը առաջին հանգանակէն ուրիշ տարրերութիւն չունի, բայց եթէ որ միեւնոյն նախադասութիւնները աւելի յստակ դարձուածքով բացատրուած են, և գլխաւորապէս Յիսուսի Քրիստոսի բնութեանց պատկանող կէտին մէջ:

Այդ բացատրական բանաձեւը հարկ եղաւ կազմել, որպէս զի հերքուի եւտիքականութեան զրպարտութիւնը, որ կանուխէն Հայոց Եկեղեցւոյն դէմ յորինուեցաւ. անխորհուրդ պարզամտութեամբ, եթէ կամաւոր չարամտութեամբ չէ: Գործածուած բացատրութեամբ Քրիստոսի վրայ կը խոստովանուի Միաւորեալ մի բնութիւն: Եւտիքէսի վարդապետութեամբ Քրիստոսի կը վերադրուէր երկու բնութեանց չփոթութիւն և խառնակութիւն, որպէս զի Քրիստոսի վրայ անհատական միութիւն մը ճշմարտութիւն: Ասոր հակառակ է Հայոց

Եկեղեցւոյն դաւանած միութիւնը կամ միաբնակութիւնը, և կատարելապէս նոյն է Կիւրեղեան և Եփեսոսեան բանաձեւին հետ, Մի բնութիւն Բանին Մարմնացելոյ, եթէ Մարդեղութեան խորհուրդին մէջ երկու բնութիւնները, այսինքն աստուածութիւնն ու մարդկութիւնը, երկուութեան որեւէ ձև մը պահած ըլլային, նովին իսկ Յիսուսի չարարանքն ու մահը, իրենց աստուածամարդկային կերպարանը կորուսած կ'ըլլային, և փրկագործութեան խորհուրդին կը պակսէր իւր հիմնական գործութիւնը, լոկ մարդկութեան գործ դառնալով։ Այս կերպով երեւան եկած կ'ըլլար Նեստորի վարդապետած երկուութիւնը, որ իբր մոլորութիւն մերժուեցաւ։ Միութեան, կամ աւելի եւս միաւորութեան զանազան տեսակներուն մէջէն, անիկայ որ աւելի մերձաւոր կրնանք նկատել Քրիստոսի գերբնական միաւորութեան, անոր հետ բաղդատելու և անիկա բացատրելու համար, մարդուն վրայ տեսնուած հոգիի ու մարմնի միաւորութիւնն է։ Որովհետեւ հակառակ հոգիի և մարմնի տարբերութեան, հնար չէ ուրանալ մարդկային բնութեան միութիւնը։ Ըստ այսմ Հայ Եկեղեցւոյ ընդունած և պաշտպանած Միաբնակութիւնը, Եփեսոսի հաստատած միութիւնն է, և ոչ Եւտիքէսի վարդապետածը, որոնք էապէս կը տարբերին։ Եւտիքէսի անունն ալ զպաշտօնապէս և հանդիսապէս կը նշովուի Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյ կողմէն, Լերիոսի, Մակեդոնի և Նեստորի անուններուն կարգին, և հնար չէ դայն իբր եւտիքական ամբաստանել, առանց տգիտութեան մեղադրանքի ներքեւ իյնալու, եթէ չարամտութիւն ալ ըսել չուզենք։

Հայ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ, և Յոյն Որթողոքս եկեղեցւոյ մէջ՝ երկուք իրարմէ բաժնող տարբերութիւն ըլլալով, պիտի նշանակինք միայն Հայոց կողմէն Քաղկեդոնի ժողովին մերժումը, և հետեւաբար անկէ ետքը եկող ժողովներն ալ չճանչնալը։ Մնացեալ դաւանական կէտերու նկատմամբ երկու եկեղեցիներ կատարելապէս համաձայն են։ Որովհետեւ պէտք է գիտնալ, որ իթէ Հայոց Եկեղեցին Քաղկեդոնէ ետքը Յոյներու կողմէ գումարուած ժողովները չճանչնար, ոչ թէ նովին իսկ նոյն ժողովներու մէջ ընդունուած կէտերը մերժած կ'ըլլայ։ Այսպէս երեք Գլուխներու դատապարտութիւնը, որ հինգերորդ ժողովին մէջ որոշուեցաւ, և որ պարզ և յստակ վերադարձ մըն էր Եփեսոսական վճիռներուն, յայտնապէս Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետութեան հաստատութիւնն եղաւ։ Իսկ վեցերորդ ժողովին մէջ յուզուած Միակամայց խնդիրը, նորէն յետադարձ մըն էր դէպի Քաղկեդոնական դրութիւնը։ Եօթներորդ

ժողովին մէջ որոշուած պատկերներու խնդիրը, աւելի ծիսական բնութիւն ունէր քան վարդապետական: Հայոց Եկեղեցին ալ, առանց մերժելու պատկերներու յարգութիւնը, զայն չատ սեղմ և ամփոփ չափի վերածած է: Արձաններ, այսինքն մարդակերպ անդրիններ, բոլորովին իսկ արգիւտուած են, հին կռապաշտութեան երեւոյթն ալ Գնջելու համար: Նկարէն պատկերներուն և հարթաքանդակ պատկերներուն զաւով, կը հրամայէ զանոնք յատուկ օրհնութեան և միւռոնի օծման ննթարկել, որպէս զի որեւէ արուեստակերտ և սովորական առարկաներէ զատուին, և այդ տեսողագրութիւնէ ետքը միայն կ'արտօնէ եկեղեցիներու մէջ և խորաններու վրայ գետեղել: Հակառակ ուրիշ եկեղեցիներու հաւատացեալներուն սովորական դարձած բարեպաշտութեան, Հայ Եկեղեցոյ հաւատացելոց ներեալ չէ տուններու և ուրիշ բնակարաններու կամ հասարակաց տեղերու մէջ հոգեւոր յարգմանաց առարկայ եղող պատկերներ գետեղել, որով որոշակի կերպով իրայմէ կը զատուին հոգեւոր յարգանքի և արուեստական զարդի առարկաները:

Գաւառական բացատրութեանց կամ բանասէտ երաւ վրայ ալ խօսելով, Հայոց Եկեղեցին խղճամիտ ճշդութեամբ անսփոփոխ կը պահէ նախկին և աւանդական ձեւերը: Այդ պատճառով նա չընդունիր Եւ յորդոյ յաւելուածը, առանձնական դատաստանը, մաքրարանի (purgatoire) պատիժները, մահուանէ անմիջապէս ետքը երանաւէտ տեսութիւնը, գոյացափոխութեան դրութիւնը, ներողութիւններու ձեւակերպութիւնը և պապական կոչուած իշխանութեան վարդապետութիւնը: Այդ ամեն նորութիւնները, որոնք Լատին կաթոլիկ եկեղեցին հետզհետէ աւելցուցած է, հետեւանք են ինչ ինչ նախկին սովորութեանց կամ իրողութեանց տրուած քմահաճ և անտեղի մեկնութիւններուն:

Հայոց Եկեղեցին, դաւանական կէտերու նկատմամբ իբրեւ կանոն կընդունի՝ նուազագոյն չափին և անհրաժեշտ պահանջին սահմաններէն անդին չանցնիլ, և կը սիրէ խստագոյն պահպանողութեան հաւատարիմ մնալ: Այն մեծ սկզբունքը, որ Արեւմտեան եկեղեցւոյ վարդապետներէն մէկը հռչակած է, բայց որ նոյն եկեղեցւոյ հետեւողներէն մոռացութեան տրուած է, Հայոց Եկեղեցւոյն մէջ անխախտ և գործածական օրէնք եղած է: Միութիւն ի կառելոցս կանոնը՝ անհրաժեշտ կարեւորին մէջ ամփոփուած. Ազատութիւն յերկբայականս՝ ամէնէն ընդարձակ առումով դործածուած է, և այդ երկու հիմնական կանոններով միայն հնարաւոր կը կարծէ ապահովել ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ և մասնաւոր եկեղեցիներու միջև քրիստոնէական սէրը, որ է Միութիւն յամենայնի:

ԻՊԻ.

ՆԵՐՈՂԱՄՏՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳԻՆ

Լատին կաթողիկ եկեղեցին, որուն տարամերժիկ առանձնականութեան հոգին աշխարհաքարոզ է, իրեն իբր սկզբունք հռչակած է՝ աններողամիտ դրութեան յայտարար բանաձեւը, թէ Արեւմտյ Հռոմեական եկեղեցւոյ չիք յաւիտեանական փրկութիւն: Յոյն Որթոդոքս եկեղեցին ալ միւս կողմէն, թէպէտ այսպէս չըսեր, բայց կը մերժէ վաւերական ճանչնալ իրեն ընդունած ձեւերէն տարրեր կերպով մատակարարուած խորհուրդները, և այս պատճառով կրկնամկրտութեան և կրկնաձեռնադրութեան ծայրայեղութիւններու ալ կը դիմէ: Այնպէս որ այս երկու եկեղեցիները, որ իրենց սեփականած են քնդհանրական (catholique) և տիեզերական (œcuménique) մեծահնչիւն անունները, իրենց անկոպար ընդարձակութիւնը ցուցնելու համար, իրենց սկզբունքով ալ անհատական պարփակեալ շրջանակին մէջ ամփոփուած մնալու կը ստիպուին, երբոր իրենցմէ դուրս ելող յազմութեան հետ անհաղորդ կը մնան:

Հայոց Եկեղեցին բնաւ այս տեսակ աններողամիտ հոգի մը չունի, և չընդունիր որ որեւիցէ մասնաւոր կամ ազգային եկեղեցի որչափ ալ ընդարձակ ըլլայ, իրաւունք ունենայ իրեն սեփականել ընդհանրական կամ տիեզերական եկեղեցւոյ նկարագիրը: Հայոց Եկեղեցին կը պնդէ ու կը պաշտպանէ, որ ճշմարիտ ընդհանրականութիւնը կը ճշմարտութիւն բոլոր այն եկեղեցիներու համախմբութեան մէջ, որոնք կը համաձայնին Միութիւն ի կառեւորս մեծ կանոնին շուրջը, և հաւասարաբարպէս կ'ընդունին և կը դաւանին այն ճշմարտութիւնները որոնք քրիստոնէութեան հիմնականքները կը կազմեն: Իսկ այս հիմնական ճշմարտութիւններն ալ Հայոց Եկեղեցին ամէնէն նեղ չափին կը վերածէ, և իրեւ կառեւոր չընդունիր, բայց եթէ առաջին երեք մողոմներու կողմէ արձակուած դաւանական վճիռները, որոնք տրուած են այն միջոցին, երբ բոլոր գլխաւոր եկեղեցիներ իրարու հետ փոխադարձ սէր և հաղորդակցութիւն կը պահէին և քրիստոնէական միութիւն ունէին: Այս սկզբունքին զօրութեամբ և Հայոց Եկեղեցւոյ դրութեամբ, այն ամէն եկեղեցիներ որ Յրրորդութեան և Մարդեղութեան և Փրկագործութեան էական դաւանութիւնները կ'ընդունին, ընդհանրական եկեղեցւոյ մէջն են, կամ

որ նոյն է, տիեզերական եկեղեցւոյ մաս կը կազմեն, և հետեւաբար իրենց հաւատացեալները յստիստեան փրկութեան առաջնորդելու առաւելութիւնէն զրկուած չեն: Միեւնոյն տեսութեամբ այդ եկեղեցիները պէտք է իրարու մէջ անխափան պաշտանեն և գործադրեն հաղորդակցութիւն ի հոգեւորական գրութեան պահանջած յարաբերութիւնները, որով հռչակած կ'ըլլան հաւատոյ և սիրոյ միութիւնը որ է նոյն իսկ Քրիստոնեական միութիւն:

Ասոնցմէ դուրս մնացող վարդապետական կէտեր կրնան ընդունուիլ կամ մերժուիլ, թէ՛ մասնաւոր ժողովներու որոշմամբ, և թէ՛ եկեղեցւոյ վարդապետներու հեղինակութեամբ, առանց երբեք ընդհանուր միութեան և քրիստոնէական հաղորդակցութեան վնաս մը պատճառելու: Որովհետեւ էական դաւանութիւններէ դուրս եղող վարդապետական կէտեր պարզապէս երկրորդական նկարագիր ունին, ինչպէս յաճախ ըսինք ու կրկնեցինք: Պարզ վարդապետական կէտեր չունին էական դաւանութեանց ծանրակշռութիւնը, և կրնան առարկայ ըլլալ դպրոցական դրութեանց և ազատ ուսումնասիրութեանց: Բաւական է որ հետազոտութիւններէ քաղուած եզրակացութիւններ, երբք առաջին սուրբ ժողովներէ վճռուած դաւանութեանց հանդէպ հակասութեան մէջ չգտնուին: Միեւնոյն պատճառով մասնաւոր եկեղեցիներն ալ, որ տարբեր դրութիւններու կը հետեւին, այս պատճառով ընդհանրական եկեղեցւոյ միութեան չըջանաւանակէն դուրս մնացած չեն ըլլար, ինչպէս որ իրաւունք ալ ունեցած չեն ըլլար, իրենց մասնաւոր տեսութիւնը կամ դրութիւնը կամ վարդապետութիւնը, հրամայական ու բռնադատիչ կերպով ուրիշներուն պարտաւորիչ հռչակել:

Մինք կը կարծենք, թէ այս կէտերը բացասուելով և այս սողերը գրելով, որով Հայոց Եկեղեցւոյն աստուածաբանական դրութիւնը և լայնախոհ ազատամտութիւնը կը պարզենք, ճանաչայ մը բացած կ'ըլլանք քրիստոնէութեան ապագային համար: Թերեւս առջի բերան յաւակնութիւն կարծուի մեր այս մտածմունքը, սակայն մեղադրելի չենք ըլլար, երբոր դիտուի թէ այդ դրութիւնը լիովին կը համապատասխանէ դարուս հոգիին և ժամանակին զգացումներուն: Այս դիտողութիւնն ալ շատ դիւրին է ամէն ուղղամիտ խորհողի, որ նախապաշարեալ կամ չափադիտական մտածումներ չունի: Ով որ անկաշկանդ կերպով կը դատէ, պէտք է խոստովանի, թէ այդ սկզբունքներ կը կազմեն միակ եղանակը, որով հնար է Քրիստոսի Աւետարանին յաւիտեանական ժառանգութիւնը հաշտեցնել ներկայ դարուս ձգտումներուն հետ:

Չենք քաշուիլ յայտարարել, թէ թոյլատու ներողամտութեան և լայնախոհ ազատամտութեան հոգին, որ Հայոց Եկեղեցւոյն ընդունած դրութեան հիմնակէտը կը կազմէ, յաճախ իրեն դէմ ելած և իրեն վնասակար եղած է: Որովհետեւ այդ դրութեան հետեւանքն եղած է այն յաջողութիւնը, զոր օտար եկեղեցիներու քարոզիչները գտած են իւր հաւատացեալներուն մէջ, և որով մարդորսութիւնը ընդարձակուած է: Այսպէս եղած է ոչ միայն միջին դարուն ատենները, այլ և նոյն իսկ մեր օրերը: Պէտք չունինք կրկնել ինչ որ պատմական յօդուածներու մէջ գրեցինք, այսինքն է կաթողիկէ փրօթէսթան քարոզիչներուն վերջին դարուն մէջ գտած յաջողութիւնը, և այդ յարսնութեաններով անջատ հասարակութիւններ կազմելը: Հայ Եկեղեցւոյ հաւատացեալներուն ուրիշ դաւանութեան անցնելուն դիւրութիւն տուողը եղաւ, նոյն իսկ իրենց ստացած կրօնական դաստիարակութիւնը, որով միշտ յարգ ու վարկ զգացած են ուրիշ եկեղեցիներու վարդապետութեանց հանդէպ: Հայադաւանը իւր մանկութենէն սկսելով չէ լսած երբեք. որ իւր եկեղեցւոյն ծոցէն դուրս ապրող յրիստոնեան՝ հարկաւ յաւիտենական փրկութենէ զուրկ ըլլալու սահմանուած է, և ոչ այ իրեն ըսուած է թէ հանդերձեալ ախարհի յաւիտենական պատիժներու դատապարտուած պիտի ըլլայ եթէ իւր ազգային եկեղեցւոյն ծոցէն հեռանայ: Հայադաւանը համոզուած է, որ իւր փրկութիւնը ապահովելու համար, բաւական է որ յրիստոնէութեան էական դաւանութիւնը պահէ, և իւր գործերը բարի ըլլան, և իւր կեանքը համաձայն ըլլայ Աւետարանին բարոյական պատուէրներուն: Իրիստոնէութեան զաղափարին այդ լայնախոհ ըմբռնումը, զիստ. համոզեց հայադաւան հաւատացեալը, օտար դաւանութեան եկեղեցիներուն անցնիլ, երբոր տեսաւ որ կրնար իւր արտաքին և նիւթական շահերը ապահովել կամ ընդարձակել, առանց իւր ներքին և հոգեւորական շահերը վտանգելու: Այդ ազատամիտ ըմբռնումն է, որ կը բացատրէ օտար եկեղեցիներու քարոզիչներուն ունեցած յաջողութեան պարզութիւնը. որ Հայ Եկեղեցւոյ ծոցը շարունակ երկպստալութիւններ և անջատումներ դիւրացուց, և որ Հայուն միութեան և ամբողջութեան չինուածը վտանգեց: Չը կարծուի թէ Հայ Եկեղեցին չգիտցաւ կամ չիմացաւ թէ օտարներու առջև դիւրութեանց դուռ բացած կ'ըլլայ: Նա լաւ գիտէր թէ ինչ անախտ և աղետալի հետեւանքներ կրնային յառաջ գալ իւր թոյլատու ներողամտութեան սկզբունքներէն. այդ հետեւանքներուն փորձառութիւնն ալ ունեցաւ, բայց հակառակ գիտակցութեան և փորձառութեան, սիրեց հաստատուն մնալ աստ.

ուածարանական յայնախոհութեան և եկեղեցական ազատամտութեան սկզբունքներուն վրայ, զոր սնխախտ և անփոփոխ պահեց, և պիտի պահէ ասկէ ետքն ալ: Իրեն համար արժանաւոր փառքի փայլուն անուն մը պիտի ըլլայ. եթէ երբեք իւր օրինակով և իւր սկզբունքով քրիստոնէական եկեղեցիներուն հաշտութեան ու մերձաւորութեան հնարաւոր միջոցը ցուցնէ, ինչ որ բազմալի էր իբր հաւանական նկատել:

ԻԵ.

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԸ

Եկեղեցական պատմութեան մէջ ստուգուած կէտ մըն է, թէ եկեղեցւոյ խորհուրդներու թիւը եօթնի վրայ հաստատելը, շատ ուշ կատարուած իրողութիւն մըն է, երկոստասներորդ դարուն կէսին. և այս ալ Արեւմտեքի Դպրոցականներուն (Scolastiques) ձեռքով որ ամէն ճիգ թափեցին եօթն խորհուրդներու թիւը ամէնուն ընդունել տալու համար: Բայց ոչ նախնի սուրբ հայրեր և ոչ հին վարդապետներ եօթն թիւի մասին յիշատակութիւն ըրած չեն: Ամէնէն հիները՝ միայն երկու խորհուրդներու վրայ խօսած են, որոնք հետզհետէ աճած և մինչև տասուերկու հասած են: Եօթը թիւը հաստատող ամէնէն հին պաշտօնական որոշումը տրուած է Փլորենտինոյ ժողովէն, հնդեոսասներորդ դարուն մէջ: Հայերը այդ մասին առաջին տեղեկութիւնը ստացան Լատին քարոզիչներէն: Այս ծանօթութիւններ բաւական են հաստատել, թէ եօթը խորհուրդներու դրուած թիւը պարզ վարդապետական կէտ մըն է, և ոչ դաւանական վճիռ: Հայերուն մէջ ալ կը գործածուի եօթն խորհուրդներու խօսքը, բայց անորոշ կերպով մը. որովհետև շատ դժուարութիւն կը դգացուի՝ եօթը խորհուրդներ որոշակի համել ուղղած ատեն: Վերջին օճում կոչուածը, Հայոց մէջ գործածական չէ եղած, և զայն Հայ Եկեղեցւոյ մէջ ընդունիլ տալու համար եղած պատահական ջանքերն ալ, յաջող արդիւնք ունեցած չեն: Ոմանց կարծիքը, որ հոգեվարքի աղօթքը իբր վերջին օճումին համապատասխանող խորհուրդ մը կ'ուզեն ցոյց տայ, արժէք մը չկրնար ունենալ, քանի որ չկրնար խորհուրդի մը անհրաժեշտ եղող պայմաններուն համա-

պատասխանել : Այսչափին ալ բաւական է հաստատելու թէ եօթը խորհուրդներու դրութիւնը չկրնար Հայ Եկեղեցւոյ կողմէն ընդունուած դաւանութիւն ըստել : Ասով մէկտեղ , Լատիններու ընդունած եօթը խորհուրդներէն , վերջին օծումէն զատ , միւս վեցերը Հայոց Եկեղեցւոյ մէջ ալ գործածուած արարողութիւններ են : Ասոնց մասին կարեւորագոյն տեղեկութիւնները կ'ամփոփենք հետեւեալ կերպով :

Մկրտութիւնը կը տրուի մանուկներուն , ամբողջապէս և նորիզոնական դիրքով ջուրի մէջ ընկղմելով , բայց բռնադատիչ (force majeure) պարագաներու հանդէպ՝ հեղմամբ տրուած մկրտութիւնն ալ վաւերական կ'ընդունուի : Դրոշմի կամ միւռոնի խորհուրդը կը մատակարարուի մկրտութեան հետ կից , նոյն ինքն քահանային ձեռքով , և մկրտուած մանուկին անմիջապէս հաղորդութիւն ալ կը տրուի չրթնահաղորդ ձեւով , այսինքն է սրբագործեալ մասը լեզուին դպցնելով : Ըստ այսմ երեք խորհուրդներ միասին կը մատակարարուին , և անոնց յարակցութեանց վրայ հաստատուած կը նկատուի մկրտուած ըլլալու լրումը : Այս պատճառով Հայ Եկեղեցւոյ մէջ տեղի չունին , ոչ մեծնալէն ետքը առաջին հաղորդութիւն տալու , և ոչ ալ դրոշմը յապաղելով եպիսկոպոսներու կողմէ տրուելու արարողութիւնները :

Հաղորդութիւնը կը տրուի ամէն հաւատացեալի առանց տարիքի խտրութեան , և երկու տեսակներու ներքե , այսինքն է նշխարքին տեսակը գինիի առնակին մէջ թաթախելով : Նշխարքը բազարթ հաց է , անխմոր հայսէ շինուած , բաւականաչափ թանձր , որ նոյն իսկ պատարագի օրը պիտի պատրաստուի քահանայի ձեռքով : Զեւը բոլորչի է , և վրան տիպ մը զարնուած է , խաչին նշանով և ինչինչ զարդերով : Գինին պիտի ըլլայ անապակ , այսինքն առանց ջուր խառնելու : Սրբագործուած նշխարքը մէկ հատ միայն պիտի ըլլայ , և այս պատճառով պէտք է որ հաղորդուելիք եղողներուն հաւանական թիւին բաւելու չափ մեծ պատրաստուած ըլլայ : Հաղորդութեան մօտեցողները , ոտքի վրայ կանգուն կը ներկայանան բեմին առջեւ , և պատարագի քահանայն անոնց լեզուին վրայ կը դնէ թաթախեալ նշխարքն բաժնուած մասնիկ մը : Սովորութիւն է , այդ թաթախեալ մասնիկներէն քիչ մը պահել եկեղեցիներուն մէջ՝ չիւանդներուն և պատահարաւ պատարագի ատենէն դուրս հաղորդուելու պէտք զգացողներուն համար : Այդ մասնիկներ վայելուչ կերպով կը պահուին , խորանին ներսը կողմնակի գանուոդ խորհրդանոցին մէջ , առանց յատուկ տապանակի և առանց յատուկ վառած կանթեղի :

Ապաշխարութեան կամ խոստովանութեան խորհուրդը կը կատարուի՝ ընդհանուր կերպով պատրաստուած բանաձեւի մը հետեւ ողութեամբ, որուն մէջ կարգաւ նշանակուած են հաւանական մեղքերը. խոստովանալայր քահանաները կը զգուշանան չատ մը աւելորդ մանրամասնութիւններ պրպտել, և մոռնաւանդ հարցաքննիչներու ոճով հարցուփորձներ ընելէ: Սովորաբար քանի մը օրերու միջոց կը տրուի խոստովանութեան և արձակումի մէջտեղ, որպէս զի խոստովանողները այդ օրերուն մէջ ապաշխարութեամբ և պատշաճ հոգեւորութեամբ պատրաստուին հաղորդութեան մօտենալու, ինչ որ տեղի կ'ունենայ արձակումէն յետմիջապէս ետքը:

Կարգի կամ ձեռնադրութեան խորհուրդը կը կատարուի եպիսկոպոսին աջ ձեռքը վրան դնելով և իւրաքանչիւր աստիճանին յատուկ գործիքները ձեռքը տալով: Քահանայական աստիճանները նախապէս չորս էին Արեւելեան եկեղեցիներու. համաձայն, ըստ Խաչակիրներու ժամանակէն ասդին եօթնի բարձրացան Արեւմտեան սովորութիւններու ազդեցութեան ներքեւ. միայն թէ կիսասարկաւագութիւնը Հայոց մէջ շարունակեց իրրեւ փոքր աստիճան նկատուիլ, թէպէտեւ Լատիններու մէջ մեծ կամ սուրբ աստիճան կը նկատուի: Սօթն աստիճաններն ալ եպիսկոպոսներու կողմէն կը տրուին. եպիսկոպոսութեան աստիճանը կը տրուի կաթողիկոսէն՝ երկու եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ. իսկ կաթողիկոսական աստիճանը կը տրուի տասուերկու եպիսկոպոսներէ: Միւռոնի օծումը կը տրուի քահանայութեան և՛ եպիսկոպոսութեան և կաթողիկոսութեան աստիճաններուն. ճակատէն դէպի գաւաթը բարձրացնելով օծուած տեղը: Վարդապետական աստիճանը, որ աստուածաբանական մագիստրոսութիւնն համապատասխանող աստիճան մըն է, սուռչութեան ատեն ձեռնադրութեանց կերպարանը կ'առնէ: Երկու աստիճաններու կը բաժնուի, փոքր ու մեծ, կամ մասնաւոր ու ծայրագոյն: Այս վերջինը եպիսկոպոսական աստիճանի համանման պատիւներ և առանձնաշնորհումներ կը վայելէր: Վարդապետութեան երկու աստիճաններն ալ կը տրուին ծայրագոյն աստիճան ունեցող եպիսկոպոսներու ձեռքով: Տու ու չուութեան սարարդութիւնը բաւական երկար է և տասնուչորս ստորաբաժանեալ աստիճաններէ կը բաղկանայ, չորսը մասնաւոր և տասը ծայրագոյն վարդապետութեան համար: Իւրաքանչիւր բաժանմունքն ալ մարգարէութիւններէ ու առաքեալներէ ու աւետարաններէ ընթերցուածներ ունի, և շատ մըն ալ շարականներ:

Ամուսնութեան խորհուրդը Պսակ անունով կը կոչուի, քահանայն է պաշտօնեայն, որ պսակը կ'օրհնէ առաջնորդարանէ հրա-

մանադիր ստանալով : Ամուսնալուծումը կանոնապէս ընդունուած է և կը վճռուի կաթողիկոսական և պատրիարքական իշխանութեանց կողմէ : Ամուսնութեան մը անվաւեր ըլլալը կ'որոշուի՝ ընդհանրապէս ամէն դործողութեանց հասարակ եղող վաւերականութեան և օրինաւորութեան սկզբունքներով , առանց պայմանադրական կամ կամայական պարագաներէ կախում ունենալու : Արգելիչ պարագաները կը մնան նոյն , ինչպէս որ հին ժամանակի ժողովներով տրուած են :

Ասոնք են խորհուրդներու նկատմամբ ընդունուած վարդապետական կէտերը : Իսկ նոյն խորհուրդներու նկատմամբ պահուած բարեկարգական և ծիսական կանոնները , կը թողունք յառաջ բերել անոնց յատուկ պալաններու մէջ :

ԻԶ.

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՃՇԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ոմանք ուզած են Հայ Եկեղեցին մեղադրել ըսելով , թէ իւր վարդապետութիւնը բացատրելու համար հաստատ և որոշ բանաձեւեր կամ պաշտօնական ճշգրտանութիւններ չունի , և թէ իւր վարդապետներն ալ և իւր վարդապետութեան գիրքերն ալ յաճախ իրարու անհամաձայն կը գտնուին : Մենք պէտք չենք զգար հետազօտել , թէ մինչև ո՞ր աստիճան ստոյգ են այդ մեղադրանքները , և պահ մը կ'ընդունինք իսկ թէ ճշմարիտ ըլլան խօսուած առարկութիւնները : Բայց մեր այդ զիջողութիւնը , ոչ միայն Հայոց Եկեղեցոյն վայելած և ներշնչած յարգը շնուագեր , այլ ընդհակառակն փաստ մը կ'աւելցնէ հաստատելու այն լայնախոհ հոգին և աստուածաբանական ազատամտութիւնը՝ զոր մենք պաշտպանեցինք : Քանիցս կրկնած ենք թէ իւր դաւանական հաւատալիքները բազմաթիւ չեն , թէ իւր վարդապետութեան ասպարէզը չատ ընդարձակ է , և թէ վարդապետական կէտերու չուրջը դարձող անհամաձայնութիւնները՝ չեն կրնար երբեք ճշմարիտ և իսկական միութեան վնասել :

Փորձով գիտենք թէ իւրաքանչիւր դարու հոգին և պատահական ձգտումները և ժամանակին պարագաները՝ որչափ ազդեցութիւն կը ներգործեն կարծիքներու և գրութիւններու , և առհասարակ հետազօտութեանց աւարկայ եղող կէտերու վրայ , Եկեղեցական

կարծիքներն ու վարդապետական ուսումներն այ այդ ընդհանուր կանոնէն դուրս մնալ չէին կրնար : Ուզելով ալ չուզելով ալ , բոլոր եկեղեցիներու վերաբերող անձեր , հովիւներ , վարդապետներ , պաշտօնեաներ և հաստացեալներ , ամէնքն ալ պատահականութեանց ազդեցութիւնը կրեցին , և եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն ալ իրենց հետ մէկտեղ նոյն ազդեցութեան ենթարկուեցաւ : Անդամ մը որ այդ սկզբունքը կ'ընդունուի , ալ զիւրին կ'ըլլայ եզրակացնել , թէ վարդապետական կէտերն ալ , որ ժամանակի ազդեցութեան ներքեւնոր բարդութիւններով ծանրացան աւայայեցան , նոյնպէս ժամանակի ազդեցութեան ներքեւ կրնան ալ պատահական բարդութիւնները կրանցնել ու թեթեւալ ու զտուելով մաքրուիլ : Հետեւապէս իմաստուն և խոնական ուղղութիւն մըն է , ամէն կողմէն անցքերը չփակել , և յոսիս զուտներ թողուլ , ու սկիզբ իրացնական ընթացքով պատահական յաւելուածները դուրս ելլան : Այս է անհայտց Եկեղեցւոյ լոռնած ընթացքը , և այս ընթացքը , մեր կարծիքով , պէտք է որջուտուի ի իրեւ կրօնից վերկոթեան գերազոյն միջոցը :

Դատնութեան ու վարդապետութեան մէջ տարբերութեան սկզբունքը՝ զոր հաստատեցինք , առաջինին անսխալութիւնը և երկրորդին փոփոխելութիւնը՝ զոր լացատրեցինք , տրամաբանական եզրակացութեամբ մեզ կը յորդորեն բարձրաբարաւ հաշակելու բաց դուռի դրութիւնը , որ է ըսել , մէկ կողմէն ամփոփել և նուազել դաւանութեան աստիակայ եղով կէտերը , և միւս կողմէն ընդարձակել վարդապետութեան կէտերուն նկատմամբ եղած ազատութիւնը : Լեյք դրութեան զօրութեամբ եկեղեցին կրնայ պահպանել իրեն պէտք եղած անսասան հաստատութիւնը , և չհարկադրուի հակառակորդ կանգնել մտաւորական զարգացման ձգտումներուն և անոր սրագիւնքներուն : Կ'ազատի ևս գիտութեան իշխանի բլաւու ստիպանութենէն , և կը պարտաւորուին լսել անոնք , որ կը ջանան եկեղեցին իրեւ յետադէմ դադարեցնելու պաշտպան կերպարանել :

Ստոյգը խօսելով , իրօք ալ այս սոքապատանութիւններուն պատճառ տրուած է , չնորհիւ այն սխալ իմացած նախանձայուզութեան , որով ուզուած է ամէն վարդապետական խնդիր դատնութեան վերածել , ամէն կարծիք պարտաւորիչ որոշումներու ենթարկել , ամէն ուսումնասիրութիւն և հետազոտութիւն և վիճարանութիւն վճարար արդելու : Բայց ասիկայ Հռոմէական եկեղեցւոյ լոռնած ճանպսն է , աստուկապէս Տրիտինիէան մոլորմէն ասղին , որուն մէջ ամէն եկեղեցական խնդիրներ և վարդապետական կարծիքներ վճարար որոշուեցան , հաստատուեցան և հրամայու եցան :

նդուլքի կապերով : Տրիտենդեան ժողովին սկսածը ամբողջացուցին պապերը իրենց հրատարակած դատանական ցուցակներով (syllabus) , և Վատիկանի ժողովին անրացատրելի վճիռներով : Այնպէս որ այլ եւս Հռոմէական եկեղեցւոյ վարդապետներն ալ , հատապետներն ալ պէտք է խորհրդածելու կարողութենէն իսկ հրաժարին , և կուրօրէն հետեւին այն մտածումներուն՝ զոր ունեցան վեշտասաներորդ դարու եպիսկոպոսներն ու աստուածաբանները :

Այս ըսելով մենք չենք ուզեր այդ եպիսկոպոսներն ու աստուածաբանները իրենց ունեցած կարծիքներուն համար մեղադրել . անոնք իրենց երկրին և ժամանակին տիրող կարծիքներուն ու աստութիւններուն արձագանգն եղան : Իրենց յանցանքը եղաւ միայն , իրենց կարծիքներուն և գաղափարներուն դատանական ձեւեր տալ , և իրենց ետեւէն եկողներուն դէմ մտածելու և խորհրդածելու և ուսումնասիրելու . դուռները փակել : Անտեղի և յանդուգն չէր ըլլար կարծել , որ եթէ վեշտասաներորդ դարու մարդիկը զառնային և մեր ժամանակի մէջ ապրէին , չատ տարբեր պիտի մտածէին , քան ինչ որ այն աստն մտածեցին : Սակայն ձգենք այդ կէտը , և Հայ Եկեղեցւոյ վրայ դառնանք :

Այն տարբերութիւններ որ Հայ վարդապետներու գիրքերուն և հրատարակուած քրիստոնէական վարդապետութիւններուն մէջ աչքի կը զարնեն , ճիշդ ու ճիշդ պարագաներու ազդեցութենէն և ժամանակներու փոփոխութենէն առաջ եկող բաներ են : Հայ Եկեղեցին ալ , որչափ նախնական աւանդութեանց յարած ըլլար , չէր կրնար բոլորովին զերծ մնալ ժամանակներու պատահական ազդեցութենէն : Մինչև իսկ դժուարութիւն չենք զգար խոստովանելու՝ թէ Հայոց Եկեղեցին ուրիշ եկեղեցիներէն շատ աւելի պատճառ ունէր ժամանակներու ազդեցութենէն այլայլութիւններ կրելու : Որովհետեւ նա , շատ դարերէ ի վեր , մէկ կողմէն՝ իւր մեկուսացած դիրքին մէջ պտրկ էր այն նպաստաւ որ միջոցներէն՝ զորս յատկապէս իրենց մարդկային ընկերութեան կ'ընծայէր . և միւս կողմէն՝ Արեւելոյ թին մէջ տեղի ունեցած հարուածներուն և տրկածներուն խաղալիք դարձած , ներհակընդդէմ ազդեցութեանց ձեռք մնացած , և հակառակ ակնկալութիւններով օրօրուած , չուզելով ալ կը կրէր այդ ազդեցութեանց ներգործութիւնները : Իրօք ալ երբեմն յունական ազդեցութեան ետեւէն գնաց , երբեմն ալ լատինական ազդեցութեան հետեւեցաւ , երբեմն բռնութեամբ և զօրութեամբ ստիպուեցաւ , երբեմն ալ ակնկալութեամբ և յառաջընթացով հրապարակեցաւ . և այս պատճառներով պարտաւորուեցաւ ընդգրկել կարծիք-

ներ, ընդունիլ տեսութիւններ, գործադրել կերպեր, և որդեգրել սովորութիւններ, որոնք իրեն օտար էին: Շատ մը մանրամասնութիւններ, ոչ միայն օտար այլ և օտարախորթ, գրեթէ անզգալի կերպով սպրդեցան Հայ Եկեղեցւոյ ծիսական սովորութեանց և վարդապետական տեսութեանց մէջ: Համարձակ կը յայտարարենք ևս, թէ վարդապետներ և եպիսկոպոսներ, և մինչեւ իսկ կաթողիկոսներ ալ գտնուեցան, որ Հայ Եկեղեցւոյ նախնական աւանդութեանց և սկզբանց հակառակ խօսեցան կամ գրեցին: Բայց ասանկներուն տեսութիւնները իրենց անհնականէն անդին չէին կրնար անցնիլ, և իրենց անհամաձայնութիւնը չէր կրնար խախտել կամ փոփոխել Հայ Եկեղեցւոյ հիմնական դաւանութիւնը, որ փոփոխելի կէտ մը չէ:

Հետեւաբար ինչինչ կարծիքներ, որ պահ մը ոմանց կողմէ ընդունելի դատուեցան. կրնային ուրիշ ատեն և ուրիշներու կողմէ հերքուիլ, առանց եկեղեցւոյ իսկութեան և դաւանութեան դպչելու, քոնի որ պարզապէս վարդապետութեան կէտերէն անդին չէին անցնիր. որոնք ոչ էական են, և ոչ անփոփոխելի: Շատ բնական է որ անցած ժամանակներու ազդեցութեամբ այ դէպ ետեւ փոփոխուին: Այդ տեսակ փոփոխութիւններ չեն արգելուր, որ եկեղեցւոյ էական իսկութիւնը միշտ միեւնոյն, և հիմնական գոյութիւնը միշտ անասան մնայ և այնպէս ալ ճանչցուի:

Այս է Հայ Եկեղեցւոյ նախընտրած կացութիւնը: Եթէ մօտէն հետազօտել ուզենք, պիտի տեսնենք որ ուրիշ եկեղեցիներ ալ իսկապէս հետո չեն այդ ընթացքէն, ինչ ալ ըլլան իրենց պաշտօնական յայտարարութիւնները. որովհետեւ անոնք ալ բնական փոփոխութիւններ ունեցած են իրենց ընթացքին մէջ: Սխալ կ'ըլլար կարծել որ Հռոմէական եկեղեցին ալ այսօր միեւնոյն ըլլայ, ինչ որ էր պաշտօնաբաշխութեանց (investitures) և հաւատաքննութեանց (inquisitions) դարերուն մէջ: Իրաւ է որ ինքն հակառակը կ'ուղէ պնդել, սակայն տիրապէս կրած է ժամանակին ազդեցութիւնը և չափաւորած է իւր գործունէութիւնը, որով իւր խօսքը իւր գործին հետ հակասութեան մէջ կը գտնուի: Բայց յայտնի իրողութիւն մը՝ յայտարարութեամբ ուրանալու յամառութիւնը, իրականութիւնը չ'ընթեր, այլ միայն խղճի դէմ գործողութիւն մը կ'ըլլայ, և հետեւաբար նոյն իսկ պաշտպանութեամբ դատին ալ միասակար կը դառնայ:

Ասոնք են մեր բացատրութիւնները՝ Հայոց Եկեղեցւոյն և իր վարդապետական բացատրութեանց դէմ յարուցուած մեղադրանքներուն մասին: Մեր ջատագովութիւնը լուսաւոր կերպով կը հաս-

տատէ իւր քրիստոնէավայել աղատամտութիւնը : Ասիկայ այ այն-
պիսի սկզբունք մըն է , որ ցանկալի էր , որպէսզի ընդունուէր և
գործադրուէր Քրիստոսի եկեղեցին ճշմարտապէս սիրողներուն կող-
մէն : Հայ Եկեղեցւոյն մեկուսացած դիրքը՝ որուն մէջ դարերէ ի վեր
կը գտնուի , և իւր խոնարհ ու համեստ կացութիւնը՝ որ պատահա-
կանութեանց հետեւանք է , չեն կրնար երբեք անոր դէմ իրր տնկ-
ման փաստ գործածուիլ :

Ճշմարտութիւնը երբեք թիւի փաստով չհաստատուիր , և
ուստարանն ալ կը վկայէ թէ հօս վոքրիկ է , որուն Հայրն Երկնա-
ւոր ճշմարտութեան ժառանգութիւնը խոստացաւ և իւր արքայու-
թիւնը տալ հաճեցաւ :

ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ

ԻՒՆ.

ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց Եկեղեցւոյ ընդունած ու պաշտպանած սկզբունքներուն համաձայն, եկեղեցական գերագոյն իշխանութիւնը կը պատկանի տիեզերական ժողովներուն, ուր հաւաքուած ըլլան մասնաւոր եկեղեցիներու նուիրապետական մարմինները: Լեյդ իշխանութիւնը բացարձակ է դուստնական խնդիրներուն համար: Իսկ բարեկարգական խնդիրներ կրկորդական կարգի մէջ կը գտնուին: Հայ Եկեղեցին կ'ընդունի թէ՛ ճշմարիտ տիեզերական ժողովներուն դաւանական վճիռները խստիւ պարտաւորիչ են մասնաւոր եկեղեցիներու համար, մինչ բարեկարգական կանոնները, որոնք զանազան եկեղեցիներու հաղորդակցութեանց, կամ եթէ ներեալ է այսպէս ըսել, միջեկեղեցական յարաբերութեանց իբր հիւսիս կը ծառայեն, ընդունակ են իրենց գործադրութեան մէջ տարբերութիւններ կրել, տեղական և պատահական հանգամանաց համեմատ: Հայ Եկեղեցին կ'ընդունի եւս, որ մասնաւոր եկեղեցիներ կրնան տարբերիլ՝ վարդապետական խնդիրներու մասին և դաւանական կէտերը բացատրելու կերպին մէջ: Գործնականին գալով կը ճանչնայ թէ տիեզերական ժողովներու բարձր հեղինակութիւնը գործադրուեցաւ: միայն առաջին երեք սուրբ ժողովներու մէջ, և թէ անկէ ետքը առիթ չեղաւ նմանօրինակ հեղինակութիւն մը գործածելու, զանազան եկեղեցիներու միջև սկսած հակառակութեանց և բաժանմանց պատճառով: Զկարծեր որ այսուհետեւ ալ կարենայ այդ հեղինակութիւնը գործադրուիլ, քանի որ հաւանական չտեսներ անհաշտ հակառակութեանց վերջանալը: Վատիկանի ժողովը հաւաքելու առթիւ՝ Հոռոմի եկեղեցին ընդհանուր հրաւերի ձեռակերպութիւնը ուղեց կատարել, անշուշտ երեւոյթները փրկելու զիտմամբ. որովհետեւ հրաւերը օրինաւոր և

կանոնական ըլլալու համար, պէտք էր որ ուրիշ եկեղեցիներու հետ բանակցէր, վիճարանելի գլխիւներու մասին համաձայնէր, և համարաշխուժեան գալու համար գետինը պատրաստած ըլլար: Ո՛րքն ըսել ուզելով, իւր հրատարակած հրաւիրագիրը ուրիշ բան չէր, բայց եթէ ուրիշ եկեղեցիները բռնադատել իւր պահանջմանց առջև գլուխ ծռելու և իւր պայմաններուն առջև խոնարհելու: Հարկաւ այդ բռնուած ոճը՝ անկեղծ և խղճամիտ հաշտութիւն և համերաշխութիւն պատրաստելու նպատակ չունէր, և ոչ ալ այդ նպատակին կրնար ծառայել:

Պատմական յօդուածներու մէջ՝ վիճակներու կազմութեան և իրաւասութիւններու ծագման վրայ ըսածնիս լրացնելու համար, պէտք է դիտել տանք, որ զանազան զաւտներու եկեղեցիներ իրարու մօտենալով սղգային կամ պատրիարքական աթոռներ կազմեցին, և թէ այդ մերձեցումները արդիւնք եղան պարզապէս երկիրներու քաղաքական կազմակերպութեան: Յունահռոմէական աշխարհին մէջ կազմուած երեք պատրիարքութիւնները, կը համապատասխանէին ճշդիւ Հռոմէական կայսրութեան մէջ տիրող մեծ բաժանմունքներուն: Հռոմ, կայսրութեան մայրաքաղաքը, վարչական տեսակէտէն կեդրոն էր բոլոր Արեւմուտքի նահանգներուն: Պտղոմեանց և Սելեւկեանց թագաւորութիւնները, որ քրիստոնէութեան սկզբնաւորութենէն քիչ առաջ Հռոմի կայսրութեան միացած էին, իրենց նախնական կազմակերպութիւնը պահած, և մեծ ըզնչութեանց վերածուած էին, իրենց կեդրոն ունենալով Աղեքսանդրիա և Անտիօք՝ զադարեալ թագաւորութեանց մայրաքաղաքները: Այս երեք մասերու բաշխումն էր որ ծագում տուաւ երեք պատրիարքութիւններ հաստատելու յիշեալ երեք քաղաքներու մէջ, որք են Հռոմ, Աղեքսանդրիա և Անտիօք, մին միւսէն բաժնուած, ինքնուրոյն և անկախ:

Երեք մեծ բաժանմունքներէն զատ, երեք ալ փոքր բղնչութիւններ կային, նոյնպէս զադարեալ թագաւորութեանց սահմաններով կազմուած, որք են Պոնտոս, Ասիա և Թրակիա, որոնց կեդրոններն էին Կեսարիա, Եփեսոս և Հերակլիա: Այդ բաժանմունքներուն հետեւողութեամբ ալ՝ երեք եքսարքական աթոռներ կազմուեցան յիշեալ երեք քաղաքներուն մէջ, որք իրաւասութիւն ունէին նոյն փոքր բղնչութեանց սահմաններուն մէջ գտնուող մետրապօլիտութեանց վրայ: Բայց այս երեք աթոռները, իրենց անկախ և ինքնուրոյն գիրքը կոյսնցուցին երրորդ Բիզանդիա՝ Կոստանդնուպօլիս եղաւ, և կայսրութեան կեդրոնը հոն փոխադրուե-

ցաւ, և այս պատճառով նոր պատրիարքութիւն մը ստեղծուեցաւ այն տեղ, երեք եքսարքութեանց մատրապոլտութիւնները միացնելով և եքսարքական իրաւասութիւնները ջնջելով:

Զորորդ պատրիարքութիւն մըն ալ հաստատուած էր արդէն Երուսաղէմի մէջ, բայց ասիկայ պարգապէս Սուրբ Քաղաքին պատուոյն համար եղած էր Նիկիոյ ժողովին որոշմամբ, որ այս նպատակով Անտիոքի պատրիարքութեան ասանուչորս մատրապոլտութիւններէն երկուքը, Առաջին Պաղեստինը և Երկրորդ Պաղեստինը, զատուած ու Երուսաղէմի պատրիարքութեան սահման կազմած էր:

Ընդհանրապէս կը կարծուի թէ Արեւելեան չորս պատրիարքութիւններ հաւասարապէս Յունական եկեղեցւոյ մասեր ըլլան, սակայն ուղիղ տեսութիւն մը չէ: Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնն է միայն որ Յոյներուն ազգային եկեղեցին կը կազմէ: Անտիոքի պատրիարքութիւնը Ասորոց ազգային եկեղեցին է, ինչպէս Աղեքսանդրիոյ աթոռն ալ Եգիպտացւոց ազգային եկեղեցին է: Նոյն կերպով Երուսաղէմի պատրիարքութիւնն ալ Պաղեստինացւոց յատուկ ազգային եկեղեցի պէտք է ըսել: Մակեդոնական տիրապետութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունեցած էր իրեն նուաճած երկիրներուն կերպարանը այլալեւու, և Ասորիք ու Եգիպտացիք հելլենական կերպարան մը զգեցած էին. բայց եղածը միայն արտաքին, լեզուի և զարգացման և սովորութեանց փոփոխութիւն էր. բնիկ սարրը իւր ինքնութիւնը չէր փոխած, և ազգային զգացումները միշտ կատարեալ ու կենդանի կը մնային թէ Ասորոց և թէ Եգիպտացւոց մէջ:

Այս քաղաքական պարագաները, որոնք Յունահռոմէական ախարհին մէջ պատրիարքական աթոռներու կազմակերպութեան առաջնորդեցին, միւս կողմէն պատճառ եղան ինքնուրոյն և անկախ աթոռներ կամ պատրիարքութիւններ ստեղծելու կայսրութեան սահմաններէն դուրս ելող սահմաններուն մէջ, որոնք առաքելական քարոզութիւն ստացած էին, և ուր քրիստոնեայ հասարակութիւններ կազմուած էին: Այսպէս եղան Հայաստան, Պարսկաստան և Եթովպիա:

Պարսկաստանի եկեղեցին, որ Ս. Շմաւոն կամ Ս. Սիմոն առաքելային քարոզութեամբ սկսաւ, իրեն յատուկ աթոռ ունեցաւ, որ Պարսից կամ Տիգրանի կամ Սելեւկիոյ անուններով յիշուած է: Այդ աթոռին յաջորդութիւնը պահուած է այժմ Քաղդէացւոց կաթողիկոսներուն մէջ, որ Բաբելոնի պատրիարք ալ կոչուած են: Իսկ Եթովպացւոց աթոռը, որուն սկզբնաւորութիւնը Ս. Մատթէոս աւետարանիչին կը վերագրուի, այժմ ընդհատուած կը գտնուի, և

Աղեքսանդրիոյ պատրիարքութեան ենթարկուած է : Հայոց աթոռին վրայ նոր բակիք չմնար , պատմական յօդուածներուն մէջ բաւական բացատրութիւն տուինք : Միայն աւելցնենք , որ աթոռներու իրաւասութեան մասին հնաւանդ տեղագրական կանոնը պահուած ատեն Հայոց աթոռին իրաւասութիւնը կը սահմանափակուէր Մեծ Հայքի նահանգներով , որոնք այն ատեն Հայոց թագաւորութեան ալ սահմանները կը կազմէին : Իսկ այն նահանգները որ Փոքր Հայք անուանով ճանչցուած են , այն ատեն Պոնտոսի բղեչխութեան մաս կը կազմէին և այս պատճառով Կեսարիոյ եքսարքութեան ենթարկուած էին , և յետոյ անցան Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան : Իսկ միւս կողմէն Վիրք և Աղուանք , որ քրիստոնէութիւն ընդունած ասորներէն Հայոց թագաւորութեան ներքեւ կը գտնուէին , Հայոց պատրիարքական աթոռին ալ ենթարկուած մնացին , իրենց համար յատուկ աղգային եքսարքական կամ փոքր կաթողիկոսական աթոռ մը ունենալով , Հայոց պատրիարքին կամ մեծ կաթողիկոսին գերիշխանութեան ներքեւ :

Տեղագրական իրաւասութեան սկզբունքը , խստիւ պահուած էր բոլոր եկեղեցիներու նուիրապետութեանց կողմէն , քրիստոնէութեան առաջին դարերուն մէջ : Այդ սկզբունքով իւրաքանչիւր վիճակի մէջ մէկէ աւելի եպիսկոպոս չէր կրնար գտնուիլ , և սովորաբար հաւատացեալ քրիստոնէայ , ինչ աղգէ կամ ծէսէ ալ ըլլար , պէտք էր հնազանդէր տեղական եպիսկոպոսին , և անկէ ընդունէր բոլոր իր հոգեւորական պէտքերը : Բայց այդ հնաւանդ կանոնը խախտեցաւ , երբոր մասնաւոր եկեղեցիներ իրարմէ բաժնուեցան , հաւատոյ և սիրոյ միութիւնը վերջացուցին , և սկսան զլանալ այն ամէն գործողութիւնները որ հալոյժակցութիւն ի հոգեւորս անունի ներքեւ կը պարունակուին : Այս պատճառով իւրաքանչիւր եկեղեցի պարտաւորուեցաւ հոգ տանիլ , իւր սահմաններէն դուրս գտնուող իւր հաւատացեալներուն համար եկեղեցական պաշտօնեաներ , քահանաներ և եպիսկոպոսներ յատկացնել՝ անոնց գտնուած տեղերը , և այսպէս միեւնոյն վիճակի մէջ ոչ միայն անշատ քահանայութիւններ , այլ և տարբեր եպիսկոպոսական աթոռներ սկսան գտնուիլ՝ իւրաքանչիւր խումբի հաւատքին ու ծէսին տարբերութեան համեմատ : Այդ սովորութիւնը աւելի մեծ ընդարձակութիւն ստացաւ խաչակիրներու ատեն . երբոր Լատին կաթողիկէներ սկսան Արեւելքի մէջ ափուիլ , և իրենց նուաճած քաղաքներուն մէջ Յոյն կամ Ասորի եպիսկոպոսներու քով , մէկմէկ ալ Լատին եպիսկոպոսներ հաստատեցին : Այնուհետեւ հնաւանդ կանոնը , որ տեղագրական իրաւասու-

Թեան սկզբունքը իբրեւ նուիրական կը յարգէր, բողոքովին իսկ մոռացութեան տրուեցաւ, և ամէն մասնաւոր եկեղեցի, որ վարդապետութեամբ կամ ծէսով կը տարբերէր, սկսաւ իրեն համար զատ եպիսկոպոսարան և զատ պաշտօնէութիւն հաստատել, և ասկէ առաջ եկաւ մեր օրերը տեսնուած տարօրինակ երեւոյթը, որ միեւնոյն թեմի մէջ մինչև եօթը կամ ութը եպիսկոպոսներ կը գտնուին, որ միեւնոյն աթոռը կը գրաւեն և միեւնոյն աթոռի անունը կը կրեն:

Քաղաքական ազդեցութենէ զատ ուրիշ պարագայ մըն ալ, որ սուրբ տուած է եկեղեցական իրաւասութեանց կազմուելուն կամ նոր ձեւեր ստանալուն, հոգեւորական աշխարհակալութիւնն է: Այն երկիրները, որոնք առաքելական դարուն մէջ քրիստոնէութեան դարձած չէին, և յետագայ դարերու մէջ զայն ընդունեցան՝ արդէն գոյութիւն ունեցող եկեղեցւոյ մը ձեռքով, սոյն այս եկեղեցւոյն իրաւասութեան ներքեւ մտան, իբրեւ հոգեւորապէս նուաճեալ երկիր, Այս սկզբունքով կոստանդնուպոլսոյ եկեղեցին իւր իրաւասութեան ներքեւ առաւ: Պալքանեան երկիրները և Ռուսաստանը: Նոյն սկզբունքով Հռոմի եկեղեցին իւր իրաւասութիւնը ստարածեց Գերմանիոյ, Բրիտանիոյ և Սկանտինավիոյ վրայ, և աւելի ետքն ալ Ամերիկայի և Մայրագոյն Արևելքի վրայ: Ասկէ յառաջ եկան Հոռմի պատրիարքութեան կամ Լատին եկեղեցւոյ ընդարձակ ծաւալումը և իւր իրաւասութեան տարապայման տարածումը աշխարհի մէջ, որ զոյգ քայլեց իւր պատրիարքութեան ներքեւ եզող Արևմտեան ազգերուն կենցաղական զարգացման և քաղաքական ազդեցութեան յատմանալուն և ընդարձակուելուն հետ: Բայց միւս կողմէն իշխանութեան և յաջողութեան ընդարձակուիլը, քրիստոնէութեան ուղեղումներու ալ չափնաւորութեան պատճառ եղաւ, որուն հետևանք ծագեցաւ միջին դարու յարեկարգական շարժումը, որ է նորադանդ բողոքականութիւնը, որ Լատին եկեղեցւոյ մի լատ լատինը անկէ անջատեց և Հռոմի աթոռին իրաւասութենէն դուրս հանեց: Նոյն պատճառով նոր բաժանումներ ալ խիթալի են ստակաին: Նորանոր ճնշումներ, որք վերջին անգամ սկսան գործածուիլ Արդիական կոչուածներուն վրայ, ամենայն հաւանականութեամբ Հռոմի եկեղեցիէն նշանակելի անջատումներ պիտի տրտադրեն:

Անցեալին տուած փորձառութեան հակառակ, պապութիւնը ետ չկենար մոռանորական շրջանակի և քաղաքական և կառավարական ասպարէզի մէջ ալ իւր միջամտութիւնները չարունակել, և զայն գործածել իրմէ կախում ունեցող հասարակութեանց վրայ: Առանց արդիւնքին խոհական կշռադատութեան՝ կը ջանայ չարու-

նակ սեղմութեան դնել իրեն ենթարկեալ հողի որ իշխանութեանց վրայ , և հետզհետէ կը քնջէ , Գաղղիական , Հունգարական , Ամբարտեան , Մոզարարական և Արեւելեան եկեղեցիներու հնաւանդ իրաւունքներէն և առանձնաշնորհութիւններէն պահուած մնացորդները , այնպէս որ ինքնակալները իրենց կանոնական իրաւունքներէն մերկացնելով՝ պարզ փոխանորդներու վիճակին կ'ենթարկէ :

Ո՛րչափ հեռի են իրարմէ , այս ընթացքը և Յոյն որթողոքս եկեղեցեայ սկզբունքը , որ կ'ընդունի և կը սորվեցնէ , թէ որեւէ աղգ կամ ժողովուրդ՝ որ քաղաքական սնկախութիւն կը վայելէ , նոյն իսկ կը վայելէ ինքնուրոյն եկեղեցւոյ յատուկ իրաւունքները և արտոնութիւնները , որք են , ազատութիւն վարել իւր ներքին կառավարութիւնը ու մատակարարութիւնը , և ձայն տնեւալ դաւանական խնդիրներու մասին տրուելիք որոշմանց մէջ :

Հին ժամանակներու մէջ իւրաքանչիւր ինքնուրոյն եկեղեցի կը կառավարուէր պատրիարքի կամ եքսարքի մը գերագոյն իշխանութեամբ : Առաջին անգամ Ռուսիա , Պետրոս Մեծ կայսեր օրով , գերագոյն պետի իշխանութիւնը փոխանակեց մնայուն սինոդի մը իշխանութեամբ , կերպով մը ա՛յնպէս պարապութեան ձեւը մշտատեւ ընելով : Այդ օրինակին հետեւեցան ուրիշ որթողոքս կամ յունադաւան պետութիւններն ալ որք հետզհետէ հաստատուեցան , և այսօր Յունաստան , Ռումանիա , Սերպիա , Չինականիա և Պուլկարիա , ամէնքն ալ մնայուն սինոդով կը կառավարուին :

Այս մասին նոր բարեփոխումներ հայոց եկեղեցւոյն վրայ , բայց եթէ որ հակառակ իւր հաստատեցանքներուն աշխարհի ամէն կողմերը ցրուած ու սփռուած բլլալուն , և հակառակ երկու կաթողիկոսական և երկու պատրիարքական մեծ աթոռներ ալ հաստատուած ըլլալուն , ամէնքն ալ մէկ կեդրոնի ենթարկուած կը մնան , և էջմիածինը նստող Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին իրաւասութիւնը կը տարածուի բովանդակ Հայաստանեայց Ուղղափառ եկեղեցւոյ վրայ :

ԻԸ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Նուիրապետական դասակարգութիւնը ընդհանրապէս չորս աստիճաններ կը պարունակէ , 1 . Մեծ կամ ծայրագոյն պատրիարք , կամ կաթողիկոս . 2 . Փոքր պատրիարք , կամ մասնաւոր կաթողի-

կոս, կամ երսարք, կամ պրիմաս. 3. Մետրապոլիտ, կամ արքեպիսկոպոս. 4. Եպիսկոպոս Իսկ քորեպիսկոպոսներ այս դասակարգութենէ դուրս կը մնան, որովհետեւ պարզապէս թեմակալի փոխանորդներ են և յատուկ աստիճանաւորներ չեն:

Արդէն ըսինք թէ մեծ պատրիարքներ կամ կաթողիկոսներ՝ մասնաւոր ազգային անկախ եկեղեցիներու գլուխներ են: Երբոր նոյն եկեղեցւոյ մէջ ամբողջացուցիչ մասեր կը գտնուին, որոնք որեւէ առիթով կամ պատճառով ինքնուրոյն կացութիւն մը ունենալու արտօնութիւնը կը վայելեն, անոնք առաջիններուն նման, բայց անոնցմէ փոքր ու անոնց ենթարկեալ պետ մը կ'ունենան իրենց գլուխը, ինչպէս երկրորդ աստիճանին մէջ յիշեցինք: Այսպիսիներուն դիրքն ու դերը, նոյն է նմանցնել հարկատու իշխանապետի մը դիրքին՝ գերիշխան վեհապետին հանդէպ: Այս աստիճանին վրայ եղողներուն մէջ, կոչումէ զատ իրաւասութեանց կամ առանձնաշնորհութեանց կամ պատուադրութեանց ալ տարբերութիւններ կը նշարուին, սակայն էական կերպով աստիճանի տարբերութիւն չուն պատճառեր: Միեւնոյն նաճանգի մէջ գտնուող եպիսկոպոսներ իրենց գլուխը կ'ունենան մետրապոլիտներ, որ է մայրաքաղաքին աւագ եպիսկոպոսը, որ իրաւունք ունի նաճանգին եպիսկոպոսները գումարել, և ձեռք առնել այն դործերը, որոնք նաճանգին բոլոր թեմերուն հաւասարապէս կը պատկանին: Եպիսկոպոսներ, մետրապոլիտութեան մը ներքեւ եղած ատենին ալ, լիովին կը վայելեն ամէն իրաւունքները և իրաւասութիւնները զորս թեմակալութիւնը կանոնապէս իրենց վրայ կը ճանչնայ: Այս ընդհանուր տեսութիւնները պատշաճեցնենք Հայոց Եկեղեցւոյ նոսրապետութեան:

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ծայրագոյն պատրիարքը կամ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, ինչպէս ըսինք, կը նստի Էջմիածնի Մայր աթոռը, որ է հին Վաղարշապատը, Երեսն քաղաքին մօտ, Կովկասի ուսական փոխարքայութեան մէջ: Հոն եղաւ Հայոց կաթողիկոսութեան նախնական աթոռը, և հոն դարձաւ երկարատեւ տեղափոխութիւններէ ետքը, ինչպէս պատմական յօդուածներուն կարգին տեսանք: Այս պահուս դատարկ աթոռը նոր ունեցաւ իւր գահակալը:

Իբր երկրորդական աթոռ՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան ենթարկեալ էին երբեմն Վրաց և Աղուանից մասնաւոր կաթողիկոսութիւնները: Ասոնցմէ առաջինը բաժնուեցաւ եօթներորդ դարուն մէջ, ինչպէս պատմեցինք. իսկ երկրորդը Զնջու եղաւ իննևտասներորդ դարուն սկիզբը, Աղուան տոհմին կամ ազգութեան՝ Հայոց հետ

ձուլուելով դադարելուն պատճառով : Բայց ժամանակին պատահարները ուրիշ երկրորդական ակնոցներ ստեղծեցին Հայ Եկեղեցւոյ մէջ : Հայրապետանոցին Աղթամարէ Անի և Սիսէ Էջմիածին փոխադրուելուն պատճառով , հին տեղերը կաթողիկոսներ հաստատուեցան , որոնք ժամանակ անցնելէ ետքը Մայր աթոռէն ճանչցուեցան և հաշտութիւն գոյացաւ , աստիճանին առանձնաշնորհութիւնները պահելով , բայց Մայր աթոռոյ գերիշխանութիւնը ճանչնալով՝ և Հայ Եկեղեցւոյ միութիւնը յարգելով : Աղթամարի իրաւասութիւնը կը տարածուի Կապիւի և Շատախի գաւառներուն վրայ Վանայ կուսակալութեան մէջ , և Խիզանի գաւառին վրայ Բաղէշի կուսակալութեան մէջ : Աթոռը պարապ է 1895'է ի վեր , և վարդապետ մը կը վարէ կաթողիկոսական տեղապահութիւնը : Իսկ Սոյո աթոռին իրաւասութիւնը կը տարածուի Ատանայի կուսակալութեան բովանդակին , և Բերիոյ , Սեբաստիոյ , Անկիւրիոյ և Խարբերդի կուսակալութեանց որոշ մասերուն վրայ : Աթոռը ութը տարի գաւառի մնալէ ետքը , իւր կաթողիկոսն ունեցաւ 1902'ին : Իսկ Երուսաղեմի պատարարքական աթոռը ծագում առած է սուրբ տեղեաց հանդէպ բոլոր քրիստոնէութեան՝ և յատկապէս Հայ աղգին տածած բարեպաշտութենէն : Անոր իրաւասութիւնը կը տարածուի , Երուսաղեմի և Լիբանանի նահանգներուն և Դամասկոսի և Վերիտոնի կուսակալութեանց վրայ : Եզրիպտոս և Կիպրոս , որ ասին մը իւր իրաւասութեան ներքեւ էին , այժմ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան անդամ են : Այս աթոռը սակաւին պարապ կը մնայ և տեղապահութեամբ կը կառավարուի :

Պատմութիւնը քաղած ասեմնիս առանձին յոգւածով բաղադրեցինք Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան ծագումը , որուն հոգիւ որական իրաւասութեան մէջ կը մտնեն Թուրքիոյ բոլոր գաւառները , վերոյիշեալ Աղթամարայ և Սոյո և Երուսաղէմի աթոռներուն ենթարկեալներէն զուրս : Բայց եթէ իւր հոգիւ որական իրաւասութիւնը սահմանափակուած է , իւր աղգային վարչական իշխանութիւնը կը տարածուի բոլոր Օսմանեան կայսրութեան մէջ գտնուող Հայերու վրայ : Պաշտանեան թերակղզիի մէջ նոր հաստատուած պետութեանց , այսինքն Յունաստանի , Ռումանիոյ , Սերպիոյ , Չերիակորայի և Պուլկարիոյ սահմաններն ալ , որոնք երբեմն Օսմանեան կայսրութեան ենթարկեալ էին , տակաւին հոգիւ որապէս Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին իրաւասութեան ներքեւ կը մնան :

Առոնք են այն չորս աթոռները , որոնք Հայ Եկեղեցւոյ երկրորդ աստիճանը կը կազմեն , իւրապէս աթոռակալներուն անունները

տարրեր են : Ազթամար ու Սիս՝ կաթովիկոս կը կոչուին , իսկ Երուսաղէմ ու Կոստանդնուպոլիս՝ պարգասպէս պատրիարք , Կաթողիկոսութեան աստիճանը իրաւունք կու տայ միւռոն օրհնելու եւ հպիսկոպոս ձեռնադրելու : Դիտելի է ևս որ այս աթոռներէն երեքը Յունահոմէական աշխարհին մէջ հաստատուած պատրիարքութեանց սահմաններուն կը պատչաճին : Երուսաղէմ և Կոստանդնուպոլիս՝ համանուն պատրիարքութեանց , իսկ Սիս կամ Կիլիկիա՝ Անտիոքի պատրիարքութեան : Ազթամարի կաթողիկոսութեան սահմանը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան բնիկ սահման եղող Մեծ Հայքին մէջն է , և թերեւս անյարմար չէր ըլլար զայն ալ Պարսից պատրիարքութեան սահման պաաչաճեցնել :

Նուիրապետական երրորդ աստիճանին՝ մետրոպոլիտներուն անցած ստեղծում , ճիշդ խօսելով , օրինաւորապէս որոշուած եւ կոշուած մետրոպոլիտներ չունինք : Թուրքիոյ մէջ մեծ առաջնորդարաններ արքեպիսկոպոսութեան պատուանունը կը գործածեն : Սակայն Կովկասի առաջնորդարաններ , որ չառ ընդարձակ վիճակներ են , և իրենց ներքեւ այնպիսի յաջորդութիւններ ունին՝ որ տիրապէս հպիսկոպոսարաններ են , ամենայն իրաւամբ կրնան մետրոպոլիտութեան աստիճանին վրայ դրուիլ , և նուիրապետութեան երրորդ աստիճանը լրացնել :

Նուիրապետութեան չորրորդ աստիճանը կը կազմեն եպիսկոպոսներ , որոնք մէյ մէկ վիճակ կամ թեմ կը հովուեն կամ կը կառավարեն : Վիճակներուն բաշխումը , կանոնաւորեալ և ծրագրեալ կերպով եղած չէ , այլ առիթներու և պարագաներու համեմատ կազմուած է : Թուրքիոյ մէջ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը պաշտօնապէս ունի 44 վիճակ , Սիս 13 , Երուսաղէմ 4 , և Ազթամար 2 : Բայց եթէ անջատուած թեմերն ալ հաշուենք , Կոստանդնուպոլիս կ'ըլլայ 52 և Սիս 15 , և ըովանդակ Թուրքիա կ'ըլլայ 73 : Իսկ ըովանդակ Ռուսիա 6 մեծ վիճակներու բաժնուած է , և Պարսկաստան 2 , Հնդկաստանն ու Զաւան ալ միասին : Բայց եթէ յաջորդութիւններն իբր հպիսկոպոսարան նկատենք և անջատ թեմերն ալ հաշուենք , այս կողմն ալ կ'ունենանք 28 վիճակ , ընդ առնեն 101 : Հայ վիճակներու Պաղթականութեանց երկրներէն Եւրոպա և Ամերիկա նոր վիճակներ եղած են Լիւմբարձի աթոռին ներքեւ . իսկ Եգիպտոս , Ռումանիա և Պուլկարիա Կոստանդնուպոլսոյ վիճակներուն բաշխման մէջ կը գտնուին :

Երբիս վիճակներու մասին տեղեկութեանց լրտմն յիշենք ևս , թէ Հայ վիճակներու թեմակայները , միշտ ձեռնադրեալ հպիսկո-

պոսներ չեն, հակառակ բոլոր եկեղեցիներու հաստատուն սովորութեան: Այլ ծայրագոյն վարդապետներ, երբեմն մասնաւոր վարդապետներ ալ, լիակատար իրաւասութեամբ թեմակալութեան պաշտօն կը վարեն, ընդհանրապէս գործածուած առաջնորդ անունի ներքեւ:

ԻԹ.

ԷԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆՆԵՐ

Հայ եկեղեցւոյ նուիրապետութեան դասակարգերուն եւ աստիճաններէն իւրաքանչիւրին յատկացուած պաշտօնները, ընդհանրապէս կեդրոնացուցման ձեւով չեն. որովհետեւ իւրաքանչիւրը ազատ եւ սեփական իրաւունքներ կը վայելէ, իրեն բնական կամ կանոնական պաշտօնները կատարելու, առանց բարձրագոյն աստիճանի վերապահութեան կամ արգելքին ենթարկուելու: Իսկ վերագոյն աստիճանին հսկողութեան իրաւունքը կը գործադրուի, ամէն անգամ որ ենթարկեալը պէտք կ'ունենայ վարանմանց լուծում կամ դժուարութեանց խորհուրդ փնտելու. կամ երբոր արտաքին ոտրոնձութեան պատճառաւ միջամտութիւնը անհրաժեշտ կը դառնայ. եւ վերջապէս երբ մեծաւոր գտնուողը կը հարկադրուի շեղծում մը ուղղել եւ ընդհանուր շահ մը պաշտպանել: Բոլորքելու իրաւունքը համարձակ է՝ ամէն աստիճանի դէմ բարձրագոյնին դիմելով:

Եպիսկոպոսը իւր վիճակին թեմական կառավարութեան գլուխն է, կատարեալ իրաւասութեամբ ամէն գործերու եւ ամէն պաշտօնավարութեանց վրայ, որք նոյն թեմին չրջանակին մէջ կը պարփակուին: Երբոր թեմակալ առաջնորդը վարդապետ է առանց եպիսկոպոսական աստիճանի, կրնայ ձեռնադրութիւններ արտօնել, այլ ոչ ինքն ձեռնադրել: Թեմակալ վարիչներուն տրուած առաջնորդ անունը, ինչպէս յիշեցիք, հասարակ է եպիսկոպոսական աստիճան ունեցողներուն ու չունեցողներուն ալ: Ամէնուն ալ իրաւասութիւնը լիակատար է իւր վիճակին եկեղեցիներուն վրայ, թէ արտօնութիւններ տալու, եւ թէ դատելու ու պատժելու մէջ: Ամուսնական դատերն ալ կը տեսնէ եւ կը վճռէ, դատաստանական խորհրդոյ հետ մէկտեղ. միայն ամուսնալուծման վճիռները իւր իրաւասութենէն վեր են: Բացառիկ արտօնութիւններ կու տայ հասի չհասի եւ ուրիշ

արգելքներու ստիժներուն, հիմնուելով պարագայից պահանջին վրայ, և առաջնորդուելով իւր խիղճին ու զգույթինն:

Երուսաղէմի պատրիարքը պահապանն է սուրբ տեղեաց, կամ տելի ճիշդ բացատրութեամբ, Հայոց պատկանող սրբավայրերուն, և միանգամայն գլուխն ու մեծաւորն է Ս. Յակոբեանց միարանու-թեան, որ այդ սրբավայրերուն պաշտպանութիւնը ու հոգեւորական պաշտամունքը կը կատարէ, Հայեր բազմաթիւ չնն երուսաղէմի պատրիարքութեան սահմանին մէջ, և ուղտիկ հասարակութիւններ կը կազմեն Երուսաղէմի, Սուպպէի, Դամասկոսի, և Վերիտունի թեմերուն մէջ, թէպէտե թեմական կամ առաջնորդական կազմակերպութիւն չունին:

Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը իբր ազգասպետ կամ լոյոր Թուրքիոյ Հայ ազգութեան գլուխ, վարչական վերին հսկողութիւն ունի բոլոր Թուրքիոյ մէջ գտնուող վիճակներուն վրայ: Աստուգմէ մէկ մասին վրայ ուղղակի հոգեւորական իրաւասութիւն ալ կը գործածէ վերե յիշուած վիճակներու թիւին համեմատ: Իսկ Կոստանդնուպոլսոյ մայրաքաղաքի կուսակալութեան սահմաններով, ուղղակի պատրիարքին առաջնորդական վիճակը կը կազմէ:

Նոյիրապետական ամէն առտիճանէ կամ ամէն դասակարգէ եղող պետեր կամ առաջնորդներ, իրենց պաշտօնը կը վարեն կրօնական կամ հոգեւորական, և քաղաքական կամ սոցիալական ժողովներու կամ խորհուրդներու աջակցութեամբ: Այդ պետերը ժողովական որոշմանց գործադիր իշխանութիւնը կը վարեն, իբր իշխանութիւն և ոչ իբր պարզ պաշտօնեայ, և պահանջին համեմատ ընդհանուր կանոնները և որոշումները կը պատշաճեցնեն, և հարկաւոր ու կարեւոր պարագաներու մէջ կրնան ալ անձնական զգոնութեան իշխանութեամբ գործել:

Աւագերէցիներ եկեղեցիներու մէջ հոգեւորական կարգապահութեան կը հսկեն, իսկ ինչ որ կաթողիկոսներու մէջ ժողովրդապետական իրաւունք կամ իրաւասութիւն կը կոչուի, Հայ Եկեղեցոյ մէջ հասարակ է ամէն քահանայի:

Իրաքանչիւր ընտանիք ունի իւր յատուկ ծխատել կամ տաներէց քահանայն, որուն ընտրութիւնը այժմ տունին կամ ծուխին թողուած է, և այդ քահանայն է, որ նոյն տունին թէ խոտովանահայրն է, և թէ կոյտարէ ամէն պաշտօնները, որոնք կաթողիկոսներու մէջ ժողովրդապետութեան կը վերագրուին: Նշանի և պատկի հրամանները առաջնորդարանէն կը տրուին, և ծխատելէն կը գործադրուին: Եկեղեցիներու մէջ կատարուելիք արարողութիւն-

ներ և հանդիսութիւններ կ'որոշուին համաձայնութեամբ աւագերէցի և թաղական խորհրդոյ, որ կը կազմուի թաղեցիներու քուէով ընտրուած աշխարհականներէ։ Նոյն թաղական խորհուրդն է՝ որ թաղին և եկեղեցիին և վարժարանին մատակարարութիւնն ալ կը կատարէ, թաղին վերաբերեալ ուրիշ հանրային գործերուն հետ։ Քահանաներու համար խոտտովանութիւն լսելու յատուկ արտօնութիւնը, և արձակումի համար վերապահեալ մեղքերու դրութիւնը՝ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ սեղի չունին։

Հին սովորութեան համեմատ, թաղի մը ամբողջ հասարակութեան հոգի որ պէտքերը՝ խմրովին կը հոգացուէին թաղին եկեղեցւոյն քահանաներէն՝ ընկերովի շահակցութեամբ։ Ինչ հասոյթ որ կը գոյանար նուէրներէ և իրաւունքներէ՝ ընդհանուր մնտուկի մը մէջ կը հաւաքուէր, և յետոյ ըստ պատշաճի կը բաժնուէր, աւագերէցին մէկ ու կէս, քահանաներուն մէկ, սարկաւագներուն կէս, և դպիրներուն քառորդ համեմատութեամբ։ Բայց այդ սովորութիւնը շատոնց ի վեր յաւիանուած է, գլխաւորապէս քաղաքներու մէջ, և այլեւս իւրաքանչիւր քահանայ իւր ծուխերէն և իւր վարած պաշտօններէն ստացած նուէրներն ու իրաւունքները իրեն կը սեփականէ, միայն ընդհանուր պնակի մը արդիւնքը կայ, զոր քահանայք մէջներին կը բաժնեն հաւասարապէս։

Կաթողիկոսներու յատուկ և սեփական պաշտօններն են ևպիսկոպոսներու ձեռնադրութիւնը և միւռոնի օրհնութիւնը։ Ձեռնադրութիւնը կը կատարուի ամէն անգամ որ առիթը կը ներկայանայ։ Իսկ օրհնութիւնը իւրաքանչիւր հրեք կամ հինգ տարի։ Միւռոնը մեծ քանակութեամբ կը պատրաստուի որպէս զի բոլոր վիճակներու պէտքին բաւական ըլլայ։ Հայ Եկեղեցւոյ միւռոնին նիւթը՝ գլխաւորապէս զտուած և հոսացած ձէթ է, որուն կը խառնուին բաւական չափով բալասան, և քսուստուն տեսակ հոտաւէտ բոյսերէ և խունկերէ՝ իւղեփեցաց սրհնստով քամուած հիւթ մը։ Սովորութիւն է նաև մէկ երկու յիտր հին միւռոն խառնել նոր պատրաստուած միւռոնին, որպէսզի սոյն կերպով միշտ հինը նորին կապուած մնայ։ Ժողովրդական աւանդութիւն է, թէ այս խառնուրդի շարունակութեամբ այժմուան միւռոնը կը կցուի Թիսուսէ օրհնուած ձէթին հետ, զոր առաքեալներ Հայաստան բերած կ'ըստին։ Եթէ աւանդութիւնը պատմական ստուգութիւն չունի, գոնէ գեղեցիկ և խորհրդաւոր նշանակութիւն մը կը պարունակէ։

Եպիսկոպոս ձեռնադրելու և միւռոն օրհնելու իշխանութիւնը Աղթամարի և Սիսի կաթողիկոսներն ալ կը վայելեն, բայց միայն

իրենց թեմերուն սահմանին մէջ , և ոչ երբեք անկէ դուրս գործածուելու համար , Երուսաղէմի և Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներր այդ արաօնութիւնը հունին , և իրենց թեմերուն պէտքին համար կը դիմեն Էջմիածին՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին : Միայն թէ եպիսկոպոս ձեռնադրուելիք ընծայացունելը , պէտք է իրենց պատրիարքներուն կողմէն ներկայացունին :

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Լ.

ԿԼԵՐՆ ՈՒ ԿՈՒՍԱԿՐՕՆՈՒԹԻՒՆ

Հայ Եկեղեցւոյ եկեղեցականութիւնը երկու մոծ խումբերու կը բաժնուի, վանական կուսակրօնը և աշխարհական սոմուսնացեալը: Այդ երկրորդ խումբը կը կազմուի այն ունձերէ, որ իրօք աշխարհական են, ամուսնացած, ընտանիքի սէր և աշխարհի մէջ ապրող: Օրէնք է որ ամուսնութիւնը ձեռնադրութենէն առաջ կատարուած ըլլայ: Եթէ այրիանան, թէ սարկաւագ և թէ քահանայ, երկրորդ ամուսնութիւն չեն կրնար ընել, բայց եթէ սքեմէ և եկեղեցականութենէ հրաժարելով: Երբոր այգպիսի բան մը ընեն, ընտ. մեղադրելի գործ մը ըրած չեն ըլլար, և իրենց անձին պատիւն ալ փաս չկրնար: Նոյնպէս է կուսակրօններուն ամուսնութեան համար ալ: Երկրորդ ամուսնութիւն կատարած՝ կամ այրիի հետ ամուսնացած աշխարհականներն ալ ձեռնադրութեան չեն ընդունուիր: Ուղորութիւն է տարւոյ մը միջոց անցնել ամուսնութենէ ետքը ու ձեռնադրութենէն առաջ: Ամուսնացեալ ընծայացուններուն համար երեսունէ ցիտուն տարեկան հասակ կը պահանջուի. բացառութիւնները չառ ցանցառ են:

Ամուսնացեալ կղերին պաշտօնները կը դառնան հաւատացելոց հոգեւոր պէտքերուն և մխիթարութիւններուն շուրջը, որ է հոգ հոգեւոց ըսուածը: Ամուսնացեալ քահանայք խորհուրդներ կը մատակարարեն, օրական ժամերգութիւնները կը կատարեն եկեղեցւոյ մէջ, հիւանդներուն կ'այցելեն, աղքատները կը յանձանձեն, մեռնողները կը թաղեն, ամուսնութիւններու կը հսկեն և կ'օրհնեն, և այլն: Արեւելեան եկեղեցիներու մէջ՝ ժամերգութեանց պատշաճները առանձին կարդալու և ամէնօրեայ պատարագ մատուցանելու հարկ չկայ, թիւ պատարագ ըսուածն ալ գոյութիւն չունի:

Ամուսնացեալ քահանաներու առջև բաց եղող պաշտօններն

են աագերէցութիւն, առաջնորդական փոխանորդութիւն, կրօնական ժողովականութիւն, և ուրիշ ժողովներու և խորհուրդներու անդամակցութիւն՝ ուր որ եկեղեցականներ ալ ընտրելի են։ Առաջնորդութիւններու պարապութեան ատեն ալ տեղապահութեան կը կոչուին, բայց ոչ վարդապետական և ոչ եպիսկոպոսական աստիճաններու կը բարձրանան, բայց եթէ այրի մնալէ ետքը կուսակրօն կղերին դասակարգը անցնելով։ Ինչչափ ալ այդ սեղմեալ դրութիւնը մեր օրով օրէնքի կարգ անցածի չափ ընդհանրացած ըլլայ, սակայն ո՛չ հին օրէնք է և ո՛չ կանոնական պահանջ։ Մանաւանդ թէ երբ եպիսկոպոսութեան բնութիւնը լատուսումնասիրուի, պիտի տեսնուի թէ անկիայ քահանայական պաշտօններու և հոգ հոգւոց կոչուած ծառայութեանց բովանդակութիւնն է՝ և տիրապէս ամուսնացեալ քահանայութեան յատուկ և սեփական պաշտօններուն լրումն է։ Հին ատեն եպիսկոպոսներ կրիցադոյն քահանաներուն մէջէն կ'առնուէին, և այս կերպով քահանայապետ անունը կ'առնէին, որ է ըսել ամբողջ վիճակի մը քահանաներուն պետը, ինչպէս որ խրաքանչիւր եկեղեցւոյ քահանաներուն զլիաւորն ալ աւագերէց կը կոչուի։ Այսօր ալ ընտել կանոնական արգելք մը չկայ, որ նորաժուտ սովորութիւնը, որչափ ալ տարածուած ըլլայ, հնաւանդ եկեղեցական կանոններուն տեղի չտայ և ամուսնացեալ կղերին առջեւ բաց ըլլան եկեղեցականութեան բարձրագոյն աստիճանները։ Այս պարագային ազգը մեծամեծ օգուտներ ալ կ'ունենար, որովհետեւ այս կերպով ամուսնացեալ կղերը կ'ազատէր ստորնութեան վիճակէ մը, որ ոչ մի կերպով չարդարանար, և որուն լուծն պատճառները իրեն վրայ դրուած պատահական զրկումներն են։ Ներկայ դրութեան հետեւանքով, անոնք որ քիչ մը զարգացում ստացած են, ընդհանրապէս կը խուսափին ստանձնել կենցաղական ընթացք մը, ուր թէ՛ շատ դժուարութիւններ կան, և թէ՛ բարոյական իղձեր գոհունակութիւն չեն գտներ, նութական օգուտներն ալ նուազ են։ Հետեւապէս միայն համեստ և միջակ կարողութեան անձեր, որոնք բարձր ձգտումներ չունին, անոնք միայն քահանայական աստիճանին հետամուտ կ'ըլլան։ Ահա իսկական իրականութիւնը, որուն պատճառաւ ամուսնացեալ քահանայութիւնը Արեւելքի մէջ ստորնութեան մէջ կը մնայ, և ըսելու իսկ պէտք չկայ, թէ հաւատացեալներն են որ այդ կացութեան մեղաները կը կրեն։ Որպէսզի այդ բանին դարման մը մատուցուի, մենք կը կարծենք, թէ լուսական է որ եպիսկոպոսական ընտրելիներուն մասին եկեղեցւոյ հնաւանդ և կանոնական ձեւը նորէն ձեռք առնուի։ Երբոր քահանայական դասակարգին

առջև յառաջադիմելու ասպարէզը ընդարձակուի, աղգայիններուն զարգացեալ պատկարզն ու դժուարութիւն չգգար այլեւս ամուսնաւոր քահանայութեան չարքին մէջ մտնել, և ասով դասակարգին պատիւը աղգայնոց աչքին առջև կը բարձրանայ, և քահանաներն ալ արժանաւորագոյն կերպով կը լրացնեն իրենց կոչումին պարտաւորութիւնները, և կը համապատասխանեն դարուս պարզացման աստիճանին,

Կուսակրօն եկեղեցականութիւնը գլխաւորապէս վանքերու մէջ կը պատրաստուի: Հոյ եկեղեցւոյ վանականութիւնը ընտանեակութիւն չունի Արեւմտեան եկեղեցւոյ կրօնաւորական միաբանութիւններուն հետ: Հայոց մէջ իւրաքանչիւր վանք ինքնուրոյն միաբանութիւն մը կը կազմէ: Անոր անդամակիցները կամովին յանձնառու եղած են վանական կանոններուն հղատակիլ, և յատկապէս կրօնաւորական ուխտաւորութիւն չունին, ձգնաւորներու և աղօթասաց միայնակեացներու դարը վերջնականապէս դադրած է. այժմեան վանքերը ուրիշ նպատակ չունին, բայց եթէ եկեղեցւոյ ծառայութեան համար կուսակրօն կղեր պատրաստել: Եղբայր Սեւանի վանքը Գեղամայ ծովին մէջ, և Լիմ ու Կսուր վանքերը Վանայ ծովին մէջ, որոնք անապատ անունը կը կրեն, անոնք ալ պարզապէս աղօթասաց միայնակեացներ ըլլալէ դադրած, և եկեղեցական դպրոցներու վերածուած են: Կուսակրօն կղերին յատկ կոչումն է քարոզիչ վարդապետութիւն և վարչական պաշտօնավարութիւն ընել: Խորհուրդներու մատակարարութիւնը, խոստովանութիւնն և պակիր օրհնութիւնն իրեն չեն պատկանիր. միայն եկեղեցական արարողութեանց մէջ իւր ներկայութիւնը կը գործածուի իբրեւ հանդիսութեանց չուք ու չքեղութիւն սուղ պարագայ: Կուսակրօն եկեղեցականութեան զանազան աստիճաններուն վրայ գտնուողները կը կոչուին սարկաւազ, արեղայ որ է կուսակրօն քահանայ, մասնաւոր վարդապետ, ծայրագոյն վարդապետ, եպիսկոպոս, և նուիրապետական աստիճաններուն համոզներ, այսինքն սրբեպիսկոպոս, պատրիարք, և կաթողիկոս: Սովորութիւն չէ եղած ամուսնացեալ սարկաւազներ պահել, թէ անոնց ապրուստը ճարելու. դժուարութեանց պատճառով, և թէ պատահական այրիութեան պարագային՝ անտեղութեան տեղի չտալու համար: Սակայն վանքերու մէջ կուսակրօն սարկաւազներ միշտ կը գտնուին, և ընդհանրապէս երեք տարի նոյն աստիճանին մէջ կը մնան քահանայութեան ձեռնադրութենէ առաջ: Այդ ձեռնադրութեան համար ալ գոնէ քսանուերկու տարեկան ըլլալ կը պահանջուի սովորաբար, և այն ատեն իրենց

վեղար կը տրուի, որ կուսակրօն եկեղեցականութեան յատկանիշն է .

Վարդապետութեան աստիճանները իրատունք կու տան քարոզելու՝ վարդապետական դաւազանի տուուչութեամբ, որուն գլուխը կազմուած է երկու կամ չորս իրարու փաթթուած օձերէ, որոնց գլուխները դէմ դէմի կը նային : Վարդապետութեան երկու աստիճանները նորէն ստորաբաժանեալ աստիճաններ ունին, մասնաւորը չորս և ծայրագոյնը տասը, որոնք արարողական ձեւէ աւելի նշանակութիւն չունին, և ծառայած են միայն տուուչութեան ատեն ընթերցուածներ և շարականներ շատցնելու : Թեմակալ առաջնորդներէ արտօնութիւն ստանալը պայման է վարդապետներուն՝ քարոզել կարենալու համար : Քարոզները կը տրուին ոտքի կայնած՝ եկեղեցւոյ բեմին վրայ : Եպիսկոպոսներ միայն՝ աթոռի վրայ նստած քարոզելու առանձնաշնորհութիւնը կը վայելեն : Նոյնը ունէին երբեմն ամէն ծայրագոյն վարդապետներ, երբոր ծայրագոյն աստիճանը շատ քիչերու կը տրուէր, և այն ատեն եպիսկոպոսութենէ իսկ Վեր աւաւելութիւն ունէր :

Թեմակալութեան նուիրապետական պաշտօնները, թէ հաստատուն անուանուամբ և թէ առժամայ տեղակալութեամբ, կուսակրօն կղերին յատուկ են : Այդ դասակարգին մէջ կրնան մտնել, ոչ միայն ամուրիներ, այլ և քահանայական ձեռնադրութենէ առաջ կամ ետքը սյրիսցեալներ : Եպիսկոպոսական աստիճանն ալ, ինչպէս առիթ ունեցածք ըսելու, կուսակրօն դասակարգին մէջ եղողներուն պահուած է այսօր, առանց բացառութեան : Վեղար կրելու և գաւազան բռնելու արտօնութիւններն ալ, նոյնպէս ամուսնացեալ կղերին չեն տրուիր : Թէպէտեւ եկեղեցին կանոնական արդելք մը դրած չէ, որ ամուսնացեալ քահանաներն ալ, երբոր պահանջուած ուսումն ունին քաղաք խօսելու իշխանութիւն ստանան վարդապետութեան աստիճանով և դաւազանի տուուչութեամբ. բայց այժմեան սովորութեամբ, քահանաներ միայն խրատ կը խօսին առանց գաւազանի .

Հայ եկեղեցւոյն մէջ հաստատուած վարդապետութեան երկու աստիճանները, ճշգիւ կը համապատասխանին եւրոպական համալսարաններու մէջ տրուած՝ աստուածաբանական գիտութեան արտօնաւորի (licencié) և մագիստրոսի (docteur) աստիճաններուն : Միայն թէ Հայ եկեղեցին այդ աստիճաններուն բոլորովին եկեղեցական նշանակութիւն և կրօնական կերպարան տուած է : Ասկէ յառաջ եկաւ որ այժմ վարդապետական ընծայացուներու վրայ՝ ոչ այնչափ ուսումնական արժանիքը կը փնտռուի, որչափ եկեղեցական պաշտօնին և կացութեան պարագայն : Կուսակրօն եկեղեցականներուն

պաշտօններու վրայ գտնուելին ալ՝ պատճառ եղաւ, որ վանական կեանքի պահանջները խստիւ չնայուին, և նոյն իսկ ժամատուններու մէջ ապրելու պարտաւորութիւնն ալ զանցառութեան տրուի:

ԼԱ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՍՈՑՔՆԵՐ

Իւրաքանչիւր եկեղեցականի յատուկ ժառանգաւորական կամ կանոնիկոսական թոշակներ վայելելու դրութիւնը՝ Հայոց Եկեղեցին երբեք ունեցած չէ: Ամէն եկեղեցականներ միմիայն հաստատացեալներու կամաւ որ նուէրներով կ'ապրին: Այդ բանը աւելի հաստատուն է ամուսնացեալ կղերիկ մասին, որովհետեւ երբեմն կուսակրօն եկեղեցականներ իրենց վարած պաշտօններուն համար՝ համեստ ամասկաններ կը ստանան:

Եկեղեցիներ և վանքեր անշարժ կալուածներ ունին, արտեր կամ շէնքեր, բայց ստացութիւնն և քաղած արդիւնքն թուրքիոյ մէջ շատ զժուարութեանց և վտանգներու ներքեւ կը գտնուին, կալուածատիրութեան օրէնքին անկատար վիճակին և աղիկամի գործադրութեան երեսն: Քրիստոնէից եկեղեցիներ և վանքեր և վարժարաններ, իսլամական օրէնքին առջեւ, իբրեւ յարոյսկան անձնաորութիւններ կամ իբրեւ ծանուցեալ մարմիններ չեն նկատուիր, որուն հետեւանքն է, որ ստացութեան և կալուածատիրութեան իրաւունք սլ չեն վայելիր: Այդ զժուարութեան հանդէպ իբր վարման պէտք կ'ըլլայ որ այդ հաստատութեանց սեփականութիւնները, փոխառեալ կամ պայմանաւորեալ անունի մը վրայ գրուին և անուանական անհաստատ կացութեան ենթարկուին: Սակայն այս եղանակն ալ իրեն անսեղութիւններն ունի, որովհետեւ վտանգ կայ որ ստացութեան իրաւունքը կորսուի, երբոր այն անձը՝ որուն անունին գրուած է, առանց ուղղակի ժառանգ թողլու մեռնի: Բաց աստի պէտք չէ մոռնալ, որ վատագի ժառանգի մըն ալ հնար է հանդիպիլ որ ստացութիւնը իբր յորը սեփականէ և հասարակութիւնը զրկէ: Կրնայ եւս հանդիպիլ որ այն անձը, որուն անունին գրուած է ստացութիւնը, զատապարտութեան ներքեւ իյնալով իւր վրայ եղող ինչքերը գրաւուին, ըլլայ սլ ապօրինի կերպով, վասն զի տեղական

օրէնքը անուանականութեան ենթադրութիւնը չընդունիր: Այդ անտեղութիւնները յաճախ յառաջ կու գան վազըճ կոչուած ստատիսթիկներու մէջ, որոնք զաւակէն զատ ուրիշի մը իբր ժառանգութիւն չեն փոխանցուիր: Նոր կարգադրութեամբ մը կրնան առաջին և երկրորդ աստիճանի ազգակիցներուն անցնիլ, եթէ քեֆսի ինքիզալ դրութեան պայմանները լրացած են, վճարուելիք տարեկանները աճեցնելով, և իրատունքի տուրքը հաստատուելով, և պետութենէ արտօնուելով:

Ուրիշ կերպ մըն ալ, որ ձեռք առնուած է եկեղեցիներու վանքերու ու վարժարաններու կալուածներուն համար. նոյն իսկ հաստատութեանց անուաններ՝ կենդանի անձեր կերպարանելով, անոնց անունով ստացութիւններ արձանագրելն եղած է: Այս ձևին համեմատ, Ս. Աստուածածնայ եկեղեցիի մը կալուածները արձանագրուած են Մարիամ պուսթ Թովակիմայ անունին, Ս. Կարապետ եկեղեցիի մը կալուածները՝ Թովհաննէս որդի Զաւարեայ անունին, Ս. Լուսաւ որիչ եկեղեցւոյ կալուածները՝ Գրիգոր որդի Անակայ անունին, Երուսաղէմի վանքին կալուածները՝ Յակոբոս որդի Զեբեդիայ անունին, և այսպէս ուրիշ հանրային հաստատութիւններն ալ: Այս կերպը տարածուած ու պահուած էր և է մինչ քրիստոնեայ հասարակութեանց մէջ, նոյն իսկ կալուածազրոյթիսան պետական պաշտօնատունին գիտակցութեամբ. բայց անակնկալ բծախնդրութիւններ և ձեւական դարձուածներ, այդ կողմէն ալ կալուածական կորուստներու պատճառ կ'ըլլան, և նոր սպառնալիքներ ցոյց կու տան: Առհասարակ իսլամական դրութեամբ կազմուած կալուածական օրէնքները, քրիստոնեայ հասարակութեանց կալուածատիրութեան դէմ ծանրածանր դժուարութիւններ ունին, և վտանգներու բաց դուռ թողած են: Այն կառավարութիւնը, որ մինչև հիմայ աչք զոսցելով գործը ղիւրացնելու, և խստապահանջ չըլլալով վտանգները հեռացնելու բարեմատութիւնն ունեցած էր, յանկարծական որոշմամբ իւր ընթացքը փոխած կը տեսնուի: Զեւնարկներ օկսած են քրիստոնեայ հաստատութեանց կալուածները դրուելու, և այդչափ դարերէ իվեր, նոյն իսկ հին վարչութեան ներքե. թոյլատրեալ կացութիւն մը, նոր վարչութեան օրով քրիստոնեայ հասարակութեանց յայտնի մշտաներ կը հասցնէ, և անակոնտի զրկուածներ կը սպառնայ: Բայց կը սիրենք յուսալ, որ այդ վիճակին առջևն առնուի, և նոր օրէնսդրութիւնը կերպ մը գտնէ այդ տգեղ ձեւնարկի խափանելու:

Պէտք եղած տեղեկութիւնները լրացնելու համար, քանի մը

խօսք աւելցնենք վազըն կոչուած կալուածոց բնութեան վրայ։ Այդ տեսակ ստացութիւնները հար է համեմատել, մասնաւորով Եւրոպիոյ մէջ ալ տեղի ունեցող կերպին, որով միեւնոյն կալուածին վրայ երկու տեսակ ստացութիւն միանգամայն կ'ըմբռնուէր, մէկը ուղղակի տիրութիւն (dominium directum) և միւսը շահեկան տիրութիւն (dominium utile)։ Այդ դրութեամբ կալուածները ուղղակի տիրութեամբ մշտնջենաւորապէս կը մնան բարեպաշտական կամ բարեգործական հաստատութեան՝ որուն նուիրուած են, իսկ չահեկան տիրութեամբ կը յանձնուին մասնաւորներու, որոնք իրաւունք կ'ունենան զանոնք գործածելու ու անոնցմէ օգտուելու, որոշ պայմաններու ներքեւ։ Ասոնցմէ մէկն է տարեկան դոյզն տուրքի մը վճարումը, մէկն ալ վոխանցմանց և ժառանգութեանց իրաւունքներուն հաստատութեան պատկանիք։ Իսկ գլխաւորն է ժառանգներու գիծին ու չափին սեղմուիլը, և երբ անոնք դադարին, կալուածին ամբողջապէս և ձրիապէս հաստատութեան վերադառնալը։ Այդ կալուածներ գոեթէ բոլորն ալ Կոստանդնուպոլսոյ մզկիթներուն կը պատկանին։ Բայց քրիստոնեայ հաստատութեանց ալ ներեսը է վազըն ունենալ, և իրօք ալ քանի եկեղեցիներ և վանքեր այդ տեսակ ստացութիւններ ունին։

Եկեղեցական հասոյթներուն մէկն ալ եկեղեցիներու մէջ ժամերգութեանց և պատարագի ատեն պնակ չրջեցնելով հաւաքուած դրամն է։ Թաղական խորհրդոց կը պատկանի ժողովաւորին մէջ պնակ չրջեցնելու կամ չրջեցնել տալու հոգը։ Եկեղեցիներու դուռերը և դաւիթներս մէջ ալ զանաւանակ դնելու սովորութիւնը ընդունուած է։ Այդ հաւաքումները ժամանակով չատ արդիւնաւոր էին և եկեղեցիներուն հասոյթին նշանաւոր ձիւղը կը կազմէին, բայց այժմ այլեւս բան չեն արտադրեր։

Այդ կարգին յիշենք եւս բանկալը. որ է մումաւաճառութենէ գոյացած արդիւնքը, քանի որ մումաւաճառութիւնը արեւելեան եկեղեցիներու մէջ տարածուած բարեպաշտութիւն մըն է. և մոմերը կը վաճառուին եկեղեցւոյ օգուտ թողլու պայմանով, և հաւատացեալներ այդ առթիւ յօժարակամ առատաձեռնութիւններ ալ կ'ընեն։

Եկեղեցիներ սովորութիւն ունին մասնաւոր նուէր ստանալ, զանազան ծիսակատարութեանց առիթներուն, ինչպէս են, կնուսքը, պսակը, յուղարկաւորութիւնը, հոգեհանգիստը, յիշատակի պատարագը, և. այլն։

Թաղական խորհուրդներու կողմէ կատարուած դիւանական գործողութիւններուն համար ալ, ինչպէս են վկայապիրներ, վաւե-

բացումներ , ծանուցագիրներ եւայլն , յատուկ իրաւունքներ կը գանձուին , որոնք եկեղեցւոյն հասոյթին մէջ կը մտնեն .

Վերջապէս բարեպաշտական ընծաներ կամ յօժարակամ առատաձեւնութիւններ՝ եկեղեցական հասոյթներուն մէջ նշանաւոր տեղ մը կը գրաւեն , որոնց մանրամասնութեանց մօտեւ դժուար է : Ասոնք երբեմն դրամական գումարներ են , երբեմն ալ նիւթական պէտքեր , սպասներ , վարդեր , և նոյն իսկ եկեղեցիներու և վանքերու և վարժարաններու կալուածները մեծաւ մասամբ մասնաւորներէ նուիրուած են :

Վանքերուն յատուկ հասոյթ մըն է պօղի կոչուածը , որ է իրենց շրջանակին մէջ գտնուող գիւղերէն , հողագործական և անասնաբուծական արդիւնքներու վրայ տարեկան նուէրներ հաւաքել : Ասոնք որչափ որ իրենց բնութեամբ կամաւոր են , սակայն սովորութեամբ իւրաքանչիւր գիւղի վրայ՝ տեսակի և չափի որոշմամբ ճշդուած սակերու վերածուած են : Բայց վերջին ժամանակներու արկածներն ու աւերածներն , որ Հայաքնակ գաւառները շարունակաբար աղէտներու մասնեցին , վանքերուն պաղիններուն ալ մեծ հարուածներ հասուցին :

Հասոյթներու կիրառութեան վրայ ալ ուզելով տեղեկութիւն տալ , նախ ըսենք , թէ ամէն եկեղեցի պարտաւոր է իւր սեփական հասոյթներով իւր ծախքերը գոցել , անոր համար պարտաւոր է ամէն ջանք ընել , որպէսզի հնարաւորութեան չափին մէջ իւր հասոյթներուն արդիւնաւորութիւնը ընդարձակէ : Իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ մատակարարութեան վրայ ծանրացող ծախքերն ալ հետեւեալներն են : 1. Եկեղեցւոյ շինուածներուն և անշարժ կալուածներուն պահպանութիւնը : 2. Եկեղեցւոյ պէտք եղած դարդերուն և սպասներուն և նիւթերուն պահպանութիւնը , նորոգութիւնը և ստացութիւնը : 3. Թաղական վարժարանին մատակարարութիւնը : 4. Եկեղեցւոյ և վարժարանի պաշտօնեաներուն ամսականները : 5. Թաղին աղքատներուն և հիւանդներուն նպաստը : Դպրոցին կրթութիւնը ձրի և կարօտներուն համար , իսկ կարողներէ չափաւոր վճարում մը կը պահանջուի :

Հաւատացելոց բարեպաշտութեան թողուած է ամուսնացեալ կղերին պահպանութիւնը : Այդ նպատակին պէտք եղած հասոյթին գլխաւոր մասը կը քաղուի տուներէն կամ ծուխերէն , որոնց իւրաքանչիւրը պարտաւոր է նկատի առնել իւր ծխատէրին պէտքը : Մնացածը կը հասնի քահանաներուն պաշտօնէից անունով , այսինքն իրենց կատարած հոգեւոր պաշտամունքներէն , ինչպէս են , կնունք

նշանաւոր, պսակ, թաւում, ծնունդի և վատիկի տնօրհնէյ, պատարագի յիշելիք, հոսյն: Իսկ եկեղեցիներու մէջ պնակով հա-
ւաքուած դրամը և քահանայական դասուն անունով նուէրները,
գանձապետի մօտ հաւաքուելով ամէնուն հաւասարապէս կը բաշ-
խուին: Այս ըսածներնէս կը հետեւի որ ամուսնացեալ կղերը բա-
ցարձակ կերպով կամուռոր նուէրներէ կը սպասէ իւր ապրուստը, և
իւր հասոյթը կախում ունի իւր պաշտօնավարութեան մէջ ցուցու-
ցած փութաջանութենէն և բարոյական արժանիքէն, և իւր ծու-
խերուն բարեպաշտական զգացումէն:

Իսկ կուսակրօն կղերին անդամները, երրորդ վարչութեան մը
գլուխը կը գտնուին, և կամ մեծաւորի մը օգնականութիւնը կ'ընեն,
սովորաբար համեստ ամսական մըն ալ կը ստանան վիճակէն կամ
թէմէն կամ թաղէն: Այդ պզտիկ թոշակին կը միանան մասնաւոր
նուէրներ, զորս զանազան ծխակատարութեանց կամ հանդիսադրու-
թեանց առթիւ հաւատացեալներ սովոր են ընծայել:

Մէկ խօսքով պէտք է եզրակացնել թէ Հայ եկեղեցականու-
թեան ապրուստի կամ պահպանութեան վիճակը բոլորովին անհաս-
տատ և անապահով է: Այդ կացութիւնը չներեր իրեն, ոչ ազատու-
թիւն և ոչ անկախութիւն ունենալ իրեն ենթարկեալներուն հանդէպ:
Առաջին անստիժեալ մը, թերեւս այդ վիճակը շեշտակար և վտան-
գաւոր երեւնայ: Բայց եթէ զննուի, պէտք է որ մեծապէս օգտակար
նկատուի, քանի որ այս կերպով կը խափանուի եկեղեցականներուն
յատուկ մարմին մը կազմելը, և ազգին մէջ կղերական զօրութիւն
մը ստեղծելը: Այդ կերպը կը նպաստէ եւս եկեղեցականներուն և
աշխարհականներուն մէջ համերաշխութիւն և համաձայնութիւն
պահելու, քանի որ կղերը այդ համաձայնութենէն պիտի օգտուի
իւր կենցաղական շահերուն համար: Նա կը պարտաւորուի իւր պար-
տաւորութեանց մտադիր և իւր կոչումին նախանձայոյզ ըլլալ, որով-
հետեւ այդ կերպով միայն կրնայ իւր դիրքը պահել ու բարուքել: Եթէ
Հայութեան մէջ՝ եկեղեցի և ազգ, կղեր և ժողովուրդ համերաշխ
եղած են, եթէ միեւնոյն սոստութեամբ քայլած են, եթէ ազգային
շահերը համաձայն նկատած և իրարու աջակցութեամբ աշխատած
են, այդ արդիւնքը հետեւանք է եկեղեցականութեան ունեցած
կենցաղական վիճակին և իւր միջոցներուն հայթայթման եղանակին:
Եւրոպական երկիրներու մէջ երեւցած՝ եկեղեցական և ազգային
շահերուն մասին ընդգիմամարտ մրցումը, որ է կլիբակաճու-
թիւն կոչուածը, Հայոց մէջ սկիզբէն իվեր տեղի ունեցած չէ,
և տեղի չունի:

ԼԲ.

ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Հայեր իրենց կղերը, իբրեւ եկեղեցւոյ բացարձակ տէրն ու տիրողը չեն նկատեր: Եկեղեցին իբրեւ հաստատութիւն առնուած ատեն, նոյնչափ եկեղեցւոյ հաւատացեալներուն կը պատկանի, որչափ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն: Այդ սկզբունքին զօրութեամբ հաւատոյ պահանջներէն և խորհրդոց մատակարարութենէն դուրս, որոնց համար ձեռնադրութիւն և աստիճան անհրաժեշտ է, եկեղեցւոյ վարչութեան և մատակարարութեան վերաբերեալ գործերը աշխարհական տարրին մասնակցութեամբ կամ գործակցութեամբ կը կառավարուին:

Աշխարհական տարրին եկեղեցական գործերուն մասնակցութիւնը, կը տեսնուի նախ և առաջ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն ընտրութեան մէջ: Ամուսնացեալ քահանայն թաղին հասարակութենէն կ'ընտրուի վկայութեան կամ ընծայութեան զիրով, և երբեմն կանոնաւոր քուէարկութեամբ: Կրօնական ժողովը առաջնորդին նախագահութեամբ կը քննէ ընծայելոյն կարողութիւնը և յարմարութիւնը, և ժողովին որոշումը տրուելէն ետքը, եպիսկոպոսը կը կատարէ ձեռնադրութիւնը: Եպիսկոպոսը չկրնար իւր նախաձեռնութեամբ քահանայ մը ընտրել, բայց կրնայ ընծայեալը չձեռնադրել, երբոր ընծայելին կանոնական թերութիւններ ունենալը կը ցուցնէ:

Կուսակրօն քահանաները վանքերու մէջ կը ձեռնադրուին, այնտեղ կրթուած ու պատրաստուած աշակերտներուն մէջէն: Իրենց ընտրութիւնն ու ձեռնադրութիւնը կ'որոշուի վանահօր և վանական ժողովին կողմէ, բայց սարկաւազութեան կամ քահանայութեան կոչուելու համար՝ պէտք է սեփական պատրիարքարանին հաւանութիւնն ալ ստանալ: Այդ կէտին մէջ աշխարհականներու միջամտութիւն չը փնտռուիր:

Թեմակալ առաջնորդներու ընտրութիւնը Թուրքիոյ մէջ կը կատարուի վիճակային կամ գաւառական ժողովներու կողմէն, որոնց անդամներուն վեց եօթներորդը աշխարհական է, և միայն մէկ եօթներորդը եկեղեցական: Եկեղեցւոյ հաւանդ և ընդհանուր կանոնին հօգին ալ այսպէս է: Այսու հանդերձ Ռուսիոյ մէջ հաս-

տասնութ յատուկ կանոնադրութիւնը կամ Պալլաժէնիան, առանց յայտնաւելնալ աշխարհականներու միջամտութիւնը մերժելու, կայսեր կը վերապահէ առաջնորդներու վերջնական անուանումը, կաթողիկոսին կողմէ ներկայացուած երկու ընտրելիներուն մէջէն: Եթէ առաջնորդներու ընտրութիւնը կաթողիկոսի ընտրութեան հետ յարաբերութիւնն և համեմատութիւնն զնենք, կրնանք հետեւցնել թէ առաջնորդական ընտրելիներ նշանակելուն մէջ ալ վիճակին ներկայացուցիչներուն մասնակցութիւնը մերժուած չէ: Իրօք ալ կաթողիկոսական ընտրելիները նշանակելու իրաւունքը թողուած է ընտրողական ընդհանուր ժողովի մը, որ կը բաղկանայ մէնմի վիճակի եկեղեցական առաջնորդներէն և աշխարհական պատգամաւորներէն: Կաթողիկոսութեան ընտրողական ժողովին կը մասնակցին եւս էջմիաշնի միաբանութիւնէն ու իր անդամակիցներ և եթէ իրիցս զոյն անդամներ: Ընտրողական ժողովը քուէով երկու ընտրելի կը նշանակէ, իսկ այս երկու քէն մէկուն վերջնական անուանումը կայսեր վերապահուած է:

Կոստանդնուպոլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարքները կ'ընտրուին՝ Կոստանդնուպոլսոյ Ընդհանուր ժողովէն, որուն վեց եօթներորդը աշխարհականներ և միայն մէկ եօթներորդը եկեղեցականներ: Կը կազմուի: Կիլիկիոյ և Ալեքսանդրայ կաթողիկոսները կ'ընտրուին իրենց վիճակային ընդհանուր ժողովներէն, որոնց կէսը եկեղեցականներ և կէսը աշխարհականներ: Կազմուած է: Այդ մանրամասնութիւնք բոլորական են ցուցնել, թէ ինչպիսի գերակշիռ ձայն տան աշխարհականները ամէն աստիճանէ եկեղեցական պաշտօնեաներու ընտրութեանց մէջ:

Եկեղեցական մատակարարութեանց մէջ աշխարհականներուն ձայնը՝ աւելի ալ է թերեւս թէպէտև անոնց միջամտութեան կերպն ու չափը՝ տարբեր է տարբեր տեղերու մէջ, իւրաքանչիւր տէրութեան ախրոյ օրէնքներուն համեմատութեամբ, բայց միշտ ուսմէն տեղ աշխարհական տարրին մասնակցութեան սկզբունքը յարդուած է: Թուրքիոյ մէջ ամէն եկեղեցի կը մատակարարուի թաւական խորհուրդ կոչուած ժողովի մը կողմէ, որ ամբողջապէս թաղին աշխարհականներէն կազմուած է, և նոյն թաղեցիներու քուէներով կ'ընտրուի թաղականին կը պատկանի եկեղեցոյն և վարձարանին և թաղին ներքին գործերուն հոգածութիւնը: Թաղական մատակարարութիւնը կը գտնուի վարչութեան հսկողութեան ներքէ: Տնտեսական խորհուրդ կոչուած ժողովի մը ձեռքով, որ նոյնպէս բովանդակ աշխարհականներէ բաղկացած է: Ռուսիոյ մէջ ալ տէ-

րութիւնը ճանչցած է իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ համար Հոգաբարձու խորհուրդներ աշխարհականներէ կազմուած , միայն վիճակներու վարչութեան մէջ աշխարհականները դուրս է թողած , և զայն փոխանցած է միայն եկեղեցականներէ բաղկացած մարմիններու , որք են Սինոդը , Կոնսիստորիաներ և Հոգեւոր կառավարութիւններ :

Հիմապ անցնինք ընդհանուր վարչութեան մէջ աշխարհականներու ունեցած մասնակցութեան , յատկապէս Թուրքիոյ մէջ : Այդ մասնակցութիւնը հնաւանդ է , ոչ միայն պատրիարքութեան , այլ նոյն իսկ եկեղեցւոյ սկիզբէն . սակայն 1860 թուականէ ասդին աւելի կանոնաւոր և որոշ ձեւ մը առաւ Սահմանադրութիւն կազմուելէն ետքը , որ 1863'ին կառավարութեանէն ալ հաստատուեցաւ : Այդ Սահմանադրութեան զօրութեամբ , ազգային վարչութեան բարձրագոյն իշխանութիւնը յանձնուած է Ընդհանուր Ժողովի մը՝ որ օրէնսդրութեան և հսկողութեան իրաւունքները ունի . և Կրօնական ու Քաղաքական երկու Ժողովներու , որոնք վարչական իշխանութիւնը կը ներկայացնեն , և կը գործակցին պատրիարքին՝ գործադիր իշխանութեան մէջ : Այդ Ժողովներ ալ իրենց օժանդակ խորհուրդներն ունին , որոնք զատ զատ կը զբաղին , Դասաստանական , Ուսումնական , Տնտեսական , Կեանքային , Վաճակաւ և Ելեւմտական գործերով , և բարեգործական կեդրոնական հաստատութեան հոգածութեամբ՝ որ Ազգային հիւանդանոց կը կոչուի : Ընդհանուր Ժողովը հարիւր քառասուն անդամներ ունի , որոնց հարիւր քսանը , այսինքն վեց եօթներորդը աշխարհականներ են : Քաղաքական Ժողովը տասնուչորս աշխարհականներէ կը բաղկանայ , նոյնչափ են Կրօնական Ժողովոյ եկեղեցական անդամները աւելն աստիճանէ , կու սակրօն կամ ամուսնացեալ անխտիր : Երկու վարչական Ժողովները ուղղակի Ընդհանուր Ժողովէն կ'ընտրուին , և միանալով Խառն Ժողով կը կազմեն և ազգային վարչութեան գերագոյն մարմինը կը ներկայեն : Հոգեւորական գործերը Կրօնական Ժողովին ձեռնահաստութեան կը պատկանին , իսկ մատակարարական և կրթական գործեր Քաղաքական Ժողովին , և երկուքն ալ զատ զատ կը գործեն : Օժանդակ խորհուրդներ եօթնական անդամներէ բաղկացած են : Ուսումնական , Տնտեսական , Ելեւմտական և բարեգործական կամ Հիւանդանոցի խորհուրդները ամբողջաբար աշխարհականներէ կը կազմուին : Աշխարհականները մեծամասնութիւն ունին Կտակային և Վանական խորհուրդներու մէջ : Իսկ Դատաստանականին մէջ կէսուակէս են՝ անդամներուն թիւն ութն ըլլալուն : Ընդհանուր Ժողովին ձեռնահաստութիւններն են , պատրիարքներու և վարչական

ժողովներու ընտրութիւն, նախատեսեալ և լրացեալ հաշուեցոյցերու քննութիւն և որոշում, մասնաւոր կանոնադիրներու կազմութիւն, և ժողովներու անհամաձայնութեանց և ծանր դժուարութեանց լուծում տալ։ Սահմանադրութիւնը աղգային ուղղակի տուրք մըն ալ հաստատած է, որուն կենթարկուի ամէն արու անհատ՝ որ վաստակի տէր եղած է. և քուէարկութեան իրաւունքը այդ տուրքի վճարման հետ կապուած է։ Տուրքերուն արդիւնքը պատրիարքարանի անտուկին հասոյթը կը կազմէ։

Թուրքիոյ մէջ վիճակային կամ գաւառական վարչութիւնը, պատրիարքարանի կեդրոնական վարչութեան կաղապարին համաձայն է, միայն ժողովականներու թիւերը նուազ են, և իւրաքանչիւր վիճակի ընդարձակութեան համեմատ տարբեր։ Գաւառական ընդհանուր ժողովներու անդամները եօթնասունէ մինչեւ քսանու մէկ կը տարբերին, միշտ վեց եօթներորդը աշխարհական ըլլալու պայմանով։ Նոյն համեմատութիւնները կը պահուին վարչական ժողովներու և օժանդակ խորհուրդներու համար ալ, որոց մանրամասնութեան մտնել աւելորդ կը սեպենք։

Ռուսիոյ մէջ աշխարհականներ մասնակցութիւն չունին վիճակային կամ գաւառական վարչութեանց մէջ։ Կաթողիկոսական Սիքոդ, և վիճակային Կոնսիստորիա, և թեմական Հոգեւոր կառավարութիւն ըստած վարչական մարմիններու անդամները բացառապէս եկեղեցականներ են, և զուտ հոգեւորական դործերու ձեռնհասութիւն ունին։ Կայսերական կառավարութիւնը չէ հաճած այդ մասին աշխարհականներու մասնակցութիւնը ներել, և յարգել այն արտօնութիւնները, որոնք Օսմանեան կառավարութեան ներքեւ պահպանուած են։

Եգիպտոսի, Ռումանիոյ և Պուլկարիոյ վիճակները, որոնք կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան ենթարկեալ են, անոր վարչական դրութեանը կը հետեւին, մինչեւ ուր որ տեղական օրէնքները չեն ընդդիմանար։ Իսկ Պարսկաստանի, Եւրոպայի և Ամերիկայի վիճակները, որոնք էջմիածնի աթոռին ուղղակի ենթարկեալ են, անոր վարչական դրութեան ալ կը հետեւին։

Այդ ամէն ծանօթութիւնները տալէ ետքը իրաւունք կ'ունենանք եզրակացնել, որ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջէն, Հայ Եկեղեցին է, որուն մէջ ժողովրդական հոգին աւելի ընդարձակութեամբ կը փայլի։ Նա բոլորովին օտար է եկեղեցւոյ մէջ կղերական կամ քահանայական բացառիկ տիրապետութիւն հաստատելու դրութենէն, որ այնչափ մնասակար եղած է կա-

թողիկ Եւրոպոյ, և եղծած է այն համերաշխութիւնը որ պէտք էր տիրէր եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն և հաւատացեալներուն, հոգեւոր հովիւներու և հօտերու միջեւ: Այսարհականներուն եկեղեցական վարչութեան մասնակցելու իրաւունքը Հայոց Եկեղեցւոյ առաջին դարերէն սկսելով կը տեսնուի պատմութեան մէջ, և իւր արմատներն հաստատուած են քրիստոնէութեան ճշմարիտ և նուիրական աւանդութեանց մէջ: Ազգային ժողովներու գործերուն մէջ կը տեսնանք, որ առաջինը իշխեցող վեհապետներ և իշխան նախարարներ, աւելի կտքերը գլխաւոր և նշանաւոր ազգայիններ, վերջէն ընտրեալ պատգամաւորներ, մէկ խօռով ամէն ժամանակի դրութեան համեմատ ժողովուրդի ներկայացուցիչ եղողներ, եկեղեցական ժողովներու մէջ նստած են եպիսկոպոսներու և վարդապետներու հետ, մասնակցած են նոյն իսկ վարդապետական և բարեկարգական խնդիրներու վիճարանութեանց և որոշմանց, և իրենց ստորագրութիւնները դրած են ժողովական գործերու ներքեւ, իբրեւ ժողովի իսկական անդամներ: Այդ հնաւանդ սկզբունքը կը տիրէ տակաւին ազգային սովորութեանց մէջ, և ասով է որ կ'արդարանայ այսարհականներու մասնակցութիւնը եկեղեցական գործերու մէջ, և անոնց անդամակցութիւնը պատրիարքական ժողովներու մէջ: Հայաստանեայց Ուղղափառ եկեղեցին ժողովրդական կամ այսարհական տարրին իրեն հետ գործակցութիւնը ապահովելով, առջեւն առաւ այն երկու մեծ վեհաներուն, որոնք եկեղեցւոյ կացութիւնը կը վտանգեն Արեւմուտքի մէջ. ասոնցմէ մէկն է կղերականութիւնը ազգային գործոց մէջ, և միւսը անսարքեակացութիւնը կրօնական գործոց հանդէպ:

ԼԳ.

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԱՆՈՒՆԸ

Ընդհանրապէս տարածուած սովորութիւն է կրկին անուններով քացատրել իւրաքանչիւր մասնաւոր եկեղեցին, մէկը ազգագրական և միւսը վարդապետական. մէկը աւելած է իւրաքանչիւր տոհմային սերունդէն, միւսը կազմուած է հետեւած սկզբունքներուն նշանակութենէն: Այսպէս են զանազան եկեղեցիներու սովորական կոչումները, զորոքինակ, Յունական Որթողոքս եկեղեցի, Ռուսական Պրատուս. եկեղեցի, Լատինական Կաթողիկ եկեղեցի, Անգղիական

Եկեղեցական եկեղեցի Սկովտական Երիցական եկեղեցի, Ամերիկեան Ա. Ետարսական եկեղեցի, և այլն: Հայոց Եկեղեցւոյ զաւրով սովորաբար ազգագրական անունն է որ կը գործածուի, և վարդապետական անունի մասին ընկալեալ սովորութիւն մը չկայ: Ինքը կը գոհանայ Հայաստանեայց կամ Հայոց կամ Հայ կոչումները տալ իրեն պարզապէս: Իսկ սուրբ և առաքելական և ուղղափառ և ուրիշ նմանօրինակ կոչումներ, իբր լոկ պատուանուն կը գործածուին, և ոչ իբր յատուկ անուն:

Վարդապետական կոչում մըն ալ աւելցնելու պէտքը ծագեցաւ, երբ Էջմիածին Ռուսական պետութեան ներքե ինկաւ, և կայսերական կառավարութիւնը պահանջեց վարդապետական կոչում ալ տալ, ընդհանուր և ընկալեալ սովորութեան համաձայնեցնելու համար. որովհետեւ նոր կանոնադրութիւնը կազմած ատեն՝ բաւական չսեպեց ազգագրական անունով միայն յատկանշել Հայոց Եկեղեցին: Այդ առթիւ կազմուեցաւ Լուսաւորչական հայերէն կոչումը, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի անունէն առնելով, իսկ Ռուսերէնի վերածուած ատեն դիւրագոյն սեպուեցաւ սուրբին մակդիր անունէն աւելի՝ բուն անունէն առնել, և թարգմանուեցաւ Գրիգորեան: Այս կերպով Հայ Գրիգորեան անունը առաջին անգամ գործածուեցաւ. 1836-ի պալատէնիայի ուսման ժամանակ, և Հայ Լուսաւորչական անունը անոր հայերէն թարգմանութեան մէջ: Մինչև այսօր ալ այդ կոչումները կը գործածուին Էջմիածնի դիւանական գրութեանց մէջ:

Բայց Հայոց ազգին մէջ լաւ ընդունելութիւն գտած չէ այդ կոչումը, որովհետեւ անուղղակի կերպով հեռացուցած կ'ըլլայ Հայ Եկեղեցիէն առաքելականութեան նկարագիրը, և այնպէս իմն կը ցուցնէ իբր թէ, չորրորդ դարուն Գրիգոր Լուսաւորիչով սկսած եկեղեցի մը եղած ըլլայ: Հոռմէական կաթողիկոսներն ալ որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը հռոմէադաւան մը ցուցնել կը ճգնին, չեն սիրեր անոր անունը սեփականել Հայոց Եկեղեցւոյն, և կը խղճեն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի անունով կոչել Հայ Եկեղեցին՝ որ Հռոմի հետ միացած չէ, և իրենց տեսութեամբ հետձուածող և հերեքիկոս է: Այդ պատճառով Հայ կաթողիկոսներ իրենց գործածութեան համար չինեցին Էջմիածնական կոչումը, Էջմիածնի աթոռէն առնելով, բայց իրենց յօրինած այս անունը, ոչ Հայ Եկեղեցին կրնայ ընդունիլ, և ոչ օտարաղգիներ գործածած են, նոյն իսկ Լատին կաթողիկոսներ ալ ընդունած չեն:

Բայց վերջապէս, եթէ հարկաւ կը պահանջուի որ Հայաստանեայց Եկեղեցին ալ երկրորդական կամ վարդապետական

անուն մը ունենայ, մեր տեսութեամբ յարմարագոյն է Ուղղափառ
կոչումը նախընտրել, հայերէն բնիկ հնչումով, որ իւր իմաստով՝
Արեւելեան եկեղեցիներու կոչումին համապատասխանելու առաւելու
թիւնն ունեցած կ'ըլլայ, այսինքն է Յոյներուն Որթողոս եւ Ռուս
ներուն Պրաւոսլաւ կոչումներուն, Այդ առաջարկութիւննիս բոլորո-
վին նորութիւն մը 'է, արդէն ալ հրատարակած է Գոթական Տա-
րեցոյցին (Almanach de Gotha) 1890 տարւոյ (էջ 949) եւ 1891
տարւոյ (էջ 1012) հատորներուն մէջ: Մեր առաջարկած Ուղղափառ
կոչումը Հայ կաթողիկոսները ուզած են իրենց պահել, իբրեւ թէ Հատին
եկեղեցւոյ սեփականած Կաթողիկ կոչման թարգմանութիւնն ըլլար,
ինչ որ բոլորովին սխալ է: Վասն զի կաթողիկ կոչումը յունարէն
արմատէն բառացի իմաստով ընդհանրական կը նշանակէ. մինչ Ուղ-
ղափառ բառը յունարէն Որթողոս բառին կը համապատասխանէ:
Հետեւեալ Հայ կաթողիկոսները առանց զգալու իրենց հոռմէադաւա-
նութենէն հեռացած եւ յունադաւանութեան յարած կ'ըլլան: Իսկ
եթէ հայերէն հնչումին վրայ պնդեն, այն ատեն ալ Հայադաւաններ
կ'ըլլան, ե ոչ երբեք հոռմէադաւաններ, հակառակ իրենց բուն
փափաքին եւ նախանձայոյդ ձգտումներուն:

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Ուղղափառ կոչումը իբրեւ վար-
դապետական յատուկ անուն ընելու առաջարկին դառնալով, կը
կրկնենք թէ ազգային սովորութիւնը այդպիսի պահանջ մը չունի
երբեք, իսկ օտարներու իմացողութեան օգնելու համար ալ՝ յար-
մարագոյն է կոչումները իւրաքանչիւր ազգի համար իրեն սեփական
հնչումով պահել ե ոչ իմաստին թարգմանութեամբ: Այս ալ է յա-
տուկ անուններու համար գործածուած հաստատուն օրէնքը: Ընդհան-
րապէս գործածական եղած են չատ մի անուններ, որոնք երբայա-
կան, արիական, յունական կամ լատինական արմատներէ ծագած
են. այլ ոչ երբեք կը թարգմանուին, ե իրենց բնիկ հնչումով կը
մնան, թէպէտ պզտիկ այլայլութիւն մըն ալ կրած ըլլան: Ուստի
ընկալեալ օրէնքին ալ համաձայն եղած կ'ըլլար՝ եթէ Հայ Ուղղա-
փառ Եկեղեցի կոչումը, իւր բնիկ (Oughapar) հնչումով օտար լե-
զուներու մէջ գործածական դառնար: Մէկ կողմէն իւր իմաստով
Արեւելեան եկեղեցիներու հետ սերտ կապակցութիւնը կը ցուցուէր,
միւս կողմէն ալ իւր հնչումով՝ յատուկ ազգային եկեղեցի մը ըլլա-
լը կը հաստատուէր:

ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

ԼԳ.

ԿՐԾՆԱԿԱՆ ՇԷՆՔԵՐ

Կրօնական պաշտամանց յատկացեալ շէնքերու փառաւորութիւնը կախում ունի՝ ժողովուրդին նիւթական կարողութենէն և կարեւորութենէն և նուիրատուներու առատաձեռնութենէն. հետեւաբար հնար չէ Հայոց կողմէն շատ մեծագործ և հոյակապ արդիւնքներու սպասել: Ասիկայ զարմանալի պիտի չլլայ, երբոր մտածուի թէ ինչ աղետալի և ծանր պարագաներու և ինչ կենցաղական տաղանայներու ներքեւ անցուցած է Հայր իւր կեանքը, գրեթէ սկիզբէն մինչև մեր օրերը: Ուստի մեր նպատակն ալ չկրնար ըլլալ միծաղործ շէնքերու և հոյակապ եկեղեցիներու նկարագրին ընել այս տեղ, այլ մեկնել այդ շէնքերուն նկատմամբ սահմանուած կանոնական պահանջները և ծիսական պարագաները:

Հոգեւոր պաշտամունքներու սահմանուած շէնքերուն, այսինքն նիւթական եկեղեցիներու ձեւը քառակողմանի է սովորաբար: Աւագ սեղանը անհրաժեշտաբար արեւելեան կողմը պիտի ըլլայ, հաւանք արարողութեան համեմատ, որով կը հրամայուէր հաւատացեալին ազօթք ըրած ատենը երեսը դարձնել արեւին ելած կողմը: Եկեղեցիի ներսը չորս մասերու կը բաժնուի իւր երկարութեան վրայ: Առաջին մասը Գաւիթն է, որ առաջ պատով մը բաժնուած էր միւս մասերէն, իսկ այժմ ցանցաւ վանդակապատով մը կը զատուի: Այդ մասին մէջ կը մնային նախկին դարերու մէջ ապաշխարողները ու երախաները, պատարագի մատուցման ատեն: Լուր օրեր ժամերգութիւններն ալ այդ մասին մէջ կը կատարուէին, և ասկէ ելած է Ժամատուն կոչումը: Գաւիթը այլեւս իւր հին նշանակութիւնը չունի, և ոչ ալ անարժաններու յատկացեալ բաժին մըն է, միայն վանդակով զատելու սովորութիւնը մնացած է, իբր հին կանոնական պահանջներու յիշատակ մը:

Գաւիթէն ետքը կու գայ բուն եկեղեցին, որ Ասեւան ալ կը կոչուի, և Արեւմտեայք Նաւ կ'անուանեն, և է ժողովուրդին խմբուելու և կենալու տեղը: Հին ատեն մինակ այրերու սահմանուած էր այդ մասը, իսկ կիները խիտ և բարձր վանդակներով փակուած վերնատունները կը մնային: Հետզհետէ վանդակները ցածցան և խտութիւնը կորսնցուցին, և այժմ կիներն ալ եկեղեցւոյ մէջ ընդունուեցան, բայց միշտ երկու կողմերու վրայ զատուած կը մնան, և Եւրոպացիներու նման խառն կենալլ ընդունուած չէ: Արարողութեանց զանազան առիթներուն մէջ, զորօրինակ հանդիսական ատեններու և յուղարկաւորութիւններու և հոգեհանգիստներու ատեն, կղերն ու դպիրներն ալ բուն եկեղեցւոյ մէջ կու գան, և այնտեղ կ'երգեն ու կարգ կը կատարեն ժողովուրդին մէջտեղը:

Անկէ ետքը կու գայ Դասը, ոտք մը բարձր, և եկեղեցւոյ լայնքին վրայ՝ ցած վանդակով մը զատուած: Կղերն ու երգեցիկ դպիրները այդ մասին մէջ կը մնան երկու կողմերու վրայ բաժնուած, որք են աջակողմեան դասը և ձախակողմեան դասը, սաղմոսներն ու շարականները փոխ առ փոխ կամ փոփոխակի երգելու համար: Վերջին և չորրորդ մասը կը կազմէ Բեմը, որուն վրայ կ'ելլուի երկու ծայրերէն չորս հինգ ոտք սանդուխներով: Բեմին մէջտեղը կայ կամարաձև կողակը, կամ վրանաձև Խորանը անոր ներքեւ հաստատուած է Սեղանը կամ աւագ-սեղանը, որ կը բաղկանայ քարէ սիւնէ մը և վրան մարմարեայ սեղանէ մը, երկուքն ալ միուռնով նուիրագործուած: Սեղանը ամէն կողմէն կզգիացած է, չորս կողմը դառնալու միջոց թողով: Սեղանին վրայ աստիճաններ յարմարցուած են, մոմի աշտանակներ և զանազան զարդեր զետեղելու համար: Անոնցմէ վեր ալ կը գտնուին խաչ մը և սեղանին պատկերը, որ պէտք է ըլլայ Աստուածամօր պատկեր մը Յիսուս Մանուկ գիրկը: Իբրև բացառութիւն կը գործածուին երբեմն Յարութեան կամ Խաչելութեան պատկերներ, յատուկ տօներու առիթով: Սեղանին վրայ եղած յաւելուածական մասերը Խաչկալ անունը կը կրեն, վասնզի սկիզբէն միայն խաչ մը կը դրուէր վրան: Խաչկալի ձեւին մէջ նշանակելի տարբերութիւններ կան հինին և նորին մէջ. առաջինը կը պահուի տակաւին Կովկասի մէջ ընդհանրապէս՝ և Հայաստանի հին եկեղեցիներէն ոմանց մէջ:

Հայոց եկեղեցիները հնաւանդ սովորութեան համեմատ, պէտք է ունենային գմբէթ և զանգակատուն, այսինքն կաթողիկէներով զարդարուած ըլլային, սակայն վերջէն իսլամական իշխանութեանց ներքեւ այդ աչքի զարնող յաւելուածները արգիւտեցան,

և դեռ նոր է որ սկսան ներուժի յատուկ կայսերական արտօնութեամբ: Գործերն երու հայկական ձեւը նեղ և սրածայր է, և կերպով մը կը նմանի կուսակցոն եկեղեցականներու վեղարին: Հայ եկեղեցիներու մէջ նշանակելի և օտարներու աչքին զարնող պարագայն՝ անոնց ներքին պարզութիւնն է, առանց այն ոսկեճամուկ և նկարէն զարդերու և չպարներու և իկոններու, որ յունադաւան որթողոքս եկեղեցիներու յատուկ են: Պատկերներն ալ շատ ցանցաւուն, և աւագ-սեղանի և խորհրդանոցի սեղաններէ, դուրս հագիւ թէ կը տեսնուին:

Պատարագի սեղանը մէկ հատ է միայն, պատարագն ալ օրը մէկէն աւելի չըլլար: Երկու պզտիկ սեղաններ, որք շատ անգամ աւագ սեղանին երկու կողմերը կը տեսնուին, իբր զարդ կամ իբր խորհրդանոց գործածուելու սահմանուած են: Երբեմն մեծ եկեղեցիներու մէջ օծեալ են և որոշեալ տօներուն պատարագ մատուցանելու ալ կը ծառայեն, բայց այդ առթիւն աւագ սեղանի վրայ պատարագ չմատուցուի: Մէկէն աւելի պատարագ ունենալու համար, եկեղեցիին յարակից մատուռներ կը շինուին, իրեւ զատուած փոքրիկ եկեղեցիներ: Բայց հիմայ հոգ կը տարուի որ միեւնոյն օր պատարագները չչատնան, և մատուռները գործածուին միայն յատուկ տօներու և յատուկ սուրբերու յիշատակութիւնը փառաւորելու, որոնց անունին նուիրուած են մատուռները: Կոստանդնուպոլսոյ Ղալաթիա և Քուսթարու թաղերուն մէջ երեք նման եկեղեցիներ քով քովի շինուած են: Այդ ձեւը ընդունած են հաւատացելոց լազմութեան բաւելու համար, որ այդ թաղերուն մէջ կը գտնուէր: Բայց որովհետեւ նոյն ինչերու հայաբնակութիւնը նուազած է, անոնց մէջ ալ այժմ միակ պատարագի դրութիւնը կը տիրէ:

Ամենօրեայ պատարագի մատուցման սովորութիւնն ալ շատոնց Հայ եկեղեցիներուն մէջ դադրած է: Միակնական պահանջմամբ պատարագը կը լռէ միայն Առաջաւորաց շարքուն և Մեծպահլին չաբաթներուն մէջ՝ երկուշաբթիէ ուրբաթ, և աւագ չաբաթուն չորս օրերը: Գործնականապէս ուրիշ օրեր ալ կրնայ լռել, և այժմ պատարագի մատուցումները կը կատարուին չաբաթ և կիրակի և տօն օրերը, մեծ եկեղեցիներու մէջ՝ չաբաթուն ուրիշ մէկ օրն ալ: Իսկ գիւղական եկեղեցիներու մէջ աւելի ալ նուազ, սեղանական յարմարութիւններուն համեմատ: Բայց ամենօրեայ ժամերգութիւնը առտու և երեկոյ անխափան է ամէն եկեղեցիներու մէջ:

Եկեղեցիները երկու ալ պահարաններ կամ աւանդատուներ

պիտի ունենան. աջակողմեանին մէջ կը գտնուի մկրտութեան տա-
ղանը, և մկրտարան ալ կը կոչուի. իսկ ձախակողմեանը կը ծա-
ռայէ սպասներու և զգեստներու պահպանութեան և սարկաւազա-
տուն ալ կը կոչուի: Մեծ եկեղեցիներ երրորդ պահարան մըն ալ
կ'ունենան զանազան անուանով, ամուր շինուած և լաւ փակուած,
ուր թանկագին և արժէքաւոր սպասներ կը պահպանուին: Եպիս-
կոպոսական կամ առաջնորդական արքունի հաստատուն կը մնայ մի-
այն աթոռանիստ մայր եկեղեցւոյ մէջ, և զետեղուած է, դասին
դուռնէն ներս մտած ատեն ձախ կողմը, որ խորանէն նայուելով
աջակողմ է: Աթոռը դրուած է երեսը դէպի խորան, եւ համեստ
կազմած ունի, մէկ կամ երկու աստիճանով ամփոփ պատուանդանի
մը վրայ: Աթոռին վրայ հովանին կամ սիւներու վրայ հաստատ-
ուած ամպշովանին, գործածական է կաթողիկոսական և պատրի-
արքական և արքեպիսկոպոսական աթոռներուն մէջ: Մնացեալ
եկեղեցականներուն համար ոչ աթոռ կայ և ոչ նստարան, այլ գե-
տինը բարձելու կամ գորգերու վրայ կը նստին: Ժողովուրդին ալ
աթոռ կամ նստարան պատրաստելու սովորութիւն չկար, այլ կամ
միշտ կանգուն պիտի կենային ոտքի վրայ, և կամ գորգերու եւ
սփռոցներու վրայ պիտի նստէին: Սակայն վերջին տարիներ, Կոս-
տանդնուպոլիսէ սկսելով եկեղեցիներու մէջ նստարաններ դնելու
սովորութիւնը մտաւ, և հաւանական է որ տարածուի սկսած սո-
վորութիւնը՝ չուտով ալ կ'ընդհանրանայ:

Եկեղեցիներու առջեւը, և ստէպ ալ շուրջը, վրան բաց բակ
մը կը գտնուի, որուն վրայ կը բացուին եկեղեցւոյ պէտք եղած
շինութիւնները, ինչպէս են բանկալը ուր մոմավաճառութիւն կը
կատարուի և նուէրներ կամ նպաստներ կ'ընդունուին. Թաղական
խորհրդարանը, Թաղական դիւանը, քահանայից ընդհանուր սեմ-
եակը, ժամաւարիմ սեմեակը պառկելու համար, և եկեղեցւոյ
սպասաւորներուն բնակարանները: Թաղական վարժարաններ սովոր-
աբար եկեղեցիներու բակին վրայ կը բացուին, ուր ազբիւր մը
միշտ կը գտնուի, և կարեաց գործարաններ ալ կը զետեղուին
պատշաճ անկիւն մը: Այդ ամէն շինուածներ որմափակի մը մէջ
ամփոփուած կ'ըլլան, և վերապահալ Երզնայի մը կը կազմեն,
որ հասարակ կալուածներէ տարբեր առանձնաշնորհալ բնութիւն
ունի տեղական օրէնքին առջեւն ալ, իրրեւ բացարձակապէս ազ-
գային նուիրական ստացութիւն:

ԼԵ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆԵԱՆՆԵՐ

Առիթ ունեցանք եկեղեցականներու վրայ գրել՝ նախ խորհուրդներու և յետոյ նուիրապետութեան աստիճաններուն վրայ խօսած ատեննիրս։ Սակայն այն տեղեր վարդապետական և յարեկարգական տեսակէտէն խօսեցանք, իսկ այստեղ պիտի աւելցնենք ծիսական տեսակէտով նկատուելիք կէտերը։

Եկեղեցականութեան մէջ՝ ներկայ դրութեան համեմատ գտնուած աստիճաններն են. 1. դպիր, 2. սարկաւազ, 3. քահանայ, 4. աւագերեց, 5. վարդապետ, 6. եպիսկոպոս, 7. պատրիարք, 8. կաթողիկոս։

Դպիրներ են, որոնք չորս աստիճաններու ձեռնադրութիւնը ընդունած են, այսինքն դռնապանութիւն, ընթերցողութիւն, երգմընեցողութիւն և Զահրնկալութիւն։ Լուսարարներ և երգեցողներ այդ աստիճանները կ'ընդունին, երբ հաստատապէս եկեղեցոյ ծառայութեան հետ կը կապուին։ Փոքր աստիճաններու ձեռնադրութիւնը չարգիւրդելի տարազ գործածել, և աշխարհիկ կենցաղ վարել։ Եկեղեցոյ մէջ, դպիրներուն յատուկ ծիսական զգեստն է ռապիկ, երկար պծղնաւոր մը մինչեւ ոտուընները, առջեւէն գոց, անխտիր ամէն կտաւէ կամ կերպասէ շինուած՝ նոյն իսկ թաւիչէ։ Վրայի կողմը ագուցուած է ուսանոց մը, որ թիկունքը և ուսերը և կուրծքը կը դոցէ. ընտիր կտորէ կը շինուի, և յաճախ ասեղնագործուած է։ Երեք խաչեր պիտի ունենայ, մէկը ետեւը և երկուքը կուրծքին երկու կողմերը։ Թէպէտեւ ուսանոցը չապիկին վրայ հաստատուած պիտի ըլլայ, սակայն նորաձեւութեամբ մը սկսած է զատարար գործածուիլ իբր թիկնոց։ Ժառանգաւորաց վարժարաններու և դպրեվանքներու աշակերտները չորս աստիճաններ կ'ընդունին, և եկեղեցիէ դուրս ալ եկեղեցական սքեմ կը գործածեն, այսինքն է սեւ ասուիէ կապայ մը, և վրայէն նոյն ասուիէ վերաբերու։

Սարկաւազներ, ինչպէս արգէն ըսինք, միայն վանքերու մէջ կը գտնուին կուսակրօն դասակարգէն։ Հազիւ թէ քառասուն հաս կը գտնուին բոլոր վանական հաստատութեանց մէջ միանդամայն։ Կիսասարկաւազութիւնը սարկաւազութեան հետ մէկտեղ կ'ընդունին, և արտաքին տարազին ուրիշ եկեղեցականներէ չտար-

բերիր: Գլուխին փակելը կը դնեն, արեւելեան կղերին գործածած քամաքաղ գլխանոցին մէկ տեսակը, աւելի ցած և սրածայր, որուն սկզբնաւորութիւնը եղած է 1845'ին, և ձեւն ալ վեղարի ներքին մասէն առնուած կ'երևի: Եկեղեցւոյ մէջ գործածածնին դպրի չապկն է, որուն վրայէն կը կրեն ուրաք մը: Երեք մետրի չափ երկայն և տասնէ տասնընէ հարիւրորդամետրի չափ լայն՝ երկար կտոր մըն է, երեք խաչերով զարդարուած. որ ձախ ուսին վրայ կը ձգուի, և առջեւէն ու ետեւէն մինչեւ ոտուրները կը կը կախուի: Կրնայ աւելի երկար ալ չինուիլ, այլ միևնույն ձեւը կ'առնէ, կտրծքին վրայէն և աջ անութին ներքեւէն անցնելով: Սարկուազին պաշտօնները և պաշտամանց մէջ ըսելիքները ծիսաբաններուն մէջ ցուցուած են. գլխաւորներն են խնկարկել, պատարագին աւետարան կարդալ, վերարկում ընել, և ժողովուրդին աղօթքին առաջնորդել քարոզչելով: Ուր որ սարկուազներ չեն գտնուիր, քահանաներ անոնց պաշտօնները կը կատարեն սարկուազի տարազը հագնելով:

Ամուսնացեալ քահանայութեան ընծայացողները մոլորութիւն առնէն դասակարգէն կ'առնուին, այլ կը նախադասուին եկեղեցւոյ հրաժիշտները և դպրոցներու վարժապետները: Բաւական ընդհանրացած է յորդուող յորդի քահանայանալու սովորութիւնը, և մինչև քսան ու երեսուն սերունդ չարունակած քահանայական տուններ կը գտնուին: Ընտրելութեան պայմաններն են, թաղեցւոց կողմանէ ընտրութիւն, եկեղեցական գործողութեանց հմտութիւն, օրինակելի կամ գէթ կանոնաւոր քարոյական կենցաղ, և իրենց կիներուն հաւանութիւնը: Դաստիարակութեան և ուսման աստիճանին՝ իրենց ծառայելիք ժողովուրդին կենցաղական և կրթական աստիճանին հետ համեմատութեան մէջ կը նայուի: Ամէն քահանայ իւր ձեռնադրութեամբը եկեղեցւոյ կամ թաղի մը հետ կապուած է, եւ տեղ վտփոխելը նոր ընտրութեան մը ձեւը կ'առնէ թեմական յախանութեան հաստատութեամբ: Ընտրելիներուն համար կը պահանջուի եւս որ նոյն թաղին մէջ հաստատուն բնակութիւն ունենան:

Ձեռնադրուելէն անմիջապէս ետքը քառասունք մը կը պահեն, քառասուն օր ձմապահութեամբ և եկեղեցւոյ մէջ աղօթքի պարապելով, և անկէ ետքը առաջին պատարագը կը մատուցանեն: Նոյն միջոցին կը վարժուին իրենց կոչման, ծիսական և գործնական պարտաւորութեանց: Նորընծայ ձեռնադրուածներուն երէցկիներն ալ իրենց տունին մէջ քառասունքը պարզ պահեցողութեամբ կ'անցնեն: Երէցկիները ընտանեկան չըջանակներու մէջ յատուկ յար-

գանձի և առաջնութեան պատիւներ կը վայելեն : Քաջանաներուն կենցաղը կատարելապէս ընտանեկան կեանքն է , այն պայմանով՝ որ իրենց կոչման պարտաւորութիւններուն անթիւերի և ճշգրտապահ ըլլան . և ոչ մի պատճառով չյետաձգեն ու զանց չընեն՝ եկեղեցւոյ ու ժողովրդեան պէտք եղած քաջանայական պաշտօնները : Անոնք լրացնելէ ետքը , կրնան նոյնիսկ պարապ ատենինն արհեստի կամ արուեստի գործով մը զբաղիլ պատշաճից և վայելչութեան պահանջները յարգելով : Պատարագելու օրէն չարախ մը , կամ գոնէ կէս շաբաթ առաջ , ընտանեկան յարկէն պիտի հեռանան , և գիւերները եկեղեցւոյ սենեակներուն մէջ պիտի անցնեն : Հին ատեններ վերարկուէ զատ՝ աշխարհականներէ տարբեր տարազ չունէին եկեղեցիէ դուրս , յայց հետզհետէ ամբողջ եկեղեցական սքեմի գործածութիւնը ընդհանրացաւ , որ քաղաքներէ սկսելով՝ գիւղերն ալ տարածուեցաւ : Սքեմին կը բաղկանայ կապայէ , վերարկուէ , և փակեղէ , ամէնն ալ սե գոյնով . թէպէտեւ գաւառներու մէջ կը տեսնուին տարբեր գոյնով կապայ գործածողներ : Լնդհանուր առմամբ սեւ գոյնը պարտաւորիչ է վանականներուն և ոչ թէ ամուսնացեալներուն , որոնք աշխարհական կենցաղ ունին , և ժողովրդական ձևեր կրնան պահել :

Եկեղեցւոյ մէջ ժամերգութեան ատեն՝ սեւ փիլոն կը կրեն , հասարակ ասուիէ : Ծաղկեայ կամ գունաւոր փիլոնի արտօնութիւնը կը շնորհուի իբր վարձատրութիւն և իբր պատուոյ նշանակ : Վարձատրութեան և պատուոյ նշան մըն է նաեւ լանջախաչ կրելու արտօնութիւնը , որ քահանայից համար ոսկեջրած պղնձէ է : Իսկ քահանայից ծիսական ղգեստներն են , ամէնէն առաջ շապիկ սպիտակ կտաւ է , փոքրուրաք վիզէն մինչեւ ոտքը , գօտի մէջքին , բազպան երկու թևերուն , անոնց վրայէն շուրջաւ , որուն իբր օձիք կը կցուի վակաւ՝ պինդ եւ ուղիղ բարձրացած : Գլուխին կը դնեն սաղաւարտ , որուն շուրջը կը պատէ պսակ մը , և գագաթը կը յարձրանայ խաչ մը : Հանդիսաւոր արարողութեանց ատեն շուրջաւոր փիլոնի տեղ կը գործածուի :

Հայ եկեղեցւոյ ամուսնացեալ քահանաներուն թիւը գոնէ չորս հազար պէտք է հաշուել :

Աւագերէցներ , քահանաներէ տարբեր ձեւ չունին , և իրենց առաւելութիւնն է եկեղեցիներու մէջ հոգեւոր կարգադրութեանց և պաշտամանց կանոնաւորութեան հսկել :

Կուսակրօն եկեղեցականութիւնը խմբովին յառաջնութիւն ունի ամուսնաւոր եկեղեցականութեան վրայ , այնպէս որ կուսա-

կրօններուն ամէնէն փոքրը և ամէնէն նորընծայն՝ նախաթուղթիւն կը վայելէ ամուսնաւորներու ամէնէն հինին և ամէնէն յառաջադէմին վրայ։ Կուսակրօն խումբը երեք աստիճաններու կը բաժնուի, ինչպէս ըսինք։ Վարդապետներուն իրարու մէջ առաջնութիւննին վեղար առնելու կարգով է. և ոչ աստիճանի տարբերութեամբ։ Արտաքին տարազով ուրիշ եկեղեցականներէ չեն տարբերիր, միայն փակեղին վերի մասը մանուշակագոյն կրնայ ըլլալ, բայց արգիլեալ չէ ամբողջ սեւագոյն ալ գործածել։ Զգեստնին ալ սեւ է ամբողջովին։ Եկեղեցւոյ մէջ փիղոննին սեւ ծաղկեայ մետաքսէ կ'ըլլայ մասնաւորներու համար, և ծայրագոյններու համար ծաղկեայ մանիշակագոյն՝ հանդիսութեանց պարագաներուն, իսկ սովորաբար աւելի պարզ։ Միսական զգեստնին ալ քահանայից հաւասար է, միայն վարդապետական գաւազանի առաւելութիւնն ունին։ Իրր պատուոյ կամ վարձատրութեան նշան տրուած լանջախաչեր, վարդապետներու համար ականակուռ են երեսոյթով։ Հայ եկեղեցւոյ մէջ կը գործածուի ձեռաց խաչը, չորս հաւասար թեւերով, միջոցները ճառագայթներով և առանց խաչելեալ պատկերի։ Խաչին կցուած է կոթ մը, ուսկից կը բռնուի՝ պզտիկ և դարդաւորուն դաստառակով կամ բռնիչով մը։ Խաչը օծուած է և մէջտեղի ակին մէջ յաճախ մասունք մըն ալ կը գետեղուի։ Այդ խաչը կը բռնեն վարդապետներ և աւագերէցներ ամէն հանդիսութեանց ատեն, իսկ քահանաներ պաշտօնակատարութեանց ատեն։ Օրհնութիւններ միշտ այս խաչով կը տրուին։ Միւռնոսով կ'օծուին եկեղեցւոյ մէջ գործածուելիք խաչերը։ Վարդապետներուն ալ գլուխը դրածը սաղաւարտ է. բայց կրնան եպիսկոպոսական խոյր գործածածել երբ թեմակալ առաջնորդ են, այլ միայն թեմին մէջ։ Վարդապետներու աստիճաններուն և պաշտօններուն վրայ արդէն խօսած ենք։

Կուսակրօններու թիւը հազիւ չորս հարիւր է Հայ Եկեղեցւոյ մէջ, եպիսկոպոսներն ալ միասին առնելով։

Եպիսկոպոսներուն ալ արտաքին տարազը, ուրիշ եկեղեցականներէ չտարբերիր, միայն մատանի մը կը կրեն աջ ճկոյթին, իսկ կաթողիկոսներ աջ մատնեմատին։ Խոյրն ու գաւազանը նման են լատինականներուն, այլ միշտ ճոխ ու զարդարուն։ Եմփորոնը աւելի երկայն և աւելի լայն է քան ուրիշ ծէսերու մէջ. չորս մետրի չափ երկար, քսանէ երեսուն հարիւրորդամետր լայն, և լաւ ասեղնադրածուած։ Եմփորոնը գործածուած ատեն, կուրծքն ու թիկունքը պատելով և ուսերուն վրայէն անցնելով, առջեւէն ու ետեւէն

մինչեւ ոտուրները կը հասնի: Եպիսկոպոսներուն յատուկ լանջազարդը, պնակի կամ պանակէ կը կոչուի, յունարէն Պանայիա կամ Պանակիա (Աստուածածին) անունէն առնելով, ինչպէս առնուած է սովորութիւնն ալ, և է ականակոււ զարդարուած չիգղ մը, Աստուածածնայ կամ Յիսուսի պատկերով, և վիզէն կը կախուի իբր լանջախաչ: Պնակիի կիրառութիւնը Ռուսական տիրապետութենէն ետքը ընդունուած է եպիսկոպոսներուն համար: Վիճակին մայր եկեղեցւոյն մէջ հաստատուն աթոռէն զատ, շարժական աթոռ ալ կը դրուի քարոզած ասեմներն, կամ ստեանի մէջ հանդիսութեանց առթիւ: Իրենց թեմէն դուրս, միայն շարժական աթոռ արտօնութիւնը կը պահեն: Հայեր եպիսկոպոսներուն ձեռքը պսագած ատեններն ոչ Լատիններու ծնրադրութիւնն ունին և ոչ Յոյներուն երկրպագութիւնը: Կարգութիւնը տիրող է Հայ Եկեղեցւոյ արարողական և պաշտօնական ձեւերուն մէջ:

Արքեպիսկոպոսութիւնը այժմեան սովորութեամբ պատուանուն մը միայն մնացած է, որ յառաջնութեան իրաւունք իսկ չտար. և եպիսկոպոսներ իրենց մէջ ձեռնադրութեան երիցութիւնը կը պահեն սնխտրաբար:

Երուսաղէմի և Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն բոլոր առաւելութիւնը կ'աւփոփուի ուրիշ եպիսկոպոսներուն վրայ նախաթոռութեան մէջ, զոր կը պահեն հրաժարելէն ետքն ալ: Ասկէ զատ միայն պաշտօնին յարակից պատուաւիր ձեւերը կը պահուին:

Կաթողիկոսական աստիճանը զանազան առաւելութիւններ ունի՝ յատուկ օծմամբ աստիճաններն ընդունելէն սկսելով. մինչ ի՞նչ Հռոմէական եկեղեցւոյ ընդհանրական պապը և ի՞նչ Յունական եկեղեցւոյ տիեզերական պատրիարքը՝ օծում չեն ընդունիր, և լոկ ընտրուելով և պաշտօնը ստանձնելով՝ գործերնուն գլուխը կ'անցնին: Իբրեւ զղեստի առաւելութիւն Հայ կաթողիկոսներ ունին կոնքեռ, իբրեւ հովուական մասնաղի նշանակ, զոր ձախ կողմէն գօտիէն կը կախին: Օծումի ատեն գլուխնուն վրայ կը դրուի փոյ մը, որ է թանձր և ասեղնագործ ծածկոյթ մը, որ անկէ ետքը հանդիսաւոր առիթներուն առջեւէն կը տարուի: Էջմիածնի կաթողիկոսներուն վեղարին վրայ երեւցող աղամանդեայ պզտիկ խաչը, շքանշան մըն է Ռուսիոյ կայսրներէ շնորհուած, և ոչ ծիսական զարդ: Էջմիածնի տիրապետութենէն առաջ նոյնը կը շնորհուէր Ռուսիոյ Հայ առաջնորդներուն: Կաթողիկոսներուն աստիճանին և պաշտօններուն վրայ՝ խորհուրդներու և նուիրապետութեան գլուխներու մէջ խօսուեցաւ:

ԼԶ.

ԿՐԹՆԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կրօնական քարեպաշտութեանց մասին Հայ հաւատացեալին վրայ ընաւ պարտաւորութիւն մը դրուած չկայ մահացու կամ ներելի մեղքի սպառնալիքով : Հայ Եկեղեցին կը ցուցնէ ինչ որ օգտակար է , կը պատուիրէ ինչ որ կարեւոր է , իւր հրամանները հեզութեան և քաղցրութեան հոգեով կը զօրացնէ , և արտաքին արարողութիւններով և հրապոյրներով ալ կ'աշխատի յորդորել և գրեթէ ստիպել . բայց կը զգուշանայ ինքն նոր մեղք մը ստեղծել , իւր պատուիրաններուն զանցառութեան մեղքի ձեւը տալով :

Կիրակինբնութեան ծառայական գործերէ դառարելով պահպանութիւնը՝ պատուիրան մըն է աստուածային : Հին սովորութեան համեմատ կիրակին կը սկսի շաբաթ երեկոյն արեւ մտնելէն , և կը վերջանայ յաջորդ կիրակի օրուան արեւ մտնելուն : Ծառայական կը նկատուի չափ կամ վարձու . համար կատարուած գործ մը , և ոչ թէ պարզապէս մարմնաւոր աշխատանքը : Այս պատճառով եկեղեցական իշխանութիւններ միշտ հրաւիրած ու քաջալերած են ժողովուրդը մարմնոյ և բազուկի աշխատութեանց , երբոր անոնք ձրիաբար կը կատարուին բարեպաշտական կամ բարեգործական նպատակի մը համար : Այսպէս ստէպ կիրակի օրեր ձրիաբար կատարուած են եկեղեցիներու և վանքերու շինութեանց և նմանօրինակ պէտքերու համար եղած աշխատութիւնները : Նոյն պատճառով եկեղեցին թոյլատրու կը գտնուի նաև այն աշխատութեանց , որոնք հանրային օգտակարութիւն ունին և ստիպողական են :

Կիրակիէ դուրս հրամայեալ տօներ շատ ցանցառ են Հայ տօնացոյցին մէջ : Այլակերպութիւնը , Վերափոխումը և Խաչվերացը մոտաւորապէս կիրակիին կը փոխադրուին : Քանի մը տօներ , որ այսօր սոսաւթիւի ճիշդ օրով կը կատարուին , այսինքն Աստուածայայտնութիւնը , Տեսարնդառաջն ու Աւետու մը , ասոցին ժամանակներ կ'երևի թէ այսպէս չէին տօնուեր , ինչպէս կրնայ քաղուիլ պաշտամանից պատշաճներու զննութենէն : Ուրիշ քանի մը տօներ ալ , այսինքն Աստուածածնայ Ծնունդը , Ընծայումն ու Յղութիւնը , վերջին դարերու մէջ մօժուած տօներ են : Այսպիսի կը բաւէ հաստատել , թէ Հայ Եկեղեցին յոժարութիւն չէ ունեցած հրամայեալ տօներ լամ անդործութեան օրեր շատցնել :

կիրակի օրուան աղօթքի պարտաւորութիւնը չափուած կամ կշռուած՝ և նիւթական քանակի կամ ձեւի նետ կապուած չէ։ Պատարաւոր մէկ հատ միայն ըլլալով իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ մէջ, և այն ալ միշտ ձայնաւոր՝ այսինքն երկար ըլլալով, հնար չէր որ ամէն հաւատացեալներէ պահանջուէր, նոյն պատարագին ամբողջապէս, կամ անոր որոշուած ու չափուած մի մասին ներկայ ըլլալ անպատճառ։ Այս պատճառաւ հաւատացեալի մը պատշաճ և օրինաւոր չափով, պատարաւորին կամ ժամերգութեան ատեն հասարակաց աղօթքին մասնակցելը, կիրականօրեայ բարեպաշտական պատուիրանին համար բաւական կը սեպուի։ Նոյն իսկ չարաթ երեկոյի կիրակամուտի ժամերգութեանց ներկայութիւնը, իբր կիրականօրեայ պարտաւորութեան լրումն կը նկատուի։ Ըստ այսմ, որովհետեւ պատարագ ու ժամերգութիւն հաւասար կը նկատուին բարեպաշտական պարտաւորութեան տեսակէտէն, անոր համար Հայ Եկեղեցւոյ հաւատացեալներ, սիրով և աւելի յաճախ ժամերգութեանց ներկայ կը գտնուին։

Ժողովրդական սովորական և զած աղօթքը Հայք մեր տէրունական աղօթքն է, գրաբար լեզուով։ Լատիններուն սովորական եղած Ուղջոյն քեզ աղօթքը, և Վարդաբան ըստածը, Հայ Եկեղեցւոյ անձանոթ են, թէպէտև Հայ կաթողիկոսի Լատիններէն տոնելով իւրացուցած են։ Ժողովուրդը կը կրկնէ ու կը կրկնէ Տէր ողորմեա հոռաչանքը, նոյն իսկ մինչև հարիւր անգամ։ Հաւատացեալներ գոյ գիտեն ժամերգութեանց գլխաւոր մասերը, և երգեցողութեանց ու սաղմոսերգութեանց կը ձայնակցին, լռելեայն կամ զաշն ձայնով, և գլխաւոր աղօթքներուն կը հետեւին ամեն կրկնելով։ Ժամերգութենէ անկախ աղօթքներով աղօթագիրքեր չկան, այլ ժամերգութեանց գլխաւոր մասերը առանձինն և առձեռն կերպով հրատարակուած են ժողովուրդին դիւրութեան համար իրեն բնագրական գրաբար լեզուով, երբեմն ալ գիւմարայ աշխարհաբար թարգմանութիւնը աւելցնելով։

Որչափ ալ մեր օրերը հոգեւորական զգացումը և բարեպաշտական հոգին տկարացած ըլլան, բայց տակաւին անոր արմատները խորունկ կը մնան։ Հայ հաւատացելոց սիրտին մէջ։ Արհեստաւոր և գործաւոր դասակարգէն չատեր, առտուն գործերուն վացած ատեն ճանպանուն վրայ գտնուող եկեղեցի մը մտելով՝ համառօտ աղօթք մը ըսել զոնց չեն ըներ. և կը սիրեն օրերնին համառօտ բարեպաշտութեամբ մը սկսիլ եկեղեցիի մէջ կամ եկեղեցիէ դուրս։ Թուրքիոյ մէջ ամէն եկեղեցի սովորութիւն ունի՝ չարթուն մէջ որոշ օր

մը խաչհանգիստ ըստած արարողութեամբ ջուրի օրհնութիւն կատարել։ Զուրը կ'օրհնեն մասունքով մը տեսունադրելով և մէջը սուզելով։ Ընդհանրապէս կը գործածուի խաչափայտը, իսկ սուրբերէն Գրիգոր Լուսաւորչի, Յովհաննէս Կարապետի, Յակոբ Մծբրենայի, և Գէորգ զօրավարի մասունքները։ Հաւատացեալք կը յաճախեն խաչանդիստին, և օրհնուած ջուրը կը գործածեն խմելու կամ քսուելու, ուսկից ժողովրդական եռանդը բժշկական զօրութիւն ալ կը սպասէ։ Աղօթքի համար կը գործածուի Նաւեկ ալ, որ է Ս. Գրիգոր Նարեկացիի եռանդուն և հոգեբուդիս աղօթքներուն զիրքը, բարձր և զարդարուն ոճով գրուած, և ցաւերու և վիշտերու դէմ դարման նկատուած։

Խոստովանութեան և հաղորդութեան խորհուրդներու մերձեցման մասին, ինչ սովորութիւնն էր ինք Տաղաւարներուն զանց չընել, որք են Աստուածայայտնութիւն, Յարութիւն, Այլակերպութիւն, Վերափոխում և Խաչվերաց։ Ասոնցմէ Այլակերպութիւն և Խաչվերաց շուտով սկսան զանց բլլալ իրարու մօտ բլլալնուն համար։ Բայց բարեպաշտներ միւս երեք տաղաւարները կը պահեն, իսկ ընդհանրութիւնը գոնէ Զատիկը զանց չընել։ Հաղորդուելու համար պէտք եղած ծոմը քուն մտնելէն կամ աւելի ճիշդ քունին վերջնալէն կը նկսի, առանց կէս գիշերի կամ որոշեալ ժամի հաշիւ բռնելու։

Սուրբ տեղեաց ուխտագնացութիւնը, Թէպէտ քիչցած, սակայն միշտ բաւական թուով բարեպաշտներ կը կատարեն, այցելելով Սուրբ Գերեզմանը և Փրկչին ներկայութեամբ նախազորեալ սրբավայրերը։ Իսկ ազգային ուխտատեղիներուն գլխաւորներն են Ս. Էջմիածնի կաթողիկէն, Մշոյ Ս. Կարապետը, Կեսաբիոյ Ս. Կարապետը, և Արմաշու Ս. Զարխափանը։

Բարեպաշտական արտայայտութեանց և ողորթական զգացմանց նշաններուն կարգին յիշենք, եկեղեցւոյ պատկերներուն առջև և սեղաններուն վրայ մոմ վառելը, կանխեղներուն ձէթ թափելը, արարողութեանց համար խունկ նուիրելը, և եկեղեցւոյ կիրսութեան առարկաներ պատրաստելը, ու զգեստներ և սպասներ ընծայելը։

Խաչակնքելու ձեւը Լատիններուն նման է՝ ձեռքը ձախէն աջ տանելով, և խաչակնքելու և երկրպագելու շարժումները առատօրէն կը կրկնուին։ Երկրպագութեան ձեւն է, երկու ծունկերը գետին դպցնելով, ծռիլ և գետինը համբուրել, երկիրը պազնել։ Բայց զգեստներուն ձեւերը փոխուելով, եւրոպական սեղմ տարազներ

այլեւս չեն ներեր այդ շարժումները, և բարեպաշտները կը գոհանան գլուխնին և մէջքերնին և ծունկերնին ծռելով կամ խոնարհելով առանց աւանդական երկրպագութեան սկզբունքը խափանելու:

Հայոց տոմարին մէջ պահքի օրերը շատ են: Իւրաքանչիւր եօթնեկին չորեքշաբթին և ուրբաթը պահք են, Մեծպահքը քառասունըութը օր է անընդհատ, Բուն բարեկենդանի երկուշաբթին մինչև աւագ շաբաթ օրը: Ասոնցմէ դատ տարւոյն մէջ տասը շաբաթ պահքեր կան, գրեթէ ամէն ամիսին մէկ. իւրաքանչիւրը հինգ կամ վեց օր է: Պահքի օրերը կը ներուին միայն բուսական սնունդներ: Ինչ որ կենդանական է, կիթն ու կաթը մէջը, ուտիք կը նկատուի, մեղրը միայն բացառութիւն կը կազմէ: Ձկնեղէնք ու կաթեղէնք ներեալ են միայն հինգ տաղաւարներու նաւակատիքներուն, պատարագի ժամէն ետքը: Շաբաթական երկու պահքի օրերը չեն պահուիր Զատիկի քառասունքին և Ծննդեան ութօրէքի միջոցին: Մերձաւորաբար իւրաքանչիւր տարի, հաբիւհ վարսուց օր պահք կը հաշուուի:

Իսկ ծովը, իբր պահքին յաւելուած, կը հրամայուի միայն Մեծպահքի և Առաջաւորի շաբաթներուն հինգական օրերը, երկուշաբթիէ ուրբաթ: Ծով բռնելու կանոնն է, քունէն արթննալէն սկսելով մինչև կէսօր, բացարձակ կերպով որ և է ուտելիքէ և ըմպելիքէ և ծխելիքէ զգուշանալ: Առաջները ծովը կը տեւէր մինչև երեկոյեան ժամերգութեան ատենը, և ասկէ առաջ եկած է ծովի օրեր երեկոյեան ժամերգութիւնը կէսօրին ընելը: Հայ եկեղեցին առատ է պահքի օրերուն մէջ, և հաւատացեալներ նախանձախնդիր եղած են պահքի պահպանութեան. իսկ պահքը նկատուած է արտաքին պարտաւորութեան զօրութեամբ հրամայուած կանոն մը:

ԼԷ.

ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Տօմարի վրայ խօսած ատեննիս նպատակ չունինք Հայերն գործածած հին քաղաքական տոմարը բացատրել, որ Հայկայ երջան անունով ճանչցուած է, և որ 1460 հաւասար տարիներու շրջան մը կը կազմէ, ամբողջ նահանջ տարիի մը յաւելուածով: Ոչ ալ նպատակ ունինք յիշել թէ Հայոց մէջ տասուերկու ամիսներ հաւա-

սարապէս երեսուն օր ունին , և Աւելեաց հինգ օրերով կ'ամբողջանան : Այլեւս գործածական եղածը՝ Յուլեան տոմարի դրութիւնն է , իսկ տարեթիւր կը պահէ Հիմն տոմար կոչուած հաշիւը , որ կը տիրէ թէ Ռուսիոյ և թէ Թուրքիոյ Հայոց մէջ , պետական սովորութեանց հետեւելով , և Հայ Եկեղեցին անոր համեմատ կը կատարէ տօները : Եւրոպայի և Ամերիկայի Հայ գաղթականութիւններն ալ , թէպէտ եղած տեղերնին կը տիրէ Գրիգորեան կամ Նոյն տոմար կոչուած հաշիւը , սակայն եկեղեցական տօները հին տոմարով կը կատարեն : Երկու տոմարներուն տարբերութիւններն ալ բացատրել պէտք չենք զգար , վասն զի այլ ևս ամէն ոք իմացած է , թէ քսաներորդ դարու սկիզբէն տասուիրեք օրերու յապաղում է , որ հինը նորէն կը տարբերէ : Մեր բացատրելիքն է Հայ Եկեղեցւոյ՝ տօներու կատարման մէջ ունեցած իրեն յատուկ դրութիւնը :

Ամէն քրիստոնեայ եկեղեցիներ իրենց տօներուն օրերը հաստատած են արեգակնային ամիսներու ամսաթիւին վրայ , այնպէս որ այսինչ ամսոյ այսինչ օրը հաստատապէս միեւնոյն տօնը կը կատարուի : Միայն Չատիկը և անոր հետ կապուած տնօրինական յիշատակներ լուսնային հաշիւ ունին , բայց անոնց փոփոխութիւններն ալ արեգակնային հաշիւի վերածուելով կարգաւորուած են : Իսկ Հայոց Եկեղեցին իրեն տօներուն համար հիմ առած է , ոչ թէ ամսաթիւր , այլ եօթնեակի օրերը , և իրեն յատուկ ու սեփական Յօրհեկապան տոմար մը ունի : Բոլոր տարւոյ մէջ միայն տասներորս օրեր կան որ ամսաթուով տօներ կը կատարուին . անոնցմէ ոմանք վերջին դարերու մէջ սկսած տօներ են , ոմանք ալ յետոյ փոխուած են ամենայն հաւանականութեամբ : Այս տասներորս օրերն են . ինն օր Աստուածայայտութեան ճրագալոյցն ու ութօրէքը (յունուար 5—13) և հինգ ալ Աստուածածնայ տօներ , որք են Տեառնդատաջ (փետրուար 14), Աւետում (ապրիլ 7), Մնունդ (սեպտեմբեր 8), Ընծայումն (նոյեմբեր 21) , և Յղութիւն (դեկտեմբեր 9) : Տարւոյն բոլոր մնացած օրերը եօթնեակական դրութեամբ կը կարգադրուին :

Այդ հաշիւին զլխաւոր և հիմնական կէտը Չատիկի օրն է , հին տոմարի հաշուով ճշդուած : Նախապէս Չատիկէ դէպ ետեւ հաշուելով տասը եօթնեակներ կ'առնուին , և տասներորդ կիրակիին կը հաստատուի Առաջաւորաց բարեկենդանը : Անկէ ետեւ գալով եօթնեակ մը Առաջաւորաց պահին է , երկու եօթնեակ յատուկ տօներ կան , վեց եօթնեակ Մեծպահք է , և վերջին եօթնեակն ալ Աւագ չտրաթ է : Յետոյ Չատիկէն դէպ առաջ կը հաշուուին տասներորս եօթնեակներ , որոնց հետեւող կիրակին Վարդապառ է : Իսկ Չատի-

կէ սկսելով, եօթը եօթնեակներ Յինունք են մինչև Հոգեգալուստ, եօթնեակ մը Հոգեգալուստ, հինգ եօթնեակ սուրբերու տօներ, վերջին երթնեակն ալ Վարդավառի շաքաթապահք։ Այդ քսանուչորս եօթնեակներու, կամ հարիւր եօթանասունումէկ օրերու ամբողջութիւնը կը կոչուի Զատեկական միջոց, և ամէն տարի անփոփոխ միեւնոյն կերպով կը կատարուի, շաքթուան օրերուն պատշաճին համեմատ։

Այս տեղ հարկ կը դնանք աւելցնել թէ Հայերուն Զատիկ հաշուելու կերպը նման է Յոյներուն հաշիւին, մէկ տարբերութեամբ միայն, որ իւրաքանչիւր հինգ հարիւրեակի կամ հինգհարիւրերեսունուերկու տարիներու շրջանին մէջ, չորս անգամ լուսինի լրման վայրկեանը պզտիկ տարբերութեամբ կը հաշուուի կամ ապրիլ 5 շաքաթ օրը չլրացած, կամ ապրիլ 6 կիրակի օրը սկսած, և ըստ այնմ Զատիկը կամ անմիջապէս վրայ եկող ապրիլ 6 կիրակի օրը, և կամ միւս կիրակի ապրիլ 13 օրը կը կատարուի, և այսպէս Հայերուն զատիկը Յոյներու զատիկէն շաքաթ մը ետ կը մնայ։ Այս է Մուսուլմանի ըսուածը։ Հայերուն հետեւածը էասի կոչուած աղեքսանդրական հաշիւն էր, իսկ Յոյներուն հետեւածը Իրիոնի կոչուած բիւզանդական հաշիւն էր։ Մուսուլմաններ երկու ազգերու մէջ մեծ կոիւններու առիթ տուած են, մանաւանդ Երուսաղէմի մէջ։ Վերջին ծառայատիկը տեղի պիտի ունենար 1824 տարին, բայց թէ՛ ազգերու մէջ բարեկամական մերձաւորութիւններ, և թէ էջմիածնի մէջ Ռուսերու հետ սկսած յարաբերութիւններ, տոմարական հաշիւներու վերաքննութեամբ դժուարութիւնը հարթեցին, և Հայերն ալ Յոյներու հետ ապրիլ 6'ին զատիկ ըրին, և այսպէս միանգամ ընդ միշտ ծառայատիկի խնդիրը վերջացաւ, որ մէյ մըն ալ 2071'ին պիտի հանդիպէր, եթէ հին դրութիւնը պահուէր։

Հայոց եօթնեկական դրութեան դառնալով, պէտք է գիտնալ որ զատկական միջոցին քսանուչորս եօթնեակներէն դուրս եղող տարւոյն մնացորդը, հինգ մանր միջոցներու կը բաժնուի, որոնք չորս հաստատուն կէտերու մէջտեղերը կը մնան և անոնց համեմատութեամբ կը բաժնուին. և այս չորսերն են. Վերափոխումն օգոստոս 15'ին մերձաւորագոյն կիրակին թէ առաջ և թէ յետոյ, այսինքն օգոստոս 12'է 18 օրերուն մէջ հանդիպող կիրակին։ Քաջվերացը սեպտեմբեր 14'ին մերձաւորագոյն, այսինքն 11'էն 17 օրերուն մէջ հանդիպող կիրակին։ Յիսնակաց բարեկենդանը նոյեմբեր 18'ին մերձաւորագոյն, այսինքն 15'էն 21 օրերուն մէջ հանդիպող կիրակին։ Աստուածայայտութիւնը ճիշդ յունուար 6'ին օրը։ Այս

չորս կէտերէն առաջինը Վարդավառէն առջև քալելով, ու վերջինը դէպ Առաջաւորաց բարեկենդան յառաջելով հինգ փոքր միջոցներ կը կաղմնէ, որոնց տեղողութիւնը տարբեր է Զատիկի օրուան փոփոխութիւնն համեմատ, որ մարտ 22'էն մինչև ապրիլ 25, երեսունուհինգ օրուան շարժականութիւն ունի: Միջոցներուն կարճութիւնը և երկարութիւնը իրարու հետ փոխադարձաբար կը հաւասարակռնէ, և Առաջաւորէն առաջ և Վարդավառէն ետքը եղող միջոցները, որ աւելի զգալի տարբերութիւններ կ'ունենան, իրարմով կը լրանան: Վասնզի որչափ Առաջաւորը Աստուածայայտութեան կը մօտենայ, այնչափ Վարդավառը Վերափոխումէն կը հեռանայ, և փոխադարձաբար, և մէկէն աւելցած տօներ միւսին կը փոխադրուին: Նոյնպէս միւս միջոցներուն համար ալ: Այդ փոխադրութիւնները այլեւս հաստատուն կանոնի վերածուած են Սիմֆոնիքեանցի կաթողիկոսին կազմած տօնացոյցով, որ Զատիկի երեսունուհինգ օրերու փոփոխութիւններուն, կամ երեսունուհինգ տարեգիրներուն համեմատ պատշաճները կարգադրած է:

Յօթնեկական դրութեան էական նկարագիրն է, եօթնեկի իւրաքանչիւր օրերուն իրենց յատուկ բնութիւն ունենալը, և ըստ այնմ տօներու յարմար նկատուիլն է: Կիրակի օրեր բացառաբար տէրունի տօն ունին, յարութիւն կամ ուրիշ մէկ տօն: Զորեքշաբթի և ուրբաթ օրեր ապաշխարութեան սահմանուած են: Իսկ սուրբերու տօներ միայն երկուշաբթի, երեքշաբթի, հինգշաբթի և շաբաթ օրեր կրնան կատարուիլ: Ապաշխարութեան օրեր կրնան տէրունի տօնի փոխանցուիլ: Սուրբերու օրերէն առաջին երեքը կրնան թէ տէրունական և թէ ապաշխարութեան փոխանցուիլ, շաբաթ օրը միայն տէրունականի կը փոխանցուի: Երբոր սուրբերու օրերուն պատշաճը կը լռէ, և պահքի կամ տէրունիի կը փոխուի, սուրբի տօնը ուրիշ օր կը փոխադրուի, և ասկէ կը հետեւի որ սուրբերու տօներ շարունակ շարժականութիւն կ'ունենան, և երբեմն ալ յարմար օրեր պակաս եղած ատեն իրարու կը կցուին: Հետեւաբար անհրաժեշտ կ'ըլլայ իւրաքանչիւր տարւոյ յատուկ կարգադրութիւնը գիտնալ, և այս պատճառով տօնացոյցը չքաւեր, և օրացոյց ալ ունենալ պէտք կ'ըլլայ, որուն մէջ տօներու փոփոխութեանց համեմատ, ընթերցուածներու և շարականներու փոփոխութիւններն ալ կը ցուցուին: Ասկէ աւելի մանրամասնութիւնք տուարագրութիւն կը պատկանին:

ԼԸ.

ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ՏՕՆԵՐ

Հայոց Եկեղեցին ճեղմունքով անունին ներքեւ կ'իմանայ այն տօները որք կը կատարուին ի պատիւ Յիսուսի Քրիստոսի, Հոգւոյն Սրբոյ, Մարիամու Աստուածածնի, Սուրբ Խաչի և Սուրբ Եկեղեցւոյ։ Այս տօները կատարուած օրեր բնաւ անոնց հետ սուրբերու յիշատակ չ'կցեր, և ոչ ալ ապաշխարութեան պատշաճներ, այլ բոլոր պաշտամանց պատշաճները նոյն տնօրէնութիւններուն կամ խորհուրդներուն կը նուիրուին։ Ամէնն ալ հաւասարապէս տէրունական ըմբռնուելուն պատճառ կրնանք նկատել, ամէնուն ալ փրկագործութեան խորհուրդին շուրջ դառնալը, որովհետեւ անոնց մէջ միշտ կամ Փրկիչը կամ Փրկիչին մայրը կամ Փրկութեան նշանակը կը փառաւորուի։

Փրկչին փառաւորութեան ուղղուած տօներուն գլուխը կը գտնենք Աստուածայայտնութիւնը, որ իւր առաջին կազմակերպութեան մէջ ամփոփում էր Քրիստոսի հրապարակական և աւետարանական կեանքէն առաջ կատարուած տնօրինութիւններուն կամ խորհուրդներուն։ Ըստ այսմ Աստուածայայտնութեան տօնին մէջ կը պարունակուէին, Աւետումը, Մնունդը, Տաճարի ընծայումը, Մոգերուն երկրպագութիւնը, Մկրտութիւնը և Յորդանանի յայտնութիւնները։ Հին եկեղեցին ամբողջը այսպէս մէկ անգամէ կը կատարէր և յետոյ անոնց մէջէն ուղղակի Աստուածածնի պատկանողները, այսինքն Աւետումը և Տաճարի ընծայումը զատուեցան, հաւանաբար աստուածամայրութեան դէմ Նեստորի հանած խնդիրին պատճառով։ Իսկ մնացեալները աւելի ուշ երկուքի բաժնուեցան Ասորի և Յոյն և Լատին եկեղեցիներուն մէջ, Մնունդ և Յայտնութիւն անուններու ներքեւ, դեկտեմբեր 25'ին և յունուար 6'ին։ Իսկ Հայոց Եկեղեցին անփոփոխ պահեց հնաւանդ սովորութիւնը, և տակաւին մէկ տօն կը կատարէ Աստուածայայտնութեան անունին ներքեւ, յունուար 5'ին ճրագալոյցը, և յունուար 6'էն 13 ութօրէքը։ Եթէ արարողութեանց պատշաճները լաւ մը զննենք, կը տեսնենք որ աւելի հին ատեններ Աստուածայայտնութեան տօնն ալ, ուրիշ մեծ տօներու պէս, մերձաւոր կիրակիին փոխադրուելու սովորութիւնը տեղի ունեցած պիտի ըլլայ։

Աւագ շաբաթն ալ տէրունական տօներու ութօրէք մը կը կազմէ, Գալստեան ընդհանուր անունին ներքեւ, որ Մեծպահօքի քառասունքը լմննալէն ետքը կը սկսի Ղալարու յարութեան յիշատակով, և կը պարունակէ Երուսաղէմ գալուստը, Վերջին օրերը, Ընթրիքը, Մատնութիւնը, Չարչարանքը, Խաչիւթիւնը և Թաղումը՝ մինչև աւագ շաբաթ օրը, որ փրկագործ տնօրինութիւնները կը լրացնէ :

Ետեւէն կու գայ Յարութեան տօնը, որ է Զատիկը և Եփնանց միջոցը, որուն երեսունըրիւր օրերը լոկ Յարութեան են նուիրուած, տասը օրեր Յարութեան և Համբարձման, յիսներորդ օրը Հոգւոյն Սրբոյ գալստեան, որոնց կցուեցան յետոյ վեց ևս օրեր ի պատիւ Հոգւոյն Սրբոյ, և այսպէս Ղազարու յարութենէն սկսելով վաքսուցնուչօս օր տէրունական տօներու անընդհատ շարք մը կայ, և այս միջոցին բնաւ սուրբերու յիշատակ չտեսնուիր :

Այլակերպութիւնը, զատկական միջոցին փակման կիրակիին հետ կապուած է, ու յունիս 28'էն մինչև օգոստոս 1 կը փոփոխուի, և յաջորդ երկուշաբթին և երեքշաբթին ալ կը տօնուի : Այդ տօնը Վաքապառ կը կոչուի սովորաբար, որ հեթանոսական տօնախմբութեան մը անունն է, քրիստոնէական տօնի փոխանցուած :

Ի պատիւ Փրկչին տօներուն կը պատկանին հասարակ կիրակիներն ալ, որոնք միշտ Յարութեան յիշատակին նուիրուած են, եթէ ուրիշ տէրունական տօն մը չհանդիպիր : Այդ առթիւն ալ Յարութեան յիշատակութիւնը բոլորովին չդադրիր : Մեծպահօքին կիրակիները Յարութեան ակնկալութեան ձեւին վերածուած են, Սիմէոն կաթողիկոսի կարգադրութեան համեմատ :

Աստուածածնի այսինքն Փրկչին մօր նուիրուած տօներուն ալ՝ տէրունական ձեւ, այսինքն Փրկչին նուիրեալ տօներուն ձեւը կը տրուի : Անոնց մէջ գլխաւորն է Վերափոխումը, Աստուածածնայ փոխման կամ ննջման և երանաւէտ տեսութեան վերանալուն յիշատակով : Օգոստոս 15'ին մերձաւոր կիրակիին կը տօնուի, և ինն օր կը տեւէ մինչև միւս երկուշաբթի : Տեառնդառաջի և Աւետման տօները, որոնք մօտէն Աստուածածնի անձին կը պատկանին, իբր անոր օրինական սրբութեան և աւետիս ընդունելուն յիշատակ, հինգերորդ դարուն սկիզբները Աստուածայայտութենէ զատուելով առանձին տօներ եղան, Նեստորի դէմ Մարիամու Աստուածամայութիւնը շեշտելու նպատակով : Ծնունդը յունուար 6'էն հաշուելով, Տեառնդառաջը կը տօնուի քառասուն օր ետք՝ փետրուար 14'ին, և Աւետումը ինը ամիս առաջ՝ ապրիլ 7'ին : Աստուածածնայ Ծննդեան

տօնը սեպտեմբեր 8'ին երեքտասաներորդ դարուն սկսած է, իսկ Ընծայումը՝ նոյեմբեր 21'ին, և Յղութիւնը՝ դեկտեմբեր 9'ին եօթնեւտասաներորդ դարէ առաջ չեն տօնուած։ Աստուածածնի Տուփին կամ Գօղին և Գօտիին գիւտերը ութնւտասաներորդ դարուն վերջերը սկսան տօնուիլ, Առաջինը Հոգեգալստեան վեցերորդ կիրակին, և երկրորդը Վերափոխման երրորդ կիրակին։

Փրկագործութեան նուիրեալ տօներ են Պաշի տօները, որոնց զլխաւորն է Պաշվերացը կամ խաչին վերացման այսինքն փառաւորուելուն տօնը, սեպտեմբեր 14'ի մերձաւոր կիրակին, և եօթնօրէքով։ Իսկ մէկ մէկ օրով կը տօնուին Գիւտխաչը՝ որ է խաչափայտին 326'ին գտնուիլը, Պաշի եօթներորդ կիրակին. Երեւման խաչը՝ որ է Երուսաղէմի մէջ երկինքի վրայ յուսաւոր խաչին 351'ին երեւնալը, Յինանց հինգերորդ կիրակին. և Վարդգայ խաչը՝ որ է Ս. Նշանին Վարդգայ լերան վրայ 623'ին յայտնուիլը, Պաշի երրորդ կիրակին։

Հայ Եկեղեցւոյ յատուկ արարողութիւն մին է Սուրբ Եկեղեցւոյ տօներ կատարել, միշտ ի պատիւ Փրկագործութեան որուն զգալի նշանակն է Սուրբ Եկեղեցին։ Այդ կարգին պիտի յիշատակուին 1. Պաշվերացի եօթնօրէքին երեքշաբթի, չորեքշաբթի և հինգշաբթի օրերը, 2. Նաւակատիքը՝ որ է Երուսաղէմի Ս. Յարութեան տաճարին նաւակատիքը, Պաշվերացի նախընթաց օրը, 3. Շողակաթը՝ որ է Էջմիածնի մայր տաճարին նաւակատիքը, Վերափոխման նախընթաց օրը, 4. Էջմիածին՝ որ է Ս. Լուսաւորչին տեսիլքին յիշատակը, Հոգեգալստեան երրորդ կիրակին, 5. Տապանակը՝ որ է հին ուխտի հաստատութիւնը իբր նոր ուխտի նախատիպը, Վարդավառի նախընթաց օրը. 6. Նոր կիրակին՝ որ է հեթանոսաց կոչումը, Յինանց երկրորդ կիրակին. և 7. Աշխարհամատրան տօնը՝ որ է Վերնատունի նախընծայ տաճարին նուիրագործումը, Յինանց երրորդ կիրակին։

Տրուած տեղեկութիւններէն կը քաղենք տէրունական տօներու հետեւեալ ցուցակը, իւրաքանչիւր տարի հաւիւր երեսուն երեք օրեր, որոնց մէջ սուրբերու յիշատակութիւն չկրնար կատարուիլ։ Այդ օրերն են։

- 9 օր Աստուածայայտնութիւն
- 8 » Աւագ չարաթ
- 39 » Յարութիւն
- 10 » Համբարձում
- 7 » Հոգեգալուստ
- 3 » Այլակերպութիւն

9 օր Վերափոխում

7 » Աստուածածնայ միւս տօներ

6 » Խաչի զանազան տօներ

7 » Եկեղեցւոյ զանազան տօներ

30 » Հասարակ կիրակիներ :

Որովհետեւ սուրբերու յիշատակութիւն չկատարուող օրերու վրայ կը խօսինք, անոնց հետ կցենք նաեւ Ապաշխարութեան կամ ծիսական Պահոց օրերն ալ : Այս ալ Հայոց Եկեղեցւոյ սեփական և առանձնայատուկ արարողութիւն մըն է . այսինքն եկեղեցական պաշտամանց մէջ թէ տէրունական և թէ սուրբերու յիշատակներ լռեցնել, և միայն ապաշխարութեան աղօթքներ ընել, ննջեցելոց յիշատակ ալ խառնելով : Այդպէս են ընդհանրապէս բոլոր տարւոյն չորեքշաբթիները և ուրբաթները, եթէ տէրունական տօն մը չհանդիպիր : Ասոնց վրայ պիտի աւելցուին Մեծպահքի վեց շաբաթները, և հինգ Տաղաւարներու և Առաջաւորի ու Յիսնակի շաբաթապահքերը, միշտ շաբաթ և կիրակի օրերէն դուրս : Սովորաբար Ապաշխարութեան կամ ծիսական Պահքի օրերը միացած են կերակրեղէններու պահքի հետ ալ : Բացառութիւններ են Յիսնանց առաջին քառասուն օրերուն և Աստուածայայտնութեան ութօրէքին չորեքշաբթիներն և ուրբաթները, յորս կերակուրի պահքը կը դադրի . բայց ուրիշ տէրունականներուն համար պահքը կը մնայ՝ երբոր չորեքշաբթի և ուրբաթ կը հանդիպին : Հոգեգալստեան շաբթուն մէջ հաստատուն կը մնայ Եղիական կոչուած ամառուան շաբաթապահքը : Աչնան և ձմեռուան շաբաթապահքերը, որոնք Վարագայ և Սուրբ Յակոբայ պահքեր կը կոչուին, և Լուսաւորչին շաբաթապահքը, սուրբերու յիշատակութիւններ ունին կերակուրի պահքին հետ : Իսկ Մեծ պահքին, Աւագ շաբաթին և Աստուածայայտնութեան շաբաթապահքին՝ շաբաթ և կիրակի օրերն ալ կերակուրի պահքը կը մնայ՝ սրբոց և տէրունական յիշատակներուն հետ :

Անգամ մը ըսինք թէ Հայ Եկեղեցւոյ արարողութեան համեմատ իւրաքանչիւր տարի հաւիւր վաթսուց օր կերակուրի պահքեր կան, որոնց միայն հաւիւր քսանըօթը օրերը ծիսական պահքեր են : Ծիսական պահքի օրերը՝ տէրունական տօնի օրերուն հետ գաւաթելով կ'ունենանք տարուոյն մէջ երկուհաւիւր յիսուց օրեր, որոնց մէջ սուրբերու յիշատակութիւններ չեն ըլլար, և միայն հաւիւր քսանուհինգ օրեր կը մնան սուրբերու յիշատակներուն : Ասկէ յառաջ եկած է շատ սուրբերու տօները իրարու կցել նոյն օրուան մէջ, այնպէս որ ցանցառ են միայն մէկ սուրբի յիշատակութեան օրերը :

ԼԹ.

ՍՈՒՐԲԵՐՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

Երբեք Յայտմաւորքի պատմութիւնները քաղելու միտք չունինք, բայց մեր նպատակին համար օգտակար, մանաւանդ թէ անհրաժեշտ կը նկատենք ցուցնել թէ ո՞ր սուրբերն են որ Հայ Եկեղեցւոյ կողմէն կը յիշատակուին: Այդ ուսումնասիրութեամբ կը հաստատուին Հայ Եկեղեցւոյ կապակցութիւնը ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ, և անոր յարաբերութիւնները հին մասնաւոր եկեղեցիներու հետ, եւս և կը բացատրուի Հայ Եկեղեցւոյ ծիսական կարգադրութեանց ժամանակը, և կը ցուցուի նոր յիշատակութիւնները ընդունելու մասին ղգուչաւոր ընթացքը:

Նպատակնիս աւելի յատակ կերպով յայտնելու համար, Հայ Եկեղեցւոյ մէջ տօնուած, այսինքն յիշատակուած սուրբերուն անունները ժամանակագրական ու տեղագրական ցուցակի կը վերածենք:

ԵՐԿՆԱԹԻՆ ԶՕՐԱՑ կամ Հրեշտակաց տօնը ժամանակագրական կարգին գլուխը կը գտնուի: Հրեշտակներուն միայն մէկ տօն նուիրուած է, Միքայէլ և Գաբրիէլ հրեշտակապետները յանուանէ յիշելով:

Հին ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ժամանակէն սուրբեր շատ են Հայ տօնացոյցին մէջ: Միայն մէկ տօն նուիրուած է Նախահարց, և յանուանէ կը յիշուին ջրհեղեղէն առաջ, Ադամ, Աբէլ, Սէթ, Ենոքս, Ենովք, Զ Նոյ: Իսկ ջրհեղեղէն ետքի նահապետներէն կը յիշուին, Մելքիսեղեկ, Աբրահամ, Իսահակ, Յակոբ, Յովսէփ, Մովսէս, Ահարոն, և Եղիազար: Դատաւորաց ժամանակէն կը յիշուին, Յեսու, Բարակ, Գեղէոն, Յեփթայէ, Սամփսոն, և Սամուէլ: Յուցակը կը փակուի եւ այլոց նախահարց յաւելուածով: Յոր արդարը յատուկ տօն ունի: Մարգարէից մէջէն յանուանէ և զատ զատ կը ածնուին, Դաւիթ, Եղիսէ, Եսայի, Երեմիա, Դանիէլ, Եզեկիէլ, և Եզր: Երկոտասան փոքր մարգարէներ, Ովսէէ, Ամովս, Միքիա, Յովէլ, Աբդիու, Յովնան, Նաւում, Ամբակում, Սոփոնիա, Անգէոս, Զաքարիա, և Մաղաքիա՝ միասին կը տօնուին: Ասոնցմէ Զաքարիա երկրորդ տօն մը ունի, իւր նշխարաց Հայաստան բերուելուն առթիւ: Եղիա մարգարէի վերացումը միայն պարզ յիշատակ մը ունի: Հին օրէնքի

Վկայից տօներ ալ կը կատարուին և են, Բաբելոնի երեք մանկուն-
քը՝ Սեդրաք, Միսաք, և Աբեգնադով, Եղիազար քահանայ, Շա-
մունէ այրին և իւր եօթը տղաքը՝ որ Մակարայեցիք կը կոչուին:

ՅԻՍՈՒՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ եղողներուն մէջէն կը տօնուին,
Իեթղեհէմի մանկունք, Յովակիմ և Աննա՝ Աստուածածնայ ծնող-
քը, Ջաքարիա՝ Յովհաննէս Կարապետին հայրը, Յովսէփ Աստուա-
ծահայր, և Յովհաննէս Կարապետ՝ որուն չորս տօներ նուիրուած են
տարւոյն մէջ:

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԴԱՐՈՒՆ գլուխը կը գտնուին Առաքելոց տօ-
ները, այսինքն է Երկոտասանք և Պօղոս, որոնք անգամ մը տասե-
րեքը մէկէն կը տօնուին և ետքէն ալ կրկին անգամ երկու երկու:
Առաքելոց մէջէն դժուար է Եօթանասուններէն եղողները ստու-
գութեամբ որոշել, ուստի այս շարքին մէջ կը նշանակենք միահամուռ,
Յակոբ և Շմաւոն տեառնեղբայրները, Մարկոս և Ղուկաս աւետա-
րանիչները, Ստեփանոս և Փիլիպպոս սարկաւազները, և Ղազարոս,
Անանիա, Յովհաննէս-Մարկոս, և Բառնաբաս աշակերտները: Հետե-
ւողաց խումբ մըն ալ հնար է կազմել և անոր մէջ դասել, Յով-
սէփ Արեմաթացին, Ղուկիանոս և Կուռնելիոս հարկւրապետները,
ինչպէս նաև Պօղոսի աշակերտները՝ որք են, Տիմոթէոս, Տիտոս,
Շիղա, Սիղուանոս, Ռնեսիմոս, Յռեթէոս Աթենացի, և Դիոնեսիոս
Արիսպագացի, որոնց կը կցուի Եւ այլոց առաքելոցաց Պօղոսի յա-
ւելուածը: Վերջապէս Իւղաբերից տօն մըն ալ կայ ընդհանուր բա-
ցատուութեամբ, որոց գլխաւորը ճանչցուած է Մարիամ Մագդաղե-
նացին: Այս տեղ պէտք է յիշել եւս, Մարթա ու Մարիամ՝ Ղազա-
րոսի քոյրերը, Թեկղ վկայուին՝ Պօղոս առաքեալի աշակերտը, և
Երմոնէ կոյսը՝ Փիլիպպոս սարկաւազի դուստրը:

Այժմ պիտի յիշենք զանազան եկեղեցիներու պատկանող
սուրբեր, որոնց ցուցակը թէպէտ չոր ու ցամաք թուարկութիւն
մըն է, բայց մեծապէս կը նպաստէ հաստատելու. Հայ Եկեղեցւոյ
կապակցութիւնը ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ, և զանազան եկեղե-
ցիներու յարաբերութիւնները Հայոց Եկեղեցւոյն հետ: Պիտի պահենք
վերև յիշուած տեղագրական և ժամանակագրական կարգը:

ԱՆՏԻՈՔԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դար, Իգնատիոս Աստուածազգեաց
հայրապետ, և Քրիստինէ կոյս. — Գ. դար, Բարազամ ծերունի, և
Բաբելոս եպիսկոպոս ու աշակերտները. — Դ. դար. Մելիտոս հայ-
րապետ, Ղուկիանոս, Թէոդորետոս, Եղիշէոս ու Մակարիոս քահա-
նաներ, Կիւրեղ սարկաւազ, Ռոմանոս Եմեսացի երգեցող, Արտե-

միտա, Հիւսիքոս, Բրիստափոր, ու եօթը Հիպերիքեան վկաներ, Կալիքնիկէ ու Ակիւլինէ վկայուհիներ. — Ե. դար. Սիմէոն Սիւնակեաց :

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Կալիքնիկոս, Դիոմիդէս, Կոզմաս, Դամիանոս, Տարազոս, Պրորոս ու Անդրոնիկոս վկաներ, և Պեղազիւ վկայուհի :

ՄԻՋԱԿԵՏԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Պարսամ Եղեսացի եպիսկոպոս. — Դ. դար. Թակոբ Մծբնայ Հայրապետ, Եփրեմ Խուրի վարդապետ, Մարուգէ ճգնաւոր, Սարգիս, Բագոս, Գուրիաս, Սամոնաս ու Աբիրաս վկաներ, և Փեթրոնէ կոյս. — Ե. դար. Մարութա եպիսկոպոս :

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Կիւրեղ հայրապետ, Թուդա-Կիւրեղ եպիսկոպոս ու մայրն Աննա, Ռոմանոս միայնակեաց ու Բարուլա Մանուկ. — Ե. դար. Թովհաննէս հայրապետ :

ԿԻՊՐՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. Ե. դար. Եպիփան հայրապետ :

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դար. Եւգինէ կոյս, Փիլիպպոս հայրը, Կղոդիա մայրը, Սերգիոս ու Ապիտոն եղբայրները, և Պրոտոս ու Թակինթոս ներքինիները. — Գ. դար. Անտոնինոս վկայ — Դ. դար. Պետրոս և Աթանաս հայրապետներ, Աբիսողոմ սարկաւազ, Վարոս Աղեքսանդրացի, Թէոփիլոս Լիբէացի, Մինաս Եգիպտացի, Մինաս Աղեքսանդրացի, Երմոգինէս Աթենացի, ու Եւգրասիոս դպիր վկաներ, և Նեկտարինէ կամ Կատարինէ կոյս. — Ե. դար Կիւրեղ հայրապետ, Անտոն, Ոնոփրիոս, Պօղոս, Պօղ, Մակար, Եւագր, Թովհաննէս Գբեցի, Թովհաննէս Կարճահասակ, Նեղոս, Արսէն, Սիսիանոս, Դանիէլ, Սրապիոն, Մակարիոս, և Պիմէն ճգնաւորներ. Եւ այլոց սրբոց հարց յաւելուածով :

ԵԹՈՎՊՈՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. Ե. դար. Խարեթաս, և տասն հազար երկու հարիւր վկաներ :

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դար, Ռամելոս կամ Հռոմուլոս զօրավար. — Գ. դար. Պօղիքատոս, Մերկիւռիոս, և Մամաս վկաներ. — Դ. դար. Բարսեղ Կեսարացի և Գրիգոր Նիւսացի հայրապետներ, Գորգիոս, Եւդոքսիոս կամ Մարինոս, Զենոն կամ Զենոր, Մակարիոս, և Անդրէաս զօրավար իւր բանակին հետ՝ վկաներ :

ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Գրիգոր Նէոկեսարացի հայրապետ. — Դ. դար. Վլաս և Աթանագինէս եպիսկոպոսներ և վերջնոյն ընկերներ, Քառասուն Մանկունք Սեբաստիոյ, Քառասուն և ընդ Դանկունք Նիկոպոլոյ, Թէոդորոս Տիւռոն, Թէոդորոս Ստրատելատ, Սեւերիանոս, Եւստռատիոս, Օքսենտիոս, Եւգինէոս, Ուլրեստէս և Մարգարիոս վկաներ :

ԼԻԿԱՅՈՆԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Տրիփոն և Փիլիկտիմոն վկաներ. — Գ. դար. Թէոդոտէ վկայուհի և երեք որդիք, Յուդիտա վկայուհի և որդին Կիրակոս, և Մարիանէ կամ Մարգարիտէ կոյս:

ՊՈՆՏՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դար. Փոկաս եպիսկոպոս. — Գ. դար Ակակիրոս վկայ. — Գ. դար. Վաղերիոս, Կանդիդոս և Ակիւղաս վկաներ:

ԵՓԵՍՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դար. Պողիկարպոս հայրապետ և Արեւելեան վկաներ. — Գ. դար. Պիոն քահանայ, Իրաւափառ կամ Թեմիստոկլ վկայ, Եօթն Ննջող մանկուհիք. — Գ. դար. Նիկողայոս Միւռացի և Միւռոն Կրետացի եպիսկոպոսներ, և Աղոկտոս վկայ:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Մետրոփանէս, Աղեքսանդրոս, Պօղոս Խոստովանող և Գրիգոր Աստուածաբան՝ հայրապետներ, Մարկիանոս և Մարտիրոն նոտարներ, Կոստանդիանոս և Թէոդոս Թալաս որներ, Հեղինէ դշխոյ, Եւփիմէ կոյս, և Յովհաննէս կամաւոր աղքատ. — Յ. դար. Յովհան Ոսկեբերան հայրապետ, և Եւպրաքսէ կոյս:

ԹԵՍԱԼՆԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Մովկիմա քահանայ, Դեմետրիոս վկայ, և Երանոս Սիրմոյ եպիսկոպոս:

ԳԱԼԱՏԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Ելեւթերիոս կամ Թիւրսոս վկայ. — Գ. դար. Կղիմէս հայրապետ, Բասիլիսկոս քահանայ, Պղատոն և Թէոդոտոն վկաներ, Վառվառէ կոյս, և Տեկուսա, Աղեքսանդրա, Կղոդիա, Փեննա, Եւփրատիա, Մատրոնա և Յուդիտա կուսան վկայուհիներ:

ԲԻԻԹԱՆԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար Կողբատոս վկայ. — Գ. դար. Անթիմոս և Թէոպոմպաս եպիսկոպոսներ, Երմողայոս և Գղերիկոս քահանաներ, Գէորգ զօրավար, Պանդալէոն բժիշկ, Անիկտոս, Փոտինոս, Աղրիանոս, Ղամպէոս, Թէոփնաս, Խնդոս, Բասոս, Եւսերիոս, Եւտիքէս, և Բասիլիդէս վկաներ, Անատոլիա կամ Նատալիա վկայուհի, Բարեւաս և Իւր ութսուններեք մանուկ աշակերտներ, Յուլիանէ, Վասիլուհի, Ղամպէուհի և Դոմնաս կոյսեր, և Նիկումիդիոյ եկեղեցիին մէջ այլաժ Երկու Բիւր վկաներ:

ՀՌՈՎՄԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. Դար. Բազարատ Տուռմնոյ և Երանոս կամ Իրենէոս Լուգդունի եպիսկոպոսներ, Եւստաքէոս զօրավար, Թէոպիստէ կինը, Ագապիոս ու Թէոպիստոս որդիք՝ վկաներ, Սուփիա այրի և զուատրները Եւպիս ու Պիատիս ու Ագապի կոյս վկայուհիներ. — Գ. դար. Ստեփանոս հայրապետ և Իրեն հետ վկայող եկեղեցականներ ու աշխարհականներ, Կալիստրատոս և ընկերներ՝ վկաներ, Ալիքսիանոս կամաւոր աղքատ. — Գ. դար. Սեղբաստրոս հայրապետ և Գենարիոս կամ Յանուարիոս եպիսկոպոս:

ԱՓՐԻԿԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Կիպրիոսոս եպիսկոպոս և Յուստինէ կոյս :

ՊԱՐՍԻՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Մարկոս, Մելէս, և Ակեփսիմաս եպիսկոպոսներ, Յովսէփ և Բուրաս քահանաներ, Այիթալաս և Շէն սարկաւազներ, Սարգիս զօրավար և որդիքն Մարտիրոս և Զորեքտասան զինուոր՝ վկաներ. — Ե. դար. Բենիամիէն սարկաւազ, Որմզդան, Սայէն, և Յակովիկ վկաներ. — Զ. դար. Անաստաս քահանայ, և Արզմսեհ վկայ :

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ամէնէն վերջը թուուցինք, իրեն յատուկ սուրբերով, որոնց մէջէն միայն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն է, որ Յոյն ու Լատին եկեղեցիներէն ճանչցուած է. Ա. դար. Սանդուխտ կոյս, Ադդէ Եղիսիոյ հայրապետ, և Արգասր թագաւոր : — Բ. դար. Ոսկեանք այսինքն Ոսկի չորս ընկերներով, և Սուքիասանք այսինքն Սուքիաս տառնեալով ընկերներով, վկաներ. — Դ. դար. Գրիգոր Լուսաւորիչ հայրապետ՝ որ երեք անգամ կը տօնուի, Հովսիսիմեանք այսինքն Հովսիսիմէ երեսուն երեք ընկերներով, Գայիանեանք այսինքն Գայիանէ երկու ընկերներով, Նունէ և Մանէ կոյսեր. Արիստակէս, Վրթանէս, Յուսիկ և Ներսէս հայրապետներ, Գրիգորիս, Դանիէլ և Խաթ եպիսկոպոսներ. Տրդատ թագաւոր, Աշխէն թագուհի, Խոսրովիդուխտ արքայաքոյր, Անտոն և Կրօնիդէս ճգնաւորներ, և Ստեփանոս Ունեցի ընկերներով՝ վկաներ. — Ե. դար. Սահակ և Յովսէփ հայրապետներ, Մեսրոպ մեծ վարդապետ, Սահակ և Թաթիկ եպիսկոպոսներ, Եղիշէ, Մովսէս և Դաւիթ թարգմանիչներ, Ղեւոնդ, Մուշեղ, Արշէն, Սամուէլ, Աբրահամ և Խորէն քահանաներ, Քաջաջ և Աբրահամ սարկաւազներ, Ատոմեանք այսինքն Ատոմ և Մանածիւր զօրավարներ իրենց գունդերով՝ վկաներ, Վարդանանք այսինքն Վարդան Մամիկոնեան սպարապետ, Խորէն, Արտակ, Տաճատ, Հմայեակ, Արսէն, Վահան, Գարեգին, և Ներսէհ նախարարներ, և հազար քսանեօթը զօրական՝ վկաներ, Թաթուլ, Վարոս և Թումաս ճգնաւորներ, և Շուշան վկայուհի. — Զ. դար. Եօթն Խոստաճարակներ, Գրիգոր-Ռաթիկ, և Աստուածատուր-Մախոժ վկաներ. — Է. դար. Դաւիթ Դընեցի վկայ. — Ը. դար. Վահան Գողթնացի, և Սահակ ու Համազասպ Արծրունիք՝ վկաներ, և Յովհաննէս Օձնեցի հայրապետ. — Թ. դար. Սահակ ու Յովսէփ Կարնեցիք՝ վկաներ. — Ժ. դար. Գրիգոր Նարեկացի վարդապետ. — ԺԲ. դար. Ներսէս Շնորհալի հայրապետ, Գոհարիոս, Մամիդոս և Տուքիկոս վկաներ. — ԺԴ. դար. Յովհաննէս Որոտնեցի վարդապետ. — ԺԵ. դար. Գրիգոր Տաթեւացի վարդապետ :

Տօնական յիշատակութեանց չարքը փականք յիշելով, որ Հայոց Եկեղեցւոյ յատուկ է զատ զատ տօներ կատարել՝ Նիկիոյ, Կոստանդնուպոլսոյ և Եփեսոսի սուրբ ժողովներուն համար:

Այդ ցուցակը ղննելով կը տեսնուի, որ ուրիշ եկեղեցիներու պատկանող սուրբեր որոնք Հայ տօնացոյցին անցած են, ամէնքն ալ հինգերորդ դարու կէսէն աւաջ են, և տիեզերական անբաժան եկեղեցւոյն կը պատկանին, որով ամէն եկեղեցիներու հաւասարապէս ընդունելի կը ճանչցուին: Իսկ Հայ Եկեղեցւոյ սուրբերէն անոնք որ հինգերորդ դարէն ետքն են, հաշիւ թէ տասնեակ մը կը կազմեն, և ամէնքն ալ այդ պատուոյն բարձրացած են իրենց մեծահոգակ և լուսաւոր արդիւնքներուն համար:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Խ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏՅՈՒԹԻՒՆ

Պատմական յօդուածներուն մէջ առիթ ունեցանք բացատրել Հայ գրականութեան սկզբնաւորութիւնը, ուստի առանց նոյնը կրկնելու, բաւական կը սեպենք մտադրութիւն հրաւիրել սոյն գրականութեան գերազանցապէս եկեղեցական կամ կրօնական նկարագիրին վրայ: Եթէ ստոյգ է որ սիրտ կապակցութիւն մը կայ ազգի մը կենսականութեան և իւր գաղափարներուն գրական բացատրութեան միջեւ, պէտք է որ եմն հետեւցնել, թէ եկեղեցական ազդեցութիւնը, որ Հայ գրականութեան մէջ թափանցած է, նոյնը Հայութեան ազգային գոյութեան և պահպանութեան մէջ ալ գլխաւոր դեր ունեցած է:

Հայ ազգին քաղաքական կամ պետական կեանքը շատ տարիներէ ի վեր ջնջուած է: Շարունակ և ընդարձակ գաղթականութեանց հետեւանքով, նոյն իսկ որոշ տեղւոյ մը մէջ կեդրոնացած կեանքի առաւելութիւնն ալ կորսուած է. սակայն ցրուած ունուաղած ըլլալով մէկտեղ, տակաւին կենդանի կը պահէ իւր անունը իւր լեզուն, իւր անդութիւնները: Աւելցնենք նաեւ, թէ նոյն իսկ ներկայ պարագաներու մէջ ալ, կատարեալ կենսականութեան յայտնի նշաններ կու տայ: Հակառակ քաղաքական արգելքներու՝ կենսականութիւն պահած ըլլալու զարմանալի երեւոյթը ուրիշ կերպով չենք կրնար մեկնել, բայց եթէ գրական լեզուի և գրաւոր ծիսակատարութեանց գործնական ազդեցութեամբ: Ասիկայ գնահատելի և անընկճելի ազդեցութիւն մը եղաւ, որ կրցաւ դիմադրել ժամանակին աղարտիչ զօրութեան և ասիական յեղափոխութեանց անաւանելի արկածներուն: Լոկ իլ ձեր և պարզ զգացումներ իրենք իրենց վաղանցուկ ևն և արդիւնաւորութեան

անբաւական , և չեն կրնար որ և է հասարակութեան գործնական և տեւողական կեանքը ապահովել : Անհրաժեշտաբար պէտք է արտաքին և Վործնական ղորութիւն մը ունենալ , որ կարենայ հասարակութեան անդամները իրարու միացած և իրարու կապուած պահել : Այդ ղորութիւնը Հայեր մի միայն իրենց գրականութեան մէջ գտան : Այն եղաւ որ իրենց համար չփառն և միաւորութեան կեդրոն դարձաւ , երբոր անկէ զատ ամէն արտաքին և քաղաքական կեդրոններ իրենց ձեռքէն խլուեցան :

Նախախնամական պարագայ մը եղաւ , որ Հայ գրականութեան ծագումը զուգընթաց և ժամանակակից եղաւ Հայ քաղաքականութեան անկման հետ , և երբ այս կը կորսուէր , այն երեւան եկաւ : Պէտք է ըսել թէ Ս . Սահակ և Ս . Մեսրոպ ազգային վտանգը նախատեսած էին , երբոր այնչափ նախանձայուզութեամբ Հայ այրուբէնը կազմելու հետապնդեցին : Այդ երկու եկեղեցականներն են , երկուքն ալ իրենց հոգեւորական կոչումին հաւատարիմ հետեւողներ , որ այդ հրաշալի գիւտին բազմերախտ հեղինակներն եղան , և որուն արդիւնքները այնչափ նշանաւոր և այնչափ արգասաւոր եղան :

Այդ գիւտն եղաւ , որ նախևառաջ ազգային եկեղեցւոյն սեփական լեզու մը ու ազգային ծէս մը պատրաստեց և յատուկ սուրբ գիրքեր ու ծիսարաններ տուաւ , ամէնքն ալ ինքնուրոյն գոյութեան անհրաժեշտ պայմաններ : Նոյն գիւտն եղաւ որ աղգն ալ իւր ծոցին մէջ ամփոփեց , և սնոր ընծայեց իւր տոհմային ու կենցաղական կենսականութիւնը ապահովելու համար՝ պէտք եղած ամէն միջոցները : Նոյն գիւտն եղաւ , որ իւրաքանչիւր անհատի առանձնական ինքնութեան զգացումը պահպանեց , ու մտաւորապէս դաստիարակուելու և կենցաղապէս մշակուելու միջոցներ տուաւ : Մէկ խօսքով հեռացուց այն ահագին վտանգը , որ Հայ եկեղեցւոյն , Հայ ազգին և նոյն իսկ Հայ անհատին ընթացիկ կորստեանը կը սպառնար :

Ինչպէս սկզբնաւորութիւնը , նոյնպէս գրականութեան հետըզհետէ զարգացումն ալ , միշտ միեւնոյն եկեղեցական նկարագիրը ունեցաւ : Հայ մատենագրութիւնը ուսումնասիրողներ , ամէնքն ալ համամիտ կերպով ոսկեդար մը և արծաթեդար մը կը զատեն անոր չրջանին մէջ , որչափ ալ համամիտ չըլլան երկու դարերը իրարմէ զատող ժամանակակէտը ճշդելու մէջ , ու հինգերորդէն մինչև երկուսասաներորդ դարերու ընդարձակութեան մէջ տարուբերին : Արդ նկատողութեան արժանի է որ ուրիշ դարերու երկար տեւողութեան մէջ , յիսունէ աւելի մատենագիրներու մէջէն , եկեղեցական չըլլա-

լով միայն Գրիգոր Մագլիստրոս իշխան մը և Մխիթար Հերացի բժիշկ մը կը գտնուին։ Շապուհ Բագրասունի պատմիչ մըն ալ յիշուած է իններորդ դարուն մէջ, բայց իւր գրուածը, որ մեզի հասած չէ, ոսմկական ոճով շարադրութիւն մը եղած է կ'ըսուի։

Հայ գրականութեան արտադրութիւններուն մէջ առաջին տեղը կը բռնեն, եկեղեցական մատենաներ, ինչպէս են Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը և Մաշտոցին պարունակած ծխարանները, որոնք ընտիր և վճիտ հայկաբանութեամբ գրուած են, հակառակ Յոյն ու Լատին եկեղեցիներու մէջ հանդիպածին, որոնց եկեղեցական գիրքերը անկեալ լեզուով ու ոճով են գրուած։ Եկեղեցական գիրքերէ ետքը պիտի յիշենք սուրբ հայրերու գրութեանց ընտիր թարգմանութիւնները, որոնք գրեթէ ամբողջական հաւաքածոյ մը կը կազմեն։ Քիչ ու շատ տարբերութեամբ գլխաւոր հայրերու գրեթէ բովանդակ գործերը թարգմանուած են, Իգնատիոս Անտիոքացի, Երանոս Լուգդունեցի, Գրիգոր Նէոկեսարացի, Աթանաս Աղեքսանդրացի, Եպիփան Կիպրացի, Եփրեմ Ասորի, Եւսեբիոս Կեսարացի, Պրոկոլ Կոստանդնուպոլսեցի, Կիւրեղ Երուսաղեմացի, Բարսիղ Կեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Սեւերիանոս Եմեսացի, Գրիգոր Նիւսացի, և Յովհան Ոսկերերան։ Ասոնց ամէնուն թարգմանութիւնները ընտիր և դասական հայկաբանութեան օրինակներ են։ Եկեղեցական անձեր եղան նոյնպէս, որ իմաստասէրներու գրուածները հայերէնի վերածեցին, և ըստ այսմ հայերէնով ալ կը գտնուին այսօր. Արիստոտէլ, Պլատոն, Դիոնեսիոս, Յուստինոս, Պորփիր, Փիլոն, Արիստիդէս, և Պիսիդէս։ Եկեղեցին իւր պաշտօնեաներուն միջնորդութեամբ, ոչ միայն կրօնական նպատակներու կը ծառայէր, այլև մտաւորական ընդհանուր զարգացման կը նպաստէր, նոյն իսկ հեթանոս իմաստասէրներու գրուածները Հայութեան ընծայելով։

Պատմութեան գիրքերն ալ, որոնցմէ բաւական թիւ մը կայ, նմանապէս եկեղեցական անձերու հեղինակութիւններ եղած են. ինչպէս, Մովսէս Խորենացի, Ղազար Փարպեցի, Եղիշէ վարդապետ, Կորիւն Սքանչելի, Յովհաննէս Կաթողիկոս, Ղեւոնդ վարդապետ, Ուխտանէս եպիսկոպոս, Ստեփանոս Ասողիկ, Ստեփանոս Օրբէլեան, և ուրիշներ, որոնց ցանկը բաւական երկար է։ Նոյնը պիտի ըսուի՝ Ագաթանգեղոսի, Զենոբի, և Բիւզանդի պատմութիւններուն համար ալ, որոնք թարգմանութիւններ կը նկատուին եկեղեցականներէ կատարուած։ Յայտնի կը տեսնուի ուրեմն, որ Հայ գրականութեան ընտրելագոյն չրջանը, բացառապէս եկեղեցական մատենագիրներու շրջան մը եղած է։

Պատմական յողուածներու մէջ գրածներնէս տեսնուեցաւ թէ երկոտասաներորդէն եօթնեւ տասներորդը անկման դարեր եղան Հայոթեան համար, թէ կենցաղական և թէ քաղաքական տեսակէտէն Գրականութիւնն ալ այդ անկումին ազդեցութիւնը զգաց, բայց այդ միջոցէն ալ մնացած յիշատակներ և արտադրութիւններ, նորէն եկեղեցականներու պործունէութեան արդիւնք են ։ Եկեղեցականութիւնն եղաւ, որ քիչ ու շատ ժողովրդական դաստիարակութեան ալ մտադրութիւն դարձուց, և նուիրական աշխատութիւն մը կատարեց, թէպէտ հոմեոս ու Հափա որ, բայց միշտ հնարաւորութեան պայմաններուն հաւասար աշխատութեամբ ։ Պէտք չէ աչքէ հեռացնել, թէ այսչափն ալ ընկու համար ինչպիսի բազմադիմի ու ծանր, և գրեթէ անդիմադրելի դժուարութեանց դէմ մաքաւիլ կը պարտաւորուէր ։ Այդ միջոցին եկեղեցական չեղող մատենագիրներու կարգէն, միայն Ամիր Տովվաթ բժիշկին և Երեմիա Քէօմիւրճեան պաշտօնակալին անունները կրնանք տալ ։ Մեզի հասնող գրուածները, որչափ ալ ստորին և ինկած ոճով, բայց միշտ կարեւոր են՝ կենցաղական եղելութիւններն ու կացութիւնը, և ժամանակին ոգին ու զգացումները պատկերացնելու տեսակէտէն ։ Գնահատելի յիշատակներ ալ կը պարունակեն, յիշեալ դարերուն պատմական պատահարներուն և արկածներուն վրայ, որոնց մասին ուրիշ կողմէն շատ քիչ տեղեկութիւններ կան, և մեծաւ մասամբ մութին մէջ կը մնան ։

Եկեղեցականութեան արդիւնք մը պէտք է սեպել եւս հնագոյն մատենագրութիւնները պահպանած ըլլալու ջանքը ։ Այդ դարերուն մէջ ապրող ընդօրինակիչները, գրեթէ առանց բացառութեան եկեղեցականներ են եղած, և մեր ձեռքը հասած գրչագիրները, գրեթէ բոլորն ալ, այդ անկեալ դարերու գրութիւններն են ։ Լատագոյն դարերէն մնացող գրչագիրներ հազուադիմ տ են ։

ԽԱ.

ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐ

Ութի տասներորդ դարուն սկիզբէն գրականութիւնը նոր կերպարան մը կը սկսի առնել, լայց միշտ եկեղեցականութիւնն է որ մտաւորական շարժումն գլուխը կը գտնուի, և զարգացման ջանքերն ու կենցաղական բարոյքման ճիգերն ալ եկեղեցականներու

նախաձեռնութեամբ կը սկսին։ Վարդան Բաղդեցի և Յովհաննէս Կոյոտ և Յակոբ Նալեան՝ Արեւելքի մէջ, Մխիթար Սեբաստացի և Խաչատուր Կարնեցի Արեւմուտքի մէջ, ամէն ճիգ կը թափեն, ոչ միայն ազգային գրականութեան նոր կեանք մը տալու, այլ և ժողովուրդին մէջ դաստիարակութիւնը տարածելու, և կղերին մէջ ուսումը զարգացնելու։ Անհամեմատ և անակնկալ կերպով գիրքերը կը շատնան՝ սուրբապետներն հետզհետէ Արեւելքին մէջ տարածուելովը։ Ժողովուրդը խմբովին ուսման և դաստիարակութեան պլանները վայելելու կը հրապուրուի, և իւր կացութիւնը բարեփոխելու կ'աշխատի։ Նոր մատենադիրներ և հեղինակներ կը սկսին երեւան գալ ազգային ամէն դասակարգերէն անխտիր։ Ինչ որ մինչև այն ատեն տեսնուած չէր՝ կը սկսի իրականանալ, և աշխարհականներուն մէջէն ալ դաստիարակութեան և ուսուցչութեան պարագողներ մէջ տեղ կ'եւլան, ինչ որ մինչև այն ատեն միայն եկեղեցականներու վերապահեալ գործ կը կարծուէր։ Ժողովրդական դասակարգէն առաջ կու գայ սուսօլին վարժապետներու յատուկ խումբ մը, Պատ. Ուելի անունի փառաւոր կոյումիներքէ։ Սկսուած շարժումը այլեւս չթուլնար, և դէպի յառաջդիմութիւն կը շարունակէ, զգացումներու բարձրացումը շարունակաբար և աստիճանաբար կը յառաջէ, ինչպէս որ ժամանակին ընդհանուր հոգին ալ ամէն կողմէ նոյնը կը թելադրէր։

Որովհետեւ մենք միայն եկեղեցական կամ կրօնական գրականութեամբ պիտի զբաղինք, պէտք է անկեղծաբար ըսենք, որ եթէ այդ ճիւղին պատկանող գիրքեր և երկասիրութիւններ բաւականաչափ եղան, սակայն իրենց պարունակութեամբ՝ կատարեալ և գոհացուցիչ եղած չեն։ Հայր Միքայէլ Զամչեան, Վենետիկի Մխիթարեաններէն, Նախաձեռնարկը եղաւ ազգային պատմութիւնը ուսումնասիրելու մէջ, բայց իւր աշխատութիւնը պատմական քննադատութեան և ընդհանուր պատմութեան հետ կապակցութեան կողմէն՝ թերի կէտեր կը ներկայէ, ինչ որ մեծ մասամբ ժամանակին վերադարձի է։ Հայ ազգին ծագման մասին ուսումնասիրութիւնները տակաւին չատ անկատար վիճակի մէջ են։ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւնն ալ նշանակելի դատարկներ և թերիներ ունի իւր հետազոտութեանց մէջ, այնպէս որ պատմական ուսումնալ դեռ իւր նախաքայլերուն մէջ պէտք է նկատուի։ Միւս կողմէն Վենետիկի և Վիէննայի Մխիթարեան միաբանութիւններն ալ, որոնց գրական արդիւնաւորութիւնը անուրանալի է, չկրցան խուսափիլ այն նախաքծուած մեկուսացումէն և բռնադատեալ ուղղութենէն, որ զի-

րենք հեռու կը պահէ Հայոց Եկեղեցիէն : Էջմիածնի Ճեմարանի և Արմաշու Դպրեմանքի աշակերտութիւնները սկսան քննադատական լուրջ հետազոտութիւններով զբաղիլ , և Հայ Եկեղեցւոյ իսկական և վաւերական նկարագիրը լուսաբանել , միւշ ուրիշ եկեղեցիներու հետեւող օտարազգի կամ հայազգի հեղինակներ՝ զայն իրեն ճշգրիտ և իսկատիպ նկարագիրէն ջանացին հեռացնել , գրեթէ բոլորովին անճանաչ դարձնելու չափ :

Մերոպական յարաբերութեանց դիւրութիւնները սկսան Հայերն ալ չփման մէջ դնել հետզհետէ երեւան եկող նոր տեսութեանց ու նոր դրութեանց հետ , որոնք աւելի հետեւողներ ունին Լատինական ազգերուն մէջ : Ասկէ սկսան ծագիլ հակակրօնական գաղափարներ և հակաեկեղեցական կարծիքներ , որոնք արձագանգ ունեցան եկեղեցւոյ դէմ հրատարակութեանց մէջ , որչափ ալ բազմաթիւ և տարածուած չըլլան : Եկեղեցին , իւր դիրքն ու ազդեցութիւնը պահպանելու հարկադրուած , պարտաւոր էր ջատագովական ուղղութիւն մը բռնել , և եկեղեցականներուն ուսման և զարգացման մակարդակը բարձրացնել , որպէս զի անոնք ալ կարենան կրօնական ու բարոյական ու ազգային կէտերուն մասին յայտնուած յախուռն մրցումներու դէմ դնել : Բայց մեր կարծիքով պէտք է այդ կացութիւնը թիւրիմացութեան արդիւնք մը նկատել , որովհետև Հայոց Եկեղեցին չափ յստակ ու հաստատուն գեանի վրայ կը գտնուի , և իւր թոյլատու ներողամտութեան սկզբունքը բաւական է զինքն պաշտպանել այն յարձակումներէն՝ որոնք ուրիշ տեղեր կը մղուին , քանի որ ինքը երբեք չափազանցութիւններով այդպիսի դիմադրութեան առիթ տուած չէ : Հայերուն մէջէն այն քիչերը , որոնք իրենց ծայրայեղ կարծիքներով մտաւորական ազատութեան դատը պաշտպանել կը կարծեն , կ'երեւի թէ լաւ չեն թափանցած և իմացած իրենց եկեղեցւոյն լայնախոհ հոգին և աղատամիտ վարդապետութիւնը : Կ'երեւի թէ չեն մտածեր որ հակակրօնական և հակակղերական ձգտումները հումէադաւան կաթողիկ երկիրներու մէջ ծագում առած են , և թէ նոյն ինքն հումէադաւան կաթողիկոսութիւնը իւր անխորհուրդ և չափազանցեալ սեղմումներով գրգռած է Եւրոպոյ մէջ երեւցած չափազանցեալ ձգտումները : Դիտելի է որ թողութական երկիրներ ընդհանուր կերպով ազատ են հակակրօնական և հակակղերական պայքարներէն , ինչ որ անշուշտ հետեւանք է տիրող կրօնքին կողմէ բռնուած ազատամիտ ուղղութեան : Անգղասաքսոններ , որոնք ազատութեան ռահանորդները կը նկատուին , միեւնոյն ատեն անկեղծ հաւատացեալներ և ճշմարիտ կրօնասէրներ մնացած են :

Վարդապետութեան գլխուն մէջ տրուած բացատրութիւնները , մեզի իրաւունք կու տան համարձակաձայն հռչակելու , թէ ազատամիտ վարդապետութեան և կրօնական ներողամտութեան մասին , Հայոց եկեղեցին բոլոր քրիստոնէութեան ճիւղերէն ոչ մէկուն երկրորդ է , եթէ ամէնուն վրայ առաջին ալ չէ : Հայ հեղինակի մը համար աւելի դիւրին բան չկայ , քան թէ իւր ազգային եկեղեցին պաշտպանել , վերջին դարուն մէջ երեւան եկած և կրօնքի դէմ ուղղուած յարձակումներուն դէմ : Բաւական է որ ճիշդ ու յստակ կերպով բացատրուին իւր վարդապետութիւնն ու սկզբունքը , մէկ կողմ դրուին ինչ որ իրեն մէջ օտարներու ազդեցութեամբ կամ հրապուրանօք մուծուած կէտեր են , և իբրեւ կանոն ընդունուի ինչ որ իրեն նախնի վարդապետներուն կողմէն գծուած դաւանութիւն կամ ուղղութիւն է : Ամէն պարագայի մէջ բաւական է իբրեւ որոշիչ փաստ ընդունիլ նախնական և ընդհանուր դաւանութիւնը , և անխախտ պահել եկեղեցականներու և աշխարհականներու օրինական և բարեբաւարիկ գործակցութիւնը և եկեղեցւոյ կառավարութեան վերաբերեալ խնդիրներու մէջ՝ կանոն ընդունիլ ազգային եկեղեցւոյ հոգին և անոր ուղղութիւնը : Երբոր այս կէտերը իբր հիմնական առնուին , ինքնին կը հաստատուի հնաւանդ համոզումը , թէ Քրիստոնէութիւնը , որ ազատութեան լոյսը սփռեց աշխարհիս վրայ , չկրնար անոր դէմ ըլլալ , և ոչ ալ մարդկային միտքին զարգացման դէմ հակառակորդ կանգնիլ :

ՆԵՐԿԱՅ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԽԲ.

ԱՐՑԱՔԻՆ, ԿԵՐՊԱՐԱՆԸ

Ինչ որ մինչեւ հիմայ գրուեցաւ, գլխաւորապէս Հայ Եկեղեցւոյ անցեալին կը պատկանէր: Ընթերցողները գոհացուցիչ չափով տեղեկացան թէ ինչ եղած են նոյն եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւնը. առաջին ժամանակները, արկածները և ընթացքը: Հայ Եկեղեցին մինչեւ հիմայ օտարներուն աչքին, եթէ բոլորովին անձանօթ չէր, գոնէ լաւ ճանչցուած չէր. իրեններուն աչքին ալ թերեւս յստակ և որոշ կերպով գծուած չէր, և իւր դիրքն ու յարաբերութիւնները ճշդուած չէին: Հիմակ որ չափով մը այդ նպատակներուն գոհացում տալու աշխատեցանք, անցնինք համառօտ կերպով մը նկարագրել իւր ներկայ կացութիւնը:

Բովանդակ քրիստոնէութիւնը չորս մեծ ճիւղերու կը բաժնուի, երկուքը Արեւմուտքի մէջ՝ Կաթոլիկ և Բողոքական, երկուք ալ Արեւելքի մէջ՝ Երկարնակ և Միարնակ: Բնաւ դժուարութիւն չենք զգար յայտարարելու թէ այդ վերջին Միարնակ ճիւղը, չունի այլ եւս այն առաւելութիւնները զորս կը հայթայթեն բազմութիւնն ու կարողութիւնը. բայց ասոնց նուազութեան դէմ ունի հնութեան մեծագոյն առաւելութիւնը: Հայոց Եկեղեցին, որ այս ճիւղին կը պատկանի, նոյն ճիւղին զանազան մասերուն վրայ առաջնութիւնը կը վայելէ: Հաւատոյ և սիրոյ հոգեւոր հաղորդակցութիւնն է, որ այդ ճիւղին մասերը կը միացնէ, որովհետեւ հնաւանդ կանոնաց համեմատ, երբեք եկեղեցւոյ միութեան համար վարչական կեդրոնականութիւն չսահմանջուիր: Այդ սկզբունքին համաձայն Ասորական, Եգիպտական և Եթովպական եկեղեցիներ իրենց ինքնուրոյն նուիրապետութիւնները կը պահեն, առանց Հայոց Եկեղեցւոյ հետ միութենէ և հաղորդակցութենէ դադրելու: Սովորութիւն է այդ ճիւղին մէջ հաշուել Քաղդէական եկեղեցին ալ, թէպէտև իւր հաւատոյ դաւանութիւնը միւսներուն հետ կատարելապէս համաձայն չէ: Այդ

տեսակէտը առաջ եկած է Օսմանեան պետութեան բռնած ընթացքէն, որ սկիզբէն Քաղաքացիներն ալ Հայոց պատրիարքարանէն կախում ունեցող Արեւելեան ժողովուրդներու խումբին մէջ նկատեց :

Հայոց Եկեղեցւոյն նկարագիրը իսկապէս և ամբողջապէս ազգային եկեղեցւոյ մը նկարագիրն է , ինչ որ հնաւանդ եկեղեցիներու էական տիպարն է : Իրեն կեդրոնը և գերագոյն իշխանութիւն վայելող աթոռ՝ էջմիածինն է , որուն իրաւասութիւնը կը տարածուի բոլոր Հայադաւան հաւատացեալներու վրայ : Անոնք ուր ուրեք ալ գտնուին , բոլոր աշխարհի մէջ սփռուած , ամէնն ալ միեւնոյն հոգեւոր հօտի բանաւոր ոչխարներն են : Հարկ չկայ որ նորէն կրկնենք , ինչ որ արդէն գրեցինք պատրիարքութեանց և առաջնորդութեանց բաժանումներուն , և անոնց իրաւասութենէն յառաջ եկած վարչական և բարեկարգական յարաբերութեանց վրայ : Ռուսիոյ մէջ գտնուող վիճակներ կը կառավարուին Պալատէնիա կոչուած կանոնադրութեան հոմիմատ , որ 1836'ին հաստատուած է Զարին ուլազով . իսկ Թուրքիոյ վիճակներ կը կտռավարուին Սանմանադրութիւն անուն կանոնադրութեամբ որ 1863'ին հաստատուած է Սուլթանին իրաւեով : Այդ երկու կանոնադրութիւնները , որչափ ալ իրենց էական կէտերուն մէջ Հայ Եկեղեցւոյ նախնական կանոններուն և հնաւանդ սովորութեանց վրայ ձեւուած են , սակայն երկուքն ալ երկու տէրութեանց պետական պահանջներուն հետ համաձայնութեան ենթարկուած են : Ամէն առթի մէջ զանազան արտօնութիւններ կը պարունակեն , որոնք աւելի քան պարզ առանձնաշնորհումներ , բացառիկ դիրքերէն պահանջուած փոխադարձ իրաւունքներ կը կազմեն՝ Հայ Եկեղեցւոյ և Հայ ժողովուրդին ինպաստ : Ռուսիոյ և Թուրքիոյ մէջ նորերս հրատարակուած սահմանադրական վարչութիւնները՝ սկսած են դժուարութիւններ հանել այդ բացառիկ կամ առանձնաշնորհաւ իրաւունքներու դէմ , և կը ջանան անոնք ջնջել : Ասկէ առաջ եկած է՝ ներհակընդդէմ խուլ մրցում մը երկու երկիրներուն նոր քաղաքական վարչութեանց կողմէ՝ Հայ եկեղեցական իշխանութեանց դէմ , որուն հիմ կ'աւանուի սահմանադրական հաւասարութեան սկզբունքը : Սակայն Հայ ժողովուրդներ և Հայ եկեղեցական իշխանութիւններ , կրօնապէս առանձնաշնորհումներուն վայելքէն չեն կրնար զրկուիլ , ցորչափ Ռուսիոյ և Թուրքիոյ կառավարութիւնները պինդ կը պահեն , առաջինը որթողութիւն և երկրորդը իսլամական կրօններուն տիրապետող առաւելութիւնները , և անոնց հետեւողներուն բացառիկ դիրքը :

Եթէ պատմական յիշատակներու պնդութեամբ Հայ Եկեղեցւո

նախնական ժամանակներու մէջ ունեցած ընդարձակութեան վրայ
գաղափար մը ուղենք կազմել, պէտք է եզրակացնել, թէ հին
ատեններ առնուազն երեսուն միլիոն հաւատացեալներ ունեցած է
այդ եկեղեցին, մինչ այժմ չորս միլիոնէ աւելի չէ։ Այս թիւը մեր-
ձաւոր հաշուով նշանակուած է, որովհետեւ տակաւին առաջնորդա-
րաններու կողմէն՝ հաստատուն վիճակագրութիւն մը հրատարակուած
չէ։ Հայ Եկեղեցւոյ հաւատացեալներուն նուազելուն պատճառ պէտք
է ճանչնալ՝ անընդհատ կոտորածները և ընդարձակ գաղթականու-
թիւնները, բռնադատեալ կամ հրապուրեալ կրօնափոխութիւնները,
և իրենց նոր բնակավայրերուն մէջ տեղական տարրին հետ դաւա-
նափոխութեամբ ձուլուիլը ու կորսուիլը։ Գործիս վերջը առանձինն
յաւելուածով մը Հայ ժողովուրդին հաւանական վիճակագրութիւնը
պիտի տանք վիճակներու կամ թեմերու վրայ բաշխելով։

ԽԲ.

ԶԱՆԱԶԱՆ ՏԱՐՐՆԵՐ

Քանիցս ըսինք ու կրկնեցինք, թէ Հայ Եկեղեցւոյ թոյլատու-
ներողամտութեան հոգին, դիւրութիւն և համարձակութիւն տուած
է Հայադաւան հաւատացեալներուն հետ կերպով ուրիշ քրիստո-
նէական դաւանութեանց անցնելու։ Այս տեղ չենք խօսիր իսլամու-
թեան դարձողներուն վրայ, որոնք իշխող պետութեանց ազդեցու-
թեան ներքեւ կրօնափոխութեան բռնադատուեցան կամ հրապուր-
ուեցան։ Իսլամութեան դարձողներուն սերունդները, ազգութեան
կերպարանն ալ փոխեցին կրօնքին հետ, և այլեւս Հայ չեն նկատ-
ուիր, այլ խառնուած են իսլամութեան հետեւողութեամբ կազմուած
մեծ տարրին մէջ, և այսօր իրենց սերունդները աճեցուցած են Օս-
մանեան կայսրութեան մէջ Թուրք և Քուրդ անունով ճանչցուած
ցեղերը։

Քրիստոնէական շրջանակին մէջ դաւանափոխութեամբ Հայ
Եկեղեցիէն բաժնուողներուն կամ հատուածեալներուն ամէնէն հինն
են Հայ-Հռոմով կոչուածները. որոնք Բիւզանդական տիրապետու-
թեան ժամանակէն Յունական եկեղեցին ընդունած են, Ասոնք
ատենին բազմաթիւ եղած են Բիւզանդական կայսրութեան ընդար-
ձակութեան մէջ, այլ այժմ հազիւ թէ տասըհազար մը կրնան ըլ-

լալ Ակնայ, Նիկոմիդիոյ և Կեդւոյ վիճակներուն մէջ ցրուած : Իրենց նախնական Հայ ազգութեան յիշատակը կը պահեն տակաւին , և մէջերնէն ծերունիներ հայերէն ալ կը խօսին , բայց հետզհետէ յունական ուսմամբ և խնամութեամբ , բուն Յոյներուն հետ խառնուելով , Հայութեան կերպարանին հետ յիշատակն ալ կորսնցնելու վրայ են : Արդէն ալ ոչ ծիսական , և ոչ ուրիշ մէկ արտաքին պայմանով՝ իրենց յատուկ կացութիւն մը չեն վայելեր :

Պահ մը կասկած ծագած էր թէ Ռուսական տիրապետութիւնը Կովկասի մէջ կարենար Հայերը հրապուրել որթողոքսութեան դիմելու , և Հայ-Ռուս տարր մը կազմելու իբր Հայ-Հռոմ տարրին շարունակութիւն : Սակայն կասկածը արդիւնք չունեցաւ , և նոյն իսկ պրաւոսլաւ այսինքն ռուս-որթողոքս քարոզչութիւնն ալ յաջողութիւն չգտաւ , Կովկասի մէկ պզտիկ գիւղէն , և մայրաքաղաքներու քանի մը ազնուապետական գերդաստաններէն դուրս :

Բայց բաւական յաջողութիւն ունեցաւ Հռոմէական կաթողիկ քարոզչութիւնը , որ կրցաւ մինչև իսկ ինքնուրոյն հասարակութիւն մը կազմել Թուրքիոյ մէջ , և զայն Օսմանեան պետութեան պաշտօնապէս ճանչցնել և հաստատել տալ : Այդ յաջողութեան զօրաւոր ազդակները եղան կաթողիկ պետութեանց քաղաքական ազդեցութիւնները՝ և Բրորականտայի կամ կաթողիկութիւն տարածող հաստատութեանց նիւթական նպաստները : Հռոմի պապութիւնն ալ վերջերը իբր հրապուրելու միջոց ընդունեց իրեն հետեւողներուն ներքել , որ հայրենական հայկական ծիսակատարութիւնները պահեն մանր փոփոխութիւններով : Կաթողիկութեան առաջին քարոզիչները ձեռնարկած էին նոյն իսկ Լատին ծիսարանները պարտաւորիչ ընել հայերէնի թարգմանելով , բայց բուն հակառակութեանց և ծանր զոտարութեանց հանդիպելով այդ միտքէն ետ կեցան : Այն ասուն պապութիւնը միջակային ձև մը ուզեց գործածել , Հայ ծիսարանները նշանաւոր փոփոխութիւններով նորէն հրատարակեց , և զայն պարտաւորիչ ըրաւ իրեն հետեւողներուն : Այդ փորձն ալ յաջող արդիւնք չտալուն , վերջապէս Հայ ծիսակատարութեանց պահպանութիւնը արտօնեց շատ քիչ փոփոխութեամբ , և իրեն կասկածելի երեւցած կէտերը կամայական մեկնութեանց ենթարկելով : Այդ միջոցը աւելի օգտակար և աւելի արդիւնաւոր տեսնուեցաւ , թէպէտև ձեռքէ թողուած չէ՝ հետեւողութիւնը ամրացնելէն ետքը նոր պայմաններ հրամայելու սովորութիւնը :

Կաթողիկութեան հետեւողներուն մնացորդները , որոնք մինչև վերտասաներող դար կը բարձրանան , ցրուած կը մնային աստ և

անդ Կիլիկիոյ և Հայաստանի մէջ, երբ ութիւտասներորդ դարուն սկիզբները Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կաթողիկ քարոզիչներու նոր արշաւանք մը բացուեցաւ, որ ժողովուրդին մէջ երկպառակութիւններ ստեղծեց և զայն հակառակ կողմնակցութիւններու բաժնեց: Մխիթարեան և Անտոնեան միաբանութիւնները, Լիբանանի մէջ հաստատուած ախոռ, որոնք այդ միջոցին կը տկարն, նոր ոյժեր աւելցոցին հոռմէադաւան ուղղութեան և հետզհետէ անելով՝ Թուրքիոյ մէջ Քաթոլիկ միլիթ մը բլլալու հասան, Օսմանեան կառավարութեան հաստատութեամբ, և նուիրապետութիւն ալ ստացան Հուսիս-արևելքեամբ: Ռուսիոյ մէջ թէպէտ առանձինն ժողովրդապետութիւններ կը կազմէին, բայց իբր հոգեւոր իշխանութիւն Սարաթովի Լատին եպիսկոպոսին ենթարկեալ էին. իսկ նորերս իրենց համար յատուկ Հայ առաջնորդական փոխանորդ մը ունեցան: Բաւական թուով Հայ կաթողիկներ կը գտնուին նաև Լեհաստանի Կալիցիա գաւառը և Մաճառաստանի մէջ, բայց Արեւելքի մէջ եղող զաւանակեցներուն հետ վարչական կապակցութիւն չունին: Ախտարի զանազան կողմերը, կաթողիկութեան յարող Հայերուն խլուր, մերձաւորաբար հարիւր յիսուն հազար կը հաշուուի: Թուրքիոյ մէջ Հայ կաթողիկներուն աւելի բազմաթիւ հղած քաղաքներն են, Կոստանդնուպոլիս, Անկիւրիա, Բերիա, Մամպուտ և խոտորջուր, Կովկասի մէջ Ախլցիս, և Կալիցիոյ մէջ Լէմպերկ:

Հայ-Բողոքական հասարակութիւնը աւելի նոր է: Իրենցմէ ոմանց յայտնած կարծիքը, իբրև թէ հին Թողորակեցւոց կամ Հայ Պաղիկեանց շարունակութիւնը ըլլան, պարզապէս մտացածին բան մըն է: Պատմութենէն յայտնի է, որ հին աղանդներու հետքն իսկ ջնջուած է Արեւելքի մէջ, և ծանօթ եղելութիւն մըն է, թէ Արեւելքի բողոքականութիւնը Ամերիկացի քարոզիչներու ձեռքով բերուած ներածութիւն մըն է: Այդ քարոզիչները, Հայ կաթողիկներու յաջողութենէն քաջալերուած, իրենք ալ իրենց համար յատուկ Միլիթ մը ջանացին կազմել, բառին յարակից բոլոր իրաւունքներովը: Մերձաւորաբար յիսուն հազարի կը հասնին այժմ, և Օսմանեան կայսրութեան շատ կողմերը ցրուած մանր մանր խումբեր կը կազմեն: Գլխաւոր կեդրոնները, ուր աւելի համախմբուած կը գտնուին՝ Պարբերդ և Այնթապ և Մերզիֆուն են, այն տեղերու դպրոցական հաստատութիւններուն շուրջը, որոնք Ամերիկեան քարոզչական ընկերութեանց կողմէն հիմնուած են և անոնց միջոցներով կը պահպանուին: Իրենց գաւառական յարանաւանութիւնը Ամերիկեան Աւետարանական կոչուածն է, և շատ քիչեր կը գտնուին

Մպիսկոպոսական և Մկրտական յարանուանութիւններուն հետեւող : Հայ Բողոքականներուն ներքին վարչութիւնը Ամերիկացի քարոզիչներուն կապուած է , և մեծաւ մասամբ անոնց նպաստներով կը մատակարարուին : Կովկասի մէջ ալ Հայ Բողոքականներու պզտիկ խումբ մը կայ , որ իրենց համար յատուկ կացութիւն մը չունին , և օտարազգի բողոքական համայնքին մէջ խաւնուած կը մնան :

Աւելցնենք իբրեւ լրում , թէ Կաթողիկ և Բողոքական հասարակութիւնները Թուրքիոյ մէջ կը կառավարուին իրենց յատուկ ներքին կանոնադրութիւններով , բայց Օսմանեան կառավարութենէն հաստատուած չեն :

ԽԺԻ.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Ամէն ուղեւորներ , որոնք Արեւելքը մօտէն ուսումնասիրած են , Հայուն նկարագիրին նկատմամբ ամենանպաստաւոր տեսութիւններ և դատողութիւններ յայտնած են : Ամէնքն ալ միաձայնութեամբ կը բարձրացնեն անոր մտաւորական կարողութիւնները և գործնական յաջողակութիւնները : Այս ձիրքերուն մէջէն , այն որ առանձնայատուկ կերպով Հայուն նկարագիրը կը բնորոշէ , արթուն և ձեռներէց հոգին է , որ իրեն օգնած է , քայքայիչ և կործանիչ պարագաներուն մէջէն , առանց վերջնական կորստեան անցնելու : Հայոց պատմութիւնը քանի մը նախադասութիւններու վերածելու զաւթ ատեննիս կրնանք ըսել , որ իւր սկզբնաւորութիւնը միթիւն է , իւր բարօրութիւնը վաղանցուկ եղած է , և մնացեալ միջոցը , որ է ըսել գրեթէ միշտ , երբեք դժնդակ և եղբրական արկածներէ ռզստ եղած չէ : Արշաւանքներ , աւարառութիւններ , կոտորածներ , հարստահարութիւններ , իրարու յաջորդելով Հայուն ամբողջ պատմութիւնը մարտիրոսական վկայաբանութեան դարձուցած են : Այս ամէն դժուրաւորութեանց մէջ Հայը երբեք յուսահատութեամբ ընկճուած չէ , և ոչ ալ իւր վրայ իշխած է՝ արեւելեան թուլամորթութիւն կոչուած անհոգ անգործութիւնը : Նա ամէն ատեն գիտցած է յօգուտ գործածել որեւէ պարագայ կամ առիթ որ իրեն առջեւ ելած է . և այդ գործունէութեամբ օգտակար ըրած է իւր թէ՛ բնական և թէ՛ ստացական ընդունակութիւնները :

Արգելքներու և խոչընդոտներու շարունակաբար հանած դժուարութիւնները անարգելով, Հայը գործունեայ դիրք և օգտակար դեր մը վարած է իւր տիրապետողներուն մօտ, և գաղթականութեամբ գտնուած ցրիւ տեղերուն մէջ ալ՝ կենցաղական և վարչական բարձրագոյն աստիճաններու հասած է։ Նա միօրինակ և հաւասար արդիւնաւորութեամբ կրցած է մշակել մարդկային գործունէութեան ամէն ճիւղերը։ Թէ վաճառականութեանց և ճարտարութեանց, և թէ արուեստից ու գիտութեանց մէջ, միշտ գերազանց կերպով յաջողած է։ Ամէնէն հին ժամանակներու մէջ ալ Ասիոյ առեւտուրը Հայոց ձեռքն էր, և սնոնց ճարտարութեանց արդիւնքները կը փայլէին Տիւրքի և Բարսիլոնի վաճառներուն և հրապարակներուն վրայ։ Միջին դարու մէջ ալ, Լեհաստանի և Մաճառաստանի ազատ Հայաքաղաքները՝ գործունէութեան և յառաջադիմութեան լաւագոյն կեդրոններն են եղած։ Պէտք չէ եւս մոռնալ որ Անգղիացւոց Հնդկական ընկերութիւնը, պարզապէս շարունակութիւն մըն էր Հայերուն կազմած Հնդկական ընկերութեան, որ քաղաքական և զինուորական իշխանութիւններով ալ ճոխացած էր։

Նմանապէս վկայուած և պատմութեամբ հաստատուած կէտ մըն է, թէ այն Հայ գաղթականները, որ զանազան առիթներու մէջ իրենց բնավայրէն հանուելով Թուրքիոյ և Ռուսիոյ զանազան կողմերը փոխադրուեցան, երկու կայսրութիւններուն ալ բարօրեանց և բարուքմանց զարկ տուողներն եղան։ Օսմանեան կայսրութեան ամէնէն յոյակապ ճարտարապետական շինութիւնները, և պետութեան ու հանրութեան աւելի օգտակար հաստատութիւնները, ամէնն ալ Հայերու գործերն են։ Յիշենք Էլեւմտական մատակարարութիւնը, փողերանոցի հաստատութիւնը, վառօդի գործարանը, բանակներուն պէտքի նիւթերը պատրաստելու հիմնարկութիւնները։ Այն որ ընդհանուր և անորոշ կերպով Արեւելեան արհեստ կը կոչուի և նուրբ ու ճարտար ու հրապուրիչ գործուածներ կ'արտադրէ, գլխաւորապէս Հայ երեւակայութեան ու ճանճարի, և Հայ բազուկներու ու մատերու կը պարտի այդ արդիւնքները։

Շատ են Հայեր, որոնք վարչական ու դիւանագիտական ու զինուորական պաշտօններու մէջ փայլեցան։ Ռուսական բանակներու նշանաւորագոյն յաղթութիւնները Հայազգի զօրավարներու հրամանատարութեամբ կատարուեցան։ Աներկբայապէս՝ Հայազգի դիւանագէտի մըն ալ կը պարտի Եգիպտոս իւր վերածնութիւնը։ Ազատութեան գաղափարին Արեւելքի մէջ զարթնումը՝ Հայազգին յառաջընթացութեամբ սկսաւ, որ մեծամեծ զոհողութիւններու ալ

ենթադրուեցաւ այդ նպատակին համար, և համարձակ կրնանք աւելցնել, թէ սակաւին ալ չէ դադարած իւր զոհողութիւններով ազատութեան փրկանքը վճարել:

Շատ երկար մանրամասնութեանց պէտք էր մտնայինք, եթէ ու վէինք ամբողջաբար առաջ բերել Արեւիլքին օգտին համար Հայ ազգին բրած աշխատութիւնները և ձեռք ձգած արդիւնաւորութիւնները: Այն ատեն լաւ պիտի տեսնուի թէ ի՞նչ տեսակ նախանշաւորութեամբ և ի՞նչ անկաշկանդ անձնուիրութեամբ ջանացած են Հայերը պինդ կառչիլ արդիւնաւորութեան գործերուն, թէ և ուղղակի իրենց ազգին համար ալ չըլլան. բաւական սկսելով որ գերազանցապէս յայտնեն իրենց անդրդուելի հաւատարմութիւնը, և միւս կողմէն գոհունակութիւն ընծայեն գործունէութեան և յաւաքադիմութեան իղձերուն, որք իրենց բնական զգացումներուն պահանջը կը կազմեն:

Դժբախտաբար այդ գեղեցիկ պատկերը կերպարանափոխ կ'ըլլայ, երբ որ ուզենք Հայութիւնը նկատել իւր հանրութեան հանդէպ և սկսինք հետազօտել ինչ որ Հայութիւնը ինքն իրեն համար ըրած է՝ իբր ազգ և իբր ժողովուրդ նկատուած ատենը: Յաւալի տպաւորութիւն և աղետալի սրտաբեկութիւն մը պիտի ըլլայ այդ ուսումնասիրութեան հետեւանքը: Անուրանալի է, որ իւր տարաբախտ արկածներուն առաջին և զլխաւոր պատճառը՝ իւր հայրենական երկրին և իւր ազգային բնաշխարհին տեղագրական դիրքն է: Հայաստան, ծովային գոտիք և գետային ճանապարհէ զրկուած, չըջակայ ժողովուրդներու արշաւանքներուն ենթակայ, և բուն ոյժերու դէմ դնելու միջոցներէ զուրկ, միշտ հզորագոյններուն բռնութեանց և տիրապետողներու հարստահարութեանց ներքեւ մնալու պարտաւորուեցաւ: Բայց այդ պարագաները բաւական են արդեօք արդարացնել՝ իւր ազգային ու հանրային տեսակէտէն ունեցած պակասութիւնները: Ապարդիւն աշխատանք մըն է, Հայութիւնը իբր ազգ ասնուած ատեն անոր վրայ փնտռել այն փայլուն ձիրքերը և անգուգական արդիւնքները, որոնք տեսնուած են նոյն Հայութեան վրայ, իբր անհատ ատնուած ատեն: Անհատին ունեցած անհամեմատ առաւելութիւնները՝ չեզոքացած և քնջուած կ'երեւին, երբ հանրութեան գործերը ղնուին: Վայրկենական կիրքեր, անխորհուրդ նախանձներ և փառամոլական ձգտումներ առաջ կ'անցնին անոր գործունէութեան առաջնորդելու: Հայոց պատմութեան մէջ բազմաթիւ և յաճախ են այս բանին օրինակները, իրաւ ցի՛ց ցաւալի և յաւէտ ողբալի պատահարներ, որ վատթար իղձերու դուռ

բացած և վնասակար երկպառակութեանց պատճառ են եղած, ասոնք ալ առաջնորդած են անվրէպ կործանմանց: Բաւական ըլլայ միտք բերել՝ Արշակունեաց վախճանը, Աւարայրի ճակատամարտը, և Անիի անկումը:

Հոգեկան բուռն ձգտումներ, և գործի մէջ յանդուգն ձեռնարկներ, որոնք բացառաբար կրնան թերեւս յաջողութեան պատճառ ըլլալ, վնասակար կը դառնան և ամէնէն ընտիր ծրագիրներն ալ վիժել կու տան, երբոր խոհականութեան և խորագիտութեան օրէնքներուն չեն հպատակիր: Ահա Հայ ազգին գլուխը եկած արկածներուն մեծ մասին իսկական պատճառը: Ազգը պարտաւորուած է միշտ, իւր վնասով անոր դժբախտ հետեւանքները կրել:

Հայ ազգին թշուառութիւններուն և վնասներուն պատճառ եղող պարագաներէն՝ յայտնի չէ թէ ո՞րը աւելի ազդեցութիւն ունեցած է դժպիհի հետեւանքներուն մէջ. իւր տեղագրական դիրքին բնական պատճառը, թէ իւր անխորհուրդ ձգտումներուն բարոյական պատճառը: Բնական պատճառը անեկրայաբար իւր վատ դերը ունեցած է այդ գործին մէջ, բայց ի՞նչ պէտք էր ընէին Հայերը բնական դժբախտ կացութեան հանդէպ: Պէտք չէ՞ր միթէ որ խոհականութեամբ ու չափաւորութեամբ իրենց կացութիւնը բարւոքէին և միութեամբ ու համերաշխութեամբ իրենց զօրութիւնը չատցնէին, Անշուշտ պարտաւոր էին: Պէտք էր որ ջանքերու գործակցութեամբ և ոյժերու միաւորութեամբ իրենց տրամադրելի ոյժերը ամրացնէին, իրենց կարողութիւնը զօրացնէին, և այս կերպով յաջողէին առիտն առնել այն ամէն ազետալի արկածներուն, որոնք հազիւ թէ ուրիշ մէկ ազգի մը հանդիպած են, կամ ժողովուրդի մը բախտին վրայ ծանրացած են:

Խե.

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Մեր նիւթին սահմանին մէջ մնալու և մեր նպատակին հաւատարիմ ըլլալու համար, պէտք է որ իբր մեր խօսից կնիք, ընդհանուր ակնարկ մը նետենք և բացատրենք թէ Հայ Եկեղեցին ինչ ազդեցութիւն ունիցած է Հայ ազգին բախտին վրայ: Մեր օրերը նորաձեւութեան պահանջ մը դարձած է ի նահ կամ յանճար, նախ

եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն դէմ յարձակիլ, և պաշտօնեաներէն հաստատութեան բարձրանալով, եկեղեցւոյ դէմ մաքաւիլ: Բայց եկեղեցին անարգողներ անգիտակ կ'ուղեն ձեւանայ, որ ինչ կենցաղական և ընկերական առաւելութիւններ որ կան, և որոնցմով ներկայ դարը կը պարծինայ, ամէնքն ալ քրիստոնէական հանճարին արդիւնքն են. թէ ազատութեան սկզբունքները՝ առաջին անգամ քրիստոնէութիւնը հռչակեց: Թէ աշխարհքիս մէջ տեղի ունեցած ամէն բարւոյս միներ և զարգացումներ իրենց սկիզբը քրիստոնէութեան ստացան. և թէ անոր մէջ արմատանալով զօրացան: Այդ ճշմարտութիւնները, որ անուրանալի են ընդհանուր քրիստոնէութեան նկատմամբ, յայտնի և հաստատուն կերպով ճշմարտուած են մասնաւորապէս Հայ քրիստոնէութեան՝ կամ որ նոյն է Հայ Եկեղեցւոյ վրայ ալ:

Ուսմանք երևակայեցին Հայաստանի անկումը՝ անոր քրիստոնէութիւն ընդունելուն վերագրել, և ժամանակակցական պարագայ մը յառաջ կը բերեն՝ իբր փաստ: Բայց կը մոռնան թէ Հայոց քրիստոնէութեան և թաղաւորութեան վերջանալուն մէջտեղ՝ ամբողջ մէկուկէս դար միջոց մը անցած է, որ ժամանակակից եղած ըլլալու փաստը կը ջնջէ: Միւս կողմէն ամէնէն թեթեւ պատմական զննութիւնն ալ բաւական է ցուցնելու, որ Հայոց քաղաքական անկման նախասկիզբները չորրորդ դարէն ալ սուսջ են, և իրենց ծագումը կ'առնեն Հռոմայեցւոց և Պարթեաց մէջ մղուած պատերազմներէն: Այս է պատմական ատուգութիւնը: Հետեւ արար պէտք է ընդունիլ, թէ Հայաստանի քրիստոնէութիւն ընդունիլը, ոչ միայն անոր անկման պատճառ չ'եղաւ, այլ ընդհակառակն՝ այդ վտանգը մէկուկէս դար յետաձգելու արդիւնքը յառաջ բերաւ: Այս ալ շատ բնական հետեւանք մըն էր: Որովհետեւ եթէ հակառակը ընդունիլ հարկ ըլլար, պէտք էր միանգամայն ընդունիլ, թէ բարբարոս և անկիրթ վիճակը ամէնէն օգտակար միջոցն է՝ ազգերու քաղաքական դիրքերը զօրացնելու:

Ուրիշներ ալ կարծեցին թէ հուստոյ պաշտպանութեան համար հինգերորդ դարու մէջ մղուած պատերազմները ազգային տեսակէտէն սխալ մը եղած են, և թէ ազգին ապագայն ապահովուած կ'ըլլար, եթէ Պարսիկներուն դեմ մագլղէզը ընդունուած ըլլար: Այս ըսողներն ալ անգիտակ կ'ուզեն ձեւանալ, թէ երբ Պարսիկները իրենց կրօնքը բռնութեամբ պարտաւորիչ կ'ընէին, ներքին նպատակին ուրիշ բան չ'էր, բայց եթէ զանազան ազգութիւնները ջնջել և բոլոր տարբեր ցեղերը իրենցին մէջ ձուլել և

ընկղմել։ Եթէ Հայերն ալ այդ պայմանին հպատակէին, իրենք ալ ուրիշ դէնի-մաղդէզը ընդունող ազգութեանց պէս, այսօր Պարսիկ տարրին մէջ խառնուած և իրենց իսկութիւնը կորսնցուցած պիտի ըլլային։ Պարսիկներուն հետ կրօնքով միացող ազգութիւններուն՝ այսօր բնաւ հետքը չկայ, և ոչ իսկ անուններն կը յիշուի, թող իրենց անքաղաքակիրթ վիճակն ալ։

Եղան այնպիսիներ ալ, որոնք ըսին թէ Հայութիւնը այսօր լաւագոյն դիրք մը ունեցած կ'ըլլար, եթէ ազգովին իսլամական կրօնքը ընդունած ըլլար։ Սակայն չեն պարզեր թէ ինչ պիտի ըլլար այդ լաւագոյն դիրքը, զոր Հայութիւնը ունեցած պիտի ըլլար։ Արարական տիրապետութենէն ասդին Հայ տարրին մէջէն նշանաւոր մաս մը մահմետականութիւն ընդունած է, ըլլայ շահի տեսակետով, ըլլայ բռնադատութեան ներքեւ։ Ո՛ր են ասոնք, ինչ եղան. ամէնքն ալ ձուլուեցան և կորսուեցան այն մեծ տարրին մէջ որ Թուրք անունը կը կրէ, և որուն մէջն է Քուրդ կոչուածն ալ՝ կրթութենէ և դպրութենէ զուրկ։ Ամէն քաշկուտուք պատճառաբանութեանց վրայ՝ փորձառական իրականութիւնն է որ կը տիրէ։ Այսօր Հայ անունը պահող ուրիշ տարր մը չկայ, բայց եթէ այն որ իւր քրիստոնէութեան վրայ հաւատարիմ մնացած է։

Հայերը դասափետողներուն կարգին խումբ մըն ալ կայ, որ Հայերուն անկման պատճառ կը նկատէ իրենց ազգային եկեղեցւոյն ամուր կապուած մնալին։ Իբր թէ իրենց վիճակներն շատ աւելի բարուքուած պիտի ըլլար, եթէ Հռոմէադաւան կաթողիկոսութիւնը ընդունած ըլլային, որով Եւրոպիոյ կաթողիկ տէրութեանց պաշտպանութիւնը կը վայելէին։ Բայց այդ ենթադրութեան ալ անհիմն՝ և մեղադրանքին անիրաւ ըլլալը հաստատելու համար, բաւական է միտք բերել կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան վերջին եղելութիւնները, և այդ եղելութեանց հետեւանք եղող սպառսպուռ կործանումը։ Այն եղելութիւնները յայտնապէս կը հաստատեն, թէ կործանումը ուղղակի հետեւանք եղաւ Լատիններու հետ հաստատուած մերձաւորութեանց։ Նմանապէս դժուար չէ անցելոյն մէջէն երեւան հանել, որ այն ամէն Հայեր, որոնք անպայման կերպով հռոմէադաւան կաթողիկոսութեան յարեցան, հետզհետէ կորսուեցան, մինչև իսկ անուններն ալ չմնաց։ Եթէ Թուրքիոյ Հայ կաթողիկոսներն ալ նկատի առնենք, որոնք ինքնուրոյն հասարակութեան դիրք ալ ստացան Օսմանեան կառավարութեան շնորհիւ, անոնք ալ շարունակ պապութեան հետ վէճեր և հակառակութիւններ ունեցան և ունին, Հռոմի կողմէն եղած լատինական ձուլման ձգտումները հեռացնելու

և ինքզինքնին Հայ պահելու համար։ Այս օրեր ալ իրենց ազգային կերպարանը պահպանելու համար պարտաւորուած են բռնն հետապնդումներու դէմ մաքառիլ։

Այդ ամէն եղելութիւնները բացարձակ կերպով կը հաստատեն, որ Հայոց ազգային Եկեղեցին եղած է այն միակ յօդակալը, որ Հայկայ սերունդին ցրուած մնացորդները կրցած է իրարմէ անքակտելի պահել, և իրեւ մէկ ազգ պահպանել։ Եկեղեցին եղած է, որ անվիճելի կերպով ներարկած է անոր մէջ ներքին կենսականութեան տարրները, և պատրաստած է արտաքին միջոցներ և գործնական եղանակներ և գործառնական ձեռնարկներ՝ Հայ ազգութեան գոյութիւնը ապահովելու։ Եկեղեցւոյ շնորհիւն է, որ Հայութիւնը մնացած է իբր յատուկ և ինքնուրոյն մարմին մը, որ դարերու այլալայութեանց և արկածներու բռնութեանց ներքեւ ալ, ինքն իր մէջ շարունակուելով միշտ նոյն մնացած է։

Հայը, դարերէ իվեր քաղաքական միջոցէն զրկուած, սերսփարած է եկեղեցական կեանքին, և զայն ճանչցած է իբր փրկութեան խարիսխ մը իւր ալեկոծ կեանքին մէջ։ Սնոր շնորհիւն է, որ թէպէտ վտանգուած ու տկարացած, բայց վերջնապէս կրցած է իւր գոյութիւնը պահել, և մահացու արկածներուն մէջ կեանքը ապահովել։ Այդ մեծ գորութիւնը, որ Հայուն անցեալին վրայ գործունեայ և արդիւնաւոր ազդեցութիւն ունեցաւ, չէ դադարած տակաւին իւր կենսական ոգին ներշնչել, և պիտի շարունակէ ալ ապագային միեւնոյն փրկարար դերը պահել, քանի որ նոյն կը մնայ քաղաքական և կենցաղական կացութեան պահանջը։ Փորձառական ճշմարտութիւն է, որ ուր քաղաքական կապակցութեան կապը կը պակսի, եկեղեցական կապակցութեան կապն է որ զայն կը փոխանակէ, և միութեան ու գոյութեան պէտք եղած ոյժը կ'ընձեռէ։ Այս կերպով Ազգային Եկեղեցին կը լինի դադարեալ հայրենիքին հօգին ներկայացնող երեւելի նշանը, և սիրտի գերազանց ձգտումներուն ոգեւորութիւն բաշխողը։

Վերջին տարիներու միջոցին զանազան կողմերէ զրոյցներ հրապարակ նետուեցան, իրեւ թէ Հայերը քաղաքական անկախ ազատութիւն ձեռք ձգելու նպատակով խլրտումներու ձեռնարկած ըլլան։ Երկու դրացի կայսրութիւններ, որոնց մէջ Հայերը մեծագոյն մասամբ ցրուած կը գտնուին, այդ զրոյցներէ առիթ առին Հայերու նկատմամբ անողոք խստութիւններ գործածել։ Մենք չենք փնտռեր թէ հնար է՞ր արդեօք Հայերը բացարձակապէս դատապարտել, եթէ այդպիսի զաղափարներ ալ ունեցած ըլլային։ Միթէ

բարւոքման փափաքը՝ ամէն անհատի բնական և անբռնաբարելի իրաւունքը չէ՝։ Սակայն եթէ փափաքը ինքնաբերաբար կը բղխի սիրտէն, անոր ընթացքը կը կառավարուի միտքէն։ Հայերը իրականութեանց մասին շատ յստակ ու որոշ գաղափար ունին, որ մտացածին եղջերուաքաղերու վտանգաւոր բաւիղներու մէջ չմոլորին։ Անոնք չեն կրնար չտեսնալ, թէ իրենց հայրենական բնաշխարհին տարածութիւնը երեք հզօր պետութեանց բաժնուած է. թէ իրենք սփռուած ու ցրուած են աշխարհի ամէն անկիւնները. թէ իրենց մտաւորական և նիւթական կարողութեանց լաւագոյն կեդրոնները օտար հորիզոններու վրայ են. թէ իրենց ձեռնարկներուն նպաստող միջոցները բնաշխարհէն դուրս տեղեր են, և չեն կրնար օգտակար կերպով կարծեցեալ նպատակին գործածուիլ։ Արդ քանի որ այսպիսի ու այսչափ արգելքներ ունին իրենց դէմ, կրնան արդեօք որեւիցէ կերպով քաղաքական նպատակ մը յաջողցնելու երազներով ինքզինքնին խաբել։ Այդպիսի ենթադրութիւն մը ընել հնար չէ, առանց Հայ ազգին ողջմտութեան դէմ նախատինք արծախելու։ Հայը կրնայ հանդուրժել, որ իրեն դէմ ազատասիրական նոյն իսկ հայրենասիրական ձգտումներ ունենալու ամբաստանութիւններ վերագրուին, որչափ ալ այդ ամբաստանութիւնները անհիմն և սուտ ըլլան. բայց նա չկրնար ներել որ իրեն վրայ տխմարութեան միտքեր և ապուշութեան գործեր ենթադրուին։

Ճշմարտութիւնն այն է, որ ամէն բարեմիտ Հայ՝ ուրիշ փափաք չունի, բայց եթէ իւր դրացիներուն հետ խաղաղ ու հաշտ ապրիլ։ Հայուն պահանջն է, որ զնա ս չհասնի իր կեանքին, իր պատիւին, իր ստացութեան, իր աշխատութեան։ Հայը կը պահանջէ, որ ինչպէս ուրիշներ, ինքն ալ խաղաղութեամբ վայելէ իւր գործունէութեան պտուղը. և իւր բնական ձիրքերուն արդիւնքները ինչպէս կը վայելեն միւս ազգեր, որոնց մէջ կ'ապրի։ Այս օրինաւոր պահանջներուն հետ կը փափաքի ալ, որ հաստատուն պահէ իւր ազգային ինքնութիւնը, իր լեզուն ու իր գրականութիւնը։ Իւր նախնիքներէն նուիրական ժառանգութիւն մնացած՝ այս բարիքներուն ստացութիւնը պահպանելու համար, ինքն ապաւինած է իւր Ազգային Եկեղեցւոյն ծոցը, և կ'ուզէ որ անձեռնմխելի մնայ այն իւր կանոններով ու աւանդութիւններով, իւր հաստատութիւններով, և իւր ստացած իրաւանց և առանձնաշնորհութեանց ամբողջութեամբ։

Հայն այն համոզումն ունի, թէ իւր Ազգային Եկեղեցին, որ զինքն անցեալին մէջ պաշտպանեց, ապագային մէջ ալ պիտի պաշտպանէ։

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Ա.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(Հիմ Տոմարով)

- Ա. Ս. ԹԱԴԵՆՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ, Հայաստանի մէջ աւետարանը կը քարոզէ, կը նահատակուի Արտաղ իբր 50 թուականին: Գերեզմանը կը գտնուի Մակուի վանքը: Եղեսիայէ եկող Ս. Թադէոս Դիդիմոս առաքեալին նկատմամբ պատմուածը քննադատական դիտողութեանց կը հանդիպի:
- Բ. Ս. ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՆՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ, Թադէոսէն ետքը կու գայ աւետարան քարոզել, կը նահատակուի Աղբակ իբր 68 թուականին: Գերեզմանը կը գտնուի Պաշալէի վանքը:
- Գ. Ս. ԶԱՔԱՐԻԱ, Ս. Թադէոս առաքելոյ աշակերտ, առաքեալներէն ետքը եկեղեցւոյ գլուխ կը ճանչցուի. կը նահատակուի իբր 76:
- Դ. Ս. ԶԵՄԵՆՏՈՍ, առաքելոց աշակերտ, կը կառավարէ 4 տարի, կը վախճանի իբր 81:
- Ե. Ս. ԱՏՐՆԵՐՍԵՀ, կը կառավարէ 15 տարի, կը նահատակուի իբր 97:
- Զ. Ս. ՄՈՒՇԷ, Սիւնիքի աթոռէն Արտաղի աթոռը փոխադրուած, կը կառավարէ 30 տարի, կը վախճանի իբր 128:
- Է. Ս. ՇԱՀԷՆ, կը կառավարէ 25 տարի, կը վախճանի իբր 154:
- Ը. Ս. ՇԱԽԱՐՇ, կը կառավարէ 20 տարի, կը վախճանի իբր 175:

- Թ. Ս. ՂԵՒՈՆԴԻՈՍ, կր կառավարէ 17 տարի, կը նահատակուի իբր 193: Յաջորդներուն անունները անձանօթ կը մնան, բայց դոյութիւններն կը քաղուի Սիւնիքի աթոռին աւանդութենէն:
- Ժ. Ս. ՄԵՀՐՈՒԺԱՆ, Հայոց եպիսկոպոս եղած է Արտաղու աթոռին վրայ 230—260 տարիներու միջոցին:

-
1. Ս. ԳՐԻԳՈՐ Ա. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶ, կը սկսի քարոզել 301, կը ձեռնադրուի 302, էջմիածին կը հիմնարկուի 303: Լուսաւորիչ կը վախճանի 325, իբր 86 տարեկան:
 2. Ս. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ, կրտսեր որդի Լուսաւորչին, հօրը օգնական 306, Նիկիոյ ժողովին կը գտնուի 325, կը յաջորդէ հօրը նոյն տարին 325, կը նահատակուի 333:
 3. Ս. ՎՐԹԱՆԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ, երէց որդի Լուսաւորչին, կը յաջորդէ եղբօր 333, կը վախճանի 341, իբր 80 տարեկան: Իւր որդին Ս. Գրիգորիս Աղուանից կաթողիկոս, կը նահատակուի 337:
 4. Ս. ՅՈՒՍԻԿ Ա. ՊԱՐԹԵՒ, որդի Վրթանէսի, կը յաջորդէ 341, կը նահատակուի 347: Ս. Դանիէլ Ասիւսեցի՝ որ յաջորդութեան կոչուած էր, կը նահատակուի աթոռ չբարձրացած 347:
 5. ՓԱՌԷՆ Ա. ԱՇՏԻՇԱՏԵՑԻ, Լուսաւորչի աղգակից, կը յաջորդէ 348, կը վախճանի 352: Աթոռոյ պարապութեան միջոցին կը տեղակալէ Շահակ Մանգլիեօրացի:
 6. Ս. ՆԵՐՍԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ, մականուանեալ Մեծ, թոռն Յուսիկի, կը յաջորդէ 27 տարեկան 353, չորս տարի գործերէ կը քաշուի 359—363, կը տեղակալէ նոյն Շահակ Մանգլիեօրացի՝ Չոնակ ալ գրուած: Ներսէս կը վախճանի 373 յուլիս 25, 47 տարեկան:
 7. ՇԱՀԱԿ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ, Աղբիւնոսեան տոհմէն, նոյն ինքն վերև յիշուած տեղակալը, պատմիչներէն և ցուցակներէն ոմանց մէջ Յուսակ կամ Յուսիկ անունով նշանակուած է: Կը յաջորդէ 373, կը վախճանի 377:
 8. ԶԱԻԷՆ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ, Շահակի աղգակից, կը յաջորդէ 377, կը վախճանի 381:
 9. ԱՍՊՈՒՐԱԿԷՍ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ, Զաւէնի եղբայրը, կը յաջորդէ 381, կը վախճանի 386: Աթոռը պարապ կը մնայ տարի մը:

10. Ս. ՍԱՀԱԿ Ա. ՊԱՐԹԵՒ, մականուանեալ Մեծ, Ներսէսի որդին, կը յաջորդէ 39 տարեկան 387, Ս. Մեսրոպի հետ գիրի գիւտը կը կատարէ 404, կ'աքսորուի 428: Սուրմակ Մանգկեբեցացի հակաթոռ 428, կը մերժուի 429: Բրբելոյ Ասորի հակաթոռ 429, կը մերժուի 432: Շմուէլ Ասորի հակաթոռ 432, կը վախճանի 437: Ս. Սահակ աքսորէ կը դառնայ, և հոգեւորական իրաւասութեամբ կը հաստատուի Բագրեւանդի Բլուր գիւղը 432: Սուրմակ դարձեալ հակաթոռ 437: Ս. Սահակ կը վախճանի 439 սեպտեմբեր 7: Ս. Մեսրոպ տեղակալ հոգեւոր իրաւասութեան, կը վախճանի 440 փետրուար 17:
11. Ս. ՅՈՎՍԷՓ Ա. ՀՈՂՈՑՄԵՑԻ, տեղակալ հոգեւոր իրաւասութեան 440, Սուրմակ կը վախճանի և Յովսէփ կաթողիկոս կը ճանչցուի 444, կը նախագահէ Շահապիվանի ժողովին 445, և Արտաշատի ժողովին 450, կ'աքսորուի 451, կը հրաժարի 452, կը նահատակուի 454 յուլիս 25:
12. ՄԵԼԻՏԷ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ, կ'ընտրուի 452, կը վախճանի 456:
13. ՄՈՎՍԷՍ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ, կ'ընտրուի 456, կը վախճանի 461:
14. Ս. ԳԻՒՏ Ա. ԱՐԱՀԵԶԱՑԻ, կ'ընտրուի 461, կ'աքսորուի 471, Օթմուս կ'առանձնանայ 472, կը վախճանի 478: Քրիստափոր Ա. Արծրունի կաթողիկոսի անունը սովորական ցուցակներու մէջ՝ թիւրիմացութեան հետեւանք է, գոյութիւն չունի:
15. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ա. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ, կը յաջորդէ 478, արթուր Դուին կը փոխադրէ 484, կը վախճանի 490:
16. ԲԱՔԳԷՆ Ա. ՈԹՄՍԵՑԻ, կ'ընտրուի 490, Դուինի ժողովներուն կը նախագահէ 506 և 513, կը վախճանի 515: Սովորական ցուցակներու մէջ նշանակուած համառօտ պաշտօնավարութիւնը ժամանակագրական պահանջներու և սկզբնական աղբիւրներու չհամապատասխաներ:
17. ՍԱՄՈՒԷԼ Ա. ԱՐՄԿԵՑԻ, կ'ընտրուի 516, կը վախճանի 526:
18. ՄՈՒՇԷ Ա. ԱԹԼԱՔԵՐԵՑԻ, կ'ընտրուի 526, կը վախճանի 534:
19. ՍԱՀԱԿ Բ. ՈՒՂԿԵՑԻ, կ'ընտրուի 534, կը վախճանի 539:

20. ԳՐԻՍՏԱՓՈՐ Ա. ՏԻՐԱՌԻՋՑԻ, կ'ընտրուի 539, կը վախճանի 545:
21. ՂԵՒՈՆԴ Ա. ՏԻՐԱՌԻՋՑԻ, կ'ընտրուի 545, կը վախճանի 548:
22. ՆԵՐՍԷՍ Բ. ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԱՑԻ, կ'ընտրուի 548, Դուինի ժողովին կը նախագահէ 555, կը վախճանի 557:
23. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Բ. ԳԱՅԵՂԵԱՆ, կ'ընտրուի 557, կը վախճանի 574:
24. ՄՈՎՍԷՍ Բ. ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ, կ'ընտրուի 574, տումարի համար ժողով կը գումարէ 574: Յովհաննէս Բագարանցի հակաթոռ Յունական բաժինին մէջ 590: Մովսէս կը վախճանի 604: Աթոռը առանց կաթողիկոսի կը մնայ երեք տարի, և տեղակալութիւնը կը վարէ Վրթանէս Քերթող:
25. ԱՐԱՎԱՄ Ա. ԱՂԲՍԹԱՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 607 ապրիլ 30, Դուինի ժողովը կը գումարէ 608: Յովհաննէս հակաթոռ կը վախճանի 611: Արրահամ կը վախճանի 615:
26. ԿՈՄԻՏԱՍ Ա. ԱՂՑԵՑԻ, կ'ընտրուի 615, Ս. Հովփսիմի վկայարանը կը նորոգէ 617, կը վախճանի 628:
27. ԳՐԻՍՏԱՓՈՐ Բ. ԱՊԱՀՈՒՆԻ, կ'ընտրուի 628, կը հրաժարի 630:
28. ԵԶՐ Ա. ՓԱՌԱԺՆԱԿԵՐՏԱՑԻ, կ'ընտրուի 630, Կարնոյ ժողովը կը գումարէ 631, կը վախճանի 641:
29. ՆԵՐՍԷՍ Գ. ԻՇԽԱՆՑԻ, մականունն Շինող, կ'ընտրուի 641, գործէ կը քաջուի 652, գործի կը դառնայ 658, կը վախճանի 661:
30. ԱՆԱՍՏԱՍ Ա. ԱԿՈՌԵՑԻ, կ'ընտրուի 661, կը վախճանի 667:
31. ԻՍՐԱԵԷԼ Ա. ՈԹՄՍԵՑԻ, կ'ընտրուի 667, կը վախճանի 677:
32. ՍԱՀԱԿ Գ. ԶՈՐՈՓՈՐԵՑԻ, կ'ընտրուի 677, կը վախճանի 703:
33. ԵՂԻԱ Ա. ԱՐՃԻՇԵՑԻ, կ'ընտրուի 703, կը վախճանի 717:
34. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Գ. ՕԶՆԵՑԻ, մականունն Իմաստասէր, կ'ընտրուի 717, կը նախագահէ Դուինի ժողովին 719, Մանազկերտի ժողովին 726, կը վախճանի 728:
35. ԴԱԻԻԹ Ա. ԱՐԱՄՈՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 728, կը վախճանի 741:

36. ՏՐԴԱՏ Ա. ՈԹՄՍԵՑԻ, կ'ընտրուի 741, կը վախճանի 764:
37. ՏՐԴԱՏ Բ. ԴԱՍՆԱԻՈՐԵՑԻ, կ'ընտրուի 764, կը վախճանի 767:
38. ՍԻՈՆ Ա. ԲԱԻՈՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 763, Պարտաւի ժողովին կը նախագահէ 768, կը վախճանի 775:
39. ԵՍԱՅԻ Ա. ԵՂԻՊԱՏՐՈՒՇԵՑԻ, կ'ընտրուի 775, կը վախճանի 788:
40. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ա. ԴՐԻՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 788, կը վախճանի 790:
41. ԹՈՎԼԱՐ Ա. ԴՐԻՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 790, կը վախճանի 791:
42. ՍՈՂՈՄՈՆ Ա. ԳԱՌԵՑԻ, կ'ընտրուի 791, կը վախճանի 792:
43. ԳԷՈՐԳ Ա. ԲԻՐԱԿԱՆՑԻ, մականունն Հոյորբուկ, կ'ընտրուի 792, կը վախճանի 795:
44. ԹՈՎՍԷՓ. Ա. ՓԱՐՊԵՑԻ, մականունն Կարին, կ'ընտրուի 795, կը վախճանի 806:
45. ԴԱԻԻԹ Բ. ԿԱԿԱՂԵՑԻ, կ'ընտրուի 806, կը վախճանի 833:
46. ԹՈՎՀԱՆՆԷՍ Դ. ՈՎԱԹԵՑԻ, կ'ընտրուի 833, կը վախճանի 855:
47. ԶԱՔԱՐԻԱ Ա. ԶԱԳԵՑԻ, կ'ընտրուի 855, կը վախճանի 877:
48. ԳԷՈՐԳ. Բ. ԳԱՌԵՑԻ, կ'ընտրուի 878, կը վախճանի 895:
49. Ս. ՄԱՇՏՈՑ Ա. ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ, կ'ընտրուի 898, կը վախճանի 899 հոկտեմբեր 13:
50. ԹՈՎՀԱՆՆԷՍ Ե. ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏԱՑԻ, մականունն Պաթմաբան, կ'ընտրուի 899, Վասպուրականի կը փոխադրուի 928, կը վախճանի 931:
51. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Բ. ՌՇՏՈՒՆԻ, կ'ընտրուի և Աղթամար կը հաստատուի 931, կը վախճանի 932:
52. ԹԷՈԴՈՐՈՍ Ա. ՌՇՏՈՒՆԻ, կ'ընտրուի 932, կը վախճանի 938:
53. ԵՂԻՍԷ Ա. ՌՇՏՈՒՆԻ, կ'ընտրուի 938, կը վախճանի 943:
54. ԱՆԱՆԻԱ Ա. ՄՈԿԱՑԻ, կ'ընտրուի 943, Արգինա կը հաստատուի 944, կը վախճանի 967:

55. ՎԱՀԱՆ Ա. ՍԻՒՆԻ, կ'ընտրուի 967, գահընկեց կը լինի 969:
56. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Գ. ՍԵՒԱՆՑԻ, կ'ընտրուի 969, կը բանտարկուի 971, կը վախճանի 972:
57. ԽԱԶԻԿ Ա. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ, կ'ընտրուի 973, կը վախճանի 991:
58. ՍԱՐԳԻՍ Ա. ՍԵՒԱՆՑԻ, կ'ընտրուի և Անի կը փոխադրուի 992 մարտ 29, կը հրաժարի 1019:
59. ՊԵՏՐՈՍ Ա. ԳԵՏԱԴԱՐՁ, կ'ընտրուի 1019, 'Իոսկորոս Սանահնեցի հակաթուռ 1036, Պետրոս կը վերահաստատուի 1037, Խաչիկ Բ. աթոռակից 1049, Պետրոս Սեբաստիա կը հաստատուի 1051, կը վախճանի 1054,
60. ԽԱԶԻԿ Բ. ԱՆԵՑԻ, կը յաջորդէ 1054, Թաւրուր կը հաստատուի 1057, կը վախճանի 1060: Աթոռը պարապ կը մնայ 5 տարի:
61. ԳՐԻԳՈՐ Բ. ՎԿԱՅԱՍԷՐ, առաջին անունը Վահրամ, Գրիգոր Մագիստրոսի որդի, կ'ընտրուի և Ծամնդառ կը հաստատուի 1065: Գեորգ Գ. ԼՈՈՒԵԿԻ աթոռակից 1069, կը մերժուի 1072: Սարգիս Հոնեցի հակաթուռ 1076, կը վախճանի 1077: Թեոդորոս Այախօսիկ հակաթուռ 1077, կը վախճանի 1090: Բարսեղ Ա. աթոռակից 1081: Պօղոս Վարազցի հակաթուռ 1086, կը հրաժարի 1087, Գրիգոր կը վախճանի 1105 յունիս 3:
62. ԲԱՐՍԵՂ Ա. ԱՆԵՑԻ, կը յաջորդէ և Շուշր կը հաստատուի 1105, կը վախճանի 1113:
63. ԳՐԻԳՈՐ Գ. ՊԱՀԼԱՒՈՒՆԻ, Վկայասէրի եղբորորդի, կ'ընտրուի 20 տարեկան 1113: Դաւիթ Թոռնիկեան հակաթուռ Աղթամարի մէջ 1114: Գրիգոր աթոռը Ծովք կը փոխադրէ 1125, Հռոմկլայ կը փոխադրէ 1147, կը հրաժարի 1166 օգոստոս 17, կը վախճանի երեք ամիս հտքը:
64. Ո. ՆԵՐՍԷՍ Դ. ԿԼԱՅԵՑԻ, մականունն Շնորհալի, Պահլաւունիի եղբայրը. կը յաջորդէ 1166 օգոստոս 17, կը վախճանի 1173 օգոստոս 13:
65. ԳՐԻԳՈՐ Դ. ՏՂԱՅ, Շնորհալիի եղբորորդի, կ'ընտրուի 1173, Հռոմկլայի ժողովը կը գումարէ 1179, կը վախճանի 1193 մայիս 16:
66. ԳՐԻԳՈՐ Ե. ՔԱՐԱՎԷԺ, կ'ընտրուի 1193, գահընկեց կը լինի և կը վախճանի 1194:

67. ԳՐԻԳՈՐ Զ. ԱՊԻՐԱՏ, կ'ընտրուի 1194: Բարսեղ Բ. Անեցի աթոռակից 1195: Գրիգոր կը վախճանի 1203:
68. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ. ՍՍԵՑԻ, մականուն Մեծաբարոյ, կ'ընտրուի 1203. Անանիա Սեբաստացի հակաթոռ 1204. Դաւիթ Գ. Արեւակաղնեցի աթոռակից 1204: Բարսիզ և Անանիա և Դաւիթ կը վախճանին 1206: Յովհաննէս կը վախճանի 1221:
69. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա. ԲԱՐՁՐԲԵՐԴՅԻ, կ'ընտրուի 1221, կը վախճանի 1267 ապրիլ 9:
70. ՅԱԿՈԲ Ա. ԿԼԱՅԵՑԻ, մականուն Գիսնական, կ'ընտրուի 1267, կը վախճանի 1286:
71. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Բ. ԿԱՏՈՒԿԵՑԻ, մականուն Պրօնագործ, կ'ընտրուի 1286 « ապրիլ 13, զահրէկէց կը լինի 1289:
72. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Դ. ՀՈՍՄԿԼԱՅԵՑԻ, կ'ընտրուի 1290, Եգիպտոս գերի կը տարուի 1292, կը վախճանի 1293:
73. ԳՐԻԳՈՐ Է. ԱՆԱԽԱՐՋԵՑԻ, մականուն Տուրքերիցանց, կ'ընտրուի և Սիս կը հաստատուի 1293, կը վախճանի 1307: Սոսոյ ժողովը կը գումարուի մահուընէ ետքը 1307:
74. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ, կ'ընտրուի 1307 մարտ 19, կը վախճանի 1322: Սովորական ցուցակներու մէջ Պրօնագործին հետ չփոթուած է:
75. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ. ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ, կ'ընտրուի 1322, կը վախճանի 1326:
76. ՅԱԿՈԲ Բ. ՏԱՐՍՈՆԱՑԻ, կ'ընտրուի 1327, կը հրաժարի 1341, կը վերընտրուի 1355, կը վախճանի 1359:
77. ՄԵԽԻԹԱՐ Ա. ԳՐՆԵՌԵՑԻ, կ'ընտրուի 1341, կը վախճանի 1355:
78. ՄԵՍՐՈՊ Ա. ԱՐՏԱՋԵՑԻ, կ'ընտրուի 1359, կը վախճանի 1372:
79. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ե. ՍՍԵՑԻ, կ'ընտրուի 1372, կը վախճանի 1374:
80. ՊՕՂՈՍ Ա. ՍՍԵՑԻ, կ'ընտրուի 1374, Եգիպտոս կը տարուի և կը դառնայ 1375, կը վախճանի 1377:
81. ԹԷՈԴՈՐՈՍ Բ. ԿԻԼԻԿԵՑԻ, կ'ընտրուի 1377, կը վախճանի 1392: Աթոռը տարի մը պարապ:
82. ԿԱՐԱՊԵՏ Ա. ԿԵՂԵՑԻ, մականուն Բոկիկ, կ'ընտրուի 1393, կը վախճանի 1408: Սովորական ցուցակներու մէջ երկու համանուններու վերածուած է, և Աղթամարի Դաւիթը ցուցակի անցած է:

83. ՅԱԿՈԲ Գ. ՍՍԵՑԻ, *Կ'ընտրուի* 1408, *կը վախճանի* 1411:
84. ԳՐԻԳՈՐ Ը. ԽԱՆՁՈՂԱՏ, *աթուռ կը գրաւէ* 1411, *կը մերժուի* 1416:
85. ՊՕՂՈՍ Բ. ԳԱՌՆԵՑԻ, *Կ'ընտրուի* 1416, *կը վախճանի* 1429:
86. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ջ. ՎԱՀԿԱՑԻ, *աթուռ կը գրաւէ* 1429, *կը վախճանի* 1439, *Յովսէփ Երեց հետամուտ կ'ըլլայ ախոռին, առանց յաջողելու:*
87. ԳՐԻԳՈՐ Թ. ՄՈՒՍԱԲԷԴԵԱՆ, *կը յաջորդէ* 1439, *կը քաշուի* 1441:
88. ԿԻՐԱԿՈՍ Ա. ՎԻՐԱՊԵՑԻ, *Կ'ընտրուի և էջմիածին կը հաստատուի* 1441, *կը հրաժարի* 1443:
89. ԳՐԻԳՈՐ Ժ. ԶԱԼԱԼԲԷԴԵԱՆ, *կը յաջորդէ* 1443, *Կարապետ Եւդոկիացի Սիսի մէջ հակաթոռ* 1446: Արիսակես Բ. Աթոռակալ *կամ աթոռակից* 1448, *Զափարիա Աղբամարցի աթոռ կը գրաւէ* 1461, *կը մերժուի* 1462: Սարգիս Բ. Աջասար *աթոռակից* 1462: Դրիգոր *կը վախճանի* 1466:
90. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Բ. ԱԹՈՌԱԿԱՆ, *կը յաջորդէ* 1466, *կը վախճանի* 1469:
91. ՍԱՐԳԻՍ Բ. ԱԶԱՏԱՐ, *կը յաջորդէ* 1469, *Յովհաննէս է. Աջակիր աթոռակից* 1470, *Սարգիս կը վախճանի* 1474:
92. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ է. ԱԶԱԿԻՐ, *կը յաջորդէ* 1474. Սարգիս Գ. Միսուայլ *աթոռակից* 1474: *Յովհաննէս կը մեկնի և կը քաշուի* 1484:
93. ՍԱՐԳԻՍ Գ. ՄԻՒՍԱՅԼ, *կը յաջորդէ* 1484: Արիսակես Գ. *էջմիածնեցի աթոռակից* 1484: Թադէոս Ա. Վաղարշապատցի, *աթոռակից* 1199: Եղիշէ Բ. *էջմիածնեցի աթոռակից* 1504: Յովհաննէս Վաղարշապատցի *աթոռակից* 1505, Ներսէս *աթոռակից* 1506: Զափարիա Բ. Վաղարշապատցի *աթոռակից* 1507: Յուսիկ Գուգարացի *հայրապետ կոչուած, ոչ աթոռակից, այլ վանահայր* 1488: Սարգիս *կը վախճանի* 1515:
94. ԶԱԲԱՐԻԱ Բ. ՎԱՀԱՐՇԱՊԱՏԵՑԻ, *կը յաջորդէ* 1515, Սարգիս Գ. Վրասանցի *աթոռակից* 1515: Զափարիա *կը վախճանի* 1520:
95. ՍԱՐԳԻՍ Դ. ՎՐԱՍԱՆԵՑԻ, *կը յաջորդէ* 1520, *կը վախճանի* 1536:
96. ԳՐԻԳՈՐ ԺԱ. ԲԻԻԶԱՆԴԱՑԻ, *Կ'ընտրուի* 1536, *կը վախճանի* 1545:

97. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ե. ՍԱԼՄԱՍՏԵՑԻ, կ'ընտրուի 1545: Միֆայել Ա. Սեբաստացի աթոռակից 1545: Բարսեղ Գ. Վաղարշապատացի աթոռակից 1549: Գրիգոր ԺԲ. Վաղարշապատացի աթոռակից 1552, Արիսակես Գ. Վաղարշապատացի աթոռակից 1555: Ստեփանոս կը վախճանի 1564:
98. ՄԻՔԱՅԷԼ Ա. ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ, կը յաջորդէ 1564. Ստեփանոս Զ. Առնշեցի աթոռակից 1567: Միքայել կը վախճանի 1576:
99. ԳՐԻԳՈՐ ԺԲ. ՎԱՂԱՐՇԱՊՍԵՑԻ, կը յաջորդէ 1576, Թադեոս Բ. աթոռակից 1571. Առաքել Ա. աթոռակից 1575. Դաւիթ Գ. Վաղարշապատացի աթոռակից 1579: Գրիգոր կը վախճանի 1587:
100. ԴԱԻԻԹ Դ. ՎԱՂԱՐՇԱՊՍԵՑԻ, կը յաջորդէ 1587. Մելիքսեդեկ Ա. Գառնեցի աթոռակից 1593. Աւետիք Ա. Վաղարշապատացի աթոռակից 1602. Գրիգոր ԺԳ. Սրապիոն աթոռակից 1603. Սահակ Դ. Գառնեցի աթոռակից 1624. Դաւիթ կը հրաժարի 1629.
101. ՄՈՒՍԷՍ Գ. ՏԱԹԵԻԱՑԻ, կ'ընտրուի 1629 յունուար 13, կը վախճանի 1632 մայիս 14:
102. ՓԻԼԻՊՊՈՍ Ա. ԱՂԲԱԿԵՑԻ, կ'ընտրուի 1633 յունուար 13, կը վախճանի 1655 մարտ 25:
103. ՅԱԿՈԲ Դ. ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ, կ'ընտրուի 1655 ապրիլ 8: Եղիազար Ա. Այնթապի հակաթոռ 1663. Յակոբ կը վախճանի 1680 օգոստոս 1: Աթոռը պարապ իբր երկու տարի:
104. ԵՂԻՍԱԶԱՐ Ա. ԱՅՆԹԱՊԵՑԻ, կ'ընտրուի 1681, Էջմիածին կը հասնի 1682 օգոստոս 22, կը վախճանի 1691 օգոստոս 8:
105. ՆԱՀԱՊԵՏ Ա. ԵԴԵՍԱՑԻ, կ'ընտրուի 1691 օգոստոս 10, Ստեփանոս Զուղայեցի հակաթոռ 1695, կը մերժուի 1696. Նահապետ կը վախճանի 1705 յունիս 13. աթոռը պարապ մէկ տարի:
106. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Ա. ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ, կ'ընտրուի 1706, կը վախճանի 1714 նոյեմբեր 22:
107. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ Ժ. ՀԱՄԱՏԱՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 1715 մայիս 7, կը վախճանի 1725 հոկտեմբեր 10:
108. ԿԱՐԱՊԵՏ Բ. ՈՒՎՆԵՑԻ, կ'ընտրուի և կ'օծուի Կոստանդնուպոլիս 1726 փետրուար 27, Էջմիածին կը հասնի 1728, կը վախճանի 1729 հոկտեմբեր 9:
109. ԱԲՐԱՀԱՄ Բ. ԽՈՇԱԲԵՑԻ, կ'ընտրուի 1730, կը վախճանի 1734 նոյեմբեր 11:

110. ԱԲՐԱՀԱՄ Գ. ԿՐԵՏԱՑԻ, կ'ընտրուի 1734 նոյեմբեր 25, կը վախճանի 1737 ապրիլ 18:
111. ՂԱԶԱՐ Ա. ԶԱՀԿԵՑԻ, կ'ընտրուի 1737, կ'օծուի 1738. Յովհաննէս Ազուլեցի հակաթոռ. 1749. Պետրոս Բ. Քիւրուր աթոռակից 1718, կը դադարի 1749: Ղազար կը վախճանի 1751:
112. ՄԻՆԱՍ Ա. ԱԿՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 1751 սեպտեմբեր 15, կը վախճանի 1753 մայիս 12:
113. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Բ. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ, ազգանուն Քաւազաբեան, կ'ընտրուի 1753, կ'օծուի 1754 մարտ 6, կը վախճանի 1755: Սահակ Ե. Կեղեցի, մականուն Ահագիւն, կ'ընտրուի 1755, օծում չընդունելուն ցուցակի չանցնիր. կը վախճանի 1760:
114. ՅԱԿՈԲ Ե. ՇԱՄԱԽԵՑԻ, որ կը տեղակալէր, կ'ընտրուի 1759 նոյեմբեր 24, կը վախճանի 1763:
115. ՍԻՄԷՈՆ Ա. ԵՐԵՒԱՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 1763, կը վախճանի 1780 յուլիս 26:
116. ՂՈՒԿԱՍ Ա. ԿԱՐՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 1780 օգոստոս 2, կը վախճանի 1799 դեկտեմբեր 27: Յովսէփ Արղուբեան կ'ընտրուի 1800, կը վախճանի օծում չստացած 1801:
117. ԴԱԻԻԹ Ե. ԷՆԷԳԷԹԵՑԻ, ազգանուն Ղօրղանեան, կը յաջորդէ 1081 ապրիլ 28, կը մերժուի 1804 սեպտեմբեր:
118. ԴԱՆԻԷԼ Ա. ՍՈՒՐՄԱՌԵՑԻ, որ ընտրուած էր 1801, պաշտօնի կ'անցնի 1804 սեպտեմբեր 21. կը վախճանի 1808 օգոստոս 21:
119. ԵՓՐԵՄ Ա. ԶՈՐԱԳԵՂՑԻ, կ'ընտրուի 1809 դեկտեմբեր 26, կը հրաժարի 1831 մարտ 6:
120. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ը. ԿԱՐՔԵՑԻ, կ'ընտրուի 1831 մարտ 31, կ'օծուի նոյեմբեր 8, կը վախճանի 1842 մարտ 26: Նոր ընտրութիւնները տարի մը յապաղելու սովորութիւնը կը սկսի:
121. ՆԵՐՍԷՍ Ե. ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ, կ'ընտրուի 1843 մայիս 18, կ'օծուի 1846 յունիս 9, կը վախճանի 1857 փետրուար 13:
122. ՄԱՏԹԷՈՍ Ա. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ, ազգանուն Զուհանեան, կ'ընտրուի 1858 Մայիս 18, կ'օծուի օգոստոս 15, կը վախճանի 1865 օգոստոս 22:
123. ԳԷՈՐԳ. Դ. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ, ազգանուն Քերեսեան, կ'ընտրուի 1866 սեպտեմբեր 17, կ'օծուի 1867 մայիս 21, կը վախճանի 1882 դեկտեմբեր 6: Ներսէս Վարժապետեան

- կ'ընտրուի 1884 մայիս 9, կը հրաժարի և կը վախճանի հոկտեմբեր 26 :
124. ՄԱԿԱՐ Ա. ԹԵՂՈՒՏՅԻ, ազգանուն ՏԵՐՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, կ'ընտրուի 1885 ապրիլ 21, կ'օծուի նոյեմբեր 10, կը վախճանի 1891 ապրիլ 16 :
125. ՄԿՐՏԻՉ Ա. ՎԱՆԵՑԻ, ազգանուն ԽՐԻՍԵԱՆ, կ'ընտրուի 1892 մայիս 5, կ'օծուի 1893 սեպտեմբեր 26, կը վախճանի 1907 հոկտեմբեր 29 :
126. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ, ազգանուն ԻՊԻՐԵԱՆ, կ'ընտրուի 1908 նոյեմբեր 1, կ'օծուի 1909 սեպտեմբեր 13, կը վախճանի 1910 դեկտեմբեր 11 :
127. ԳԷՈՐԳ Ե. ՏՓՂԻՍԵՑԻ, ազգանուն ՍՈՒՔՆԵԱՆ, կ'ընտրուի 1911 Դեկտեմբեր 13, պիտի օծուի 1912 յուլիս...

Բ.

ԹԵՄԵՐՈՒ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(Հաւանական հաշուով)

Ա Թ Ո Ռ Է Ջ Մ Ի Ա Ն Ն Ի

1. ԵՐԵՒԱՆ, կաթողիկոսական վիճակ. կը պարունակէ Երեւան նահանգը. թաղեր 225, եկեղեցիներ 340, հայադաւաններ 250,000 :
2. ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ, եպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Նախիջեւան գաւառը. թաղ. 87, եկղ. 116, հայ. 70,000 :
3. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ, եպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Այրարատ գաւառը. թաղ. 147, եկղ. 151, հայ. 200,000, կաթողիկեր 6,000, բողոքականներ 500 :
4. ԿԱՐՍ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Կարս նահանգը, թաղ 91, եկղ. 93, հայ. 65,000, կաթ. 1,000 :
5. ՏԱԹՒՐԻ, վանական թեմ, կը պարունակէ Տաթև գաւառը, թաղ 87, եկղ. 100, հայ. 75,000 :
6. ՏՓՂԻՍ, (Թիֆլիզ) արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարու-

- նակէ Թիֆլիս և Քուպան նահանգները, թաղ. 133, եկղ. 177, հայ. 150,000, կաթ. 4,000, բոլ. 1,000:
7. ԳՈՐԻ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քուժայիս և Բաթում նահանգները, թաղ. 31, եկղ. 33, հայ. 40,000, կաթ. 7,000:
8. ԱԽԼՑԽԱ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ախալ-ցիխէ և Ախալքէլէք գաւառները, թաղ. 71, եկղ. 67, հայ. 90,000, կաթ. 10,000:
9. ԳԱՆՁԱԿ (Ելիզավէթպոլ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էլիզավէթպոլ նահանգը, թաղ. 92, եկղ. 93, հայ. 100,000:
10. ՇՈՒՇԻ (Ղաւաբալ), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Շուշա նահանգը, թաղ. 169, եկղ. 167, հայ. 150,000:
11. ՆՈՒԽԻ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Նուխա գաւառը, թաղ. 52, եկղ. 53, հայ. 50,000:
12. ՇԱՄԱԽԻ, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Դաղըստան նահանգը և Շամախի գաւառը, թաղ. 45, եկղ. 34, հայ. 60,000, կաթ. 2,000:
13. ԲԱԳՈՒ, տեղական վիճակ. կը պարունակէ Բագու նահանգի հարաւ արեւելեան մասը, թաղ. 15, եկղ. 10, հայ. 30,000:
14. ԱԺՏԱՐԽԱՆ, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ արեւելեան Ռուսաստան, Սիբերիա և Թուրքեստան երկիրները, թաղ. 45, եկղ. 31, հայ. 70,000:
15. ՂԸՂԼԻՐ, եպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ հարաւ արեւելեան Ռուսաստանը, թաղ. 25, եկղ. 12, հայ. 60,000:
16. ԲԵՍԱՐԱՅԻԱ, արքեպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ հարաւ արեւմտեան Ռուսաստանը, թաղ. 19, եկղ. 13, հայ. 20,000:
17. ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ հարաւային Ռուսաստանը և Դոնի երկիրը, թաղ. 40, եկղ. 34, հայ. 60,000:
18. ՊԵՏՐՔՈՒՐԳ, տեղական թեմ, կը պարունակէ հիւսիսային Ռուսաստանը, թաղ. 3, եկղ. 2, հայ. 4,000:
19. ՄՈՍԿՈՒԱ, տեղական թեմ. կը պարունակէ միջին Ռուսաստանը, թաղ. 4, եկղ. 3, հայ. 4,000:
20. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ (Սպահան), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ արեւելեան Պարսկաստանը, թաղ. 98, եկղ. 70, հայ. 30,000, կաթ. 1,000,

21. **ԹԷՀՐԱՆ**, տեսչական թեմ. կը պարունակէ պարսկական Իրաք նահանգը, թաղ. 17, եկղ. 15, հայ. 5,000:
22. **ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ** (Թաւրիզ), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ատրպէճան պարսկական նահանգը, թաղ. 70, եկղ. 100, հայ. 40,000, կաթ. 400:
23. **ՀԱՄԱՏԱՆ**, տեսչական թեմ. կը պարունակէ Քիւրտիստան և Լուրիստան պարսկական նահանգները, թաղ 10, եկղ. 10, հայ. 5,000, բող. 1,000:
24. **ԿԱԼԿԱԹԱ**, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Հընդ-կաստան և Հնդկաչին երկիրները, թաղ 20, եկղ. 10, հայ. 6,000:
25. **ԲԱՏԱԽԻԱ**, տեսչական թեմ. կը պարունակէ Զաւա կղզին, թաղ. 4, եկղ. 2, հայ. 4,000:
26. **ՍՈՒՉԱՎԱ**, տեսչական թեմ. կը պարունակէ Պուքովինա և Մաճառաստան երկիրները, թաղ. 10, եկղ. 5, հայ. 4,000, կաթ. 5,000:
27. **ԵՒՐՈՊԱ**, եպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Անգղիա, Գաղղիա Բեղգիա և Հելուստիա երկիրները, թաղ. 20, եկղ. 4, հայ. 6000, կաթ. 15,000 Լեհաստանի, Աւստրիոյ և Իտալիոյ մէջ:
28. **ԱՄԵՐԻԿԱ**, եպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Հիւսիսային Ամերիկայի երկիրները, թաղ. 50, եկղ. 5, հայ. 50,000, բող. 5,000:

Ա Թ Ո Ռ Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ո Յ

29. **ՍԻՍ** (Քօզան), կոմսոպիկոտական վիճակ. կը պարունակէ Քօզան սանճաքը, թաղ. 10, եկղ. 7, հայ. 9,000, բող. 500:
30. **ԱՏԱՆԱ**, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ատա-նա, Մէրսին և Իլիլի սանճաքները, թաղ. 16, եկղ. 12, հայ. 30,000, կաթ. 1,000, բող. 200:
31. **ՀԱՃԸՆ**, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Հաճըն քա-զան, թաղ. 5, եկղ. 8, հայ. 20,000, կաթ. 1,000, բող. 700:
32. **ՓԱՅԱՍ** (Պերեխ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պէրէքէթտաղ սանճաքը, թաղ. 25, եկղ. 11, հայ. 11,000:
33. **ԲԵՐԻԱ** (Հալեպ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Հալեպ, Իսքէնաէրուն և Պէյլան քաղաքները. թաղ. 17, եկղ. 8, հայ. 15,000, կաթ. 5,000, բող. 2,000:

34. ԳԵՐՄԱՆԻԿԻԱ (Մառաւ), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Մարաշ, Ալպստան և Բազարճըք քաղաքները, թաղ. 35, եկղ. 24, հայ. 30,000 կաթ. 4,000, բող. 3,500 :
35. ՈՒԼՆԻԱ (Ալթուն), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Զէյթուն և Էնտէրուն քաղաքները, թաղ 18, եկղ. 14, հայ 20,000, կաթ. 500, բող. 500 :
36. ՖՈՒՆՈՒԶ, վանական թեմ. կը պարունակէ Ֆոնուզ Նահիէն, թաղ. 6, եկղ. 10, հայ. 7,000 :
37. ԱԹՆԹԱՊ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Այնթապ և Քիլիս քաղաքները, թաղ. 4, եկղ. 6, հայ. 30,000, կաթ. 1,000, բող. 4,000 :
38. ԱՆՏԻՈՔ, (Անքաբիա), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Անթաքիա, Շուղուր և Սահիուն քաղաքները, թաղ. 16, եկղ. 9, հայ. 12,000, կաթ. 2,000, բող. 1,500 :
39. ՄԵԼԻՏԻՆԷ (Մալաթիա), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Մալաթիա սանճաքը, թաղ. 42, եկղ. 23, հայ. 20,000 կաթ. 2,000, բող. 1,000 :
40. ՆՕԶՂԱՏ (Նոզկաթ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Նոզկաթ սանճաքը, թաղ. 46, եկղ. 43, հայ. 40,000, բող. 1,000 :
41. ԿԻՐԻՆ (Քիւրին), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քիւրին և Ղանդալ քաղաքները, թաղ. 11, եկղ. 26, հայ. 17,000, կաթ. 500, բող. 1,000 :
42. ՏԵՓՐԻԿԷ (Տիվրիկ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Տիվրիկի քաղաք, թաղ. 11, եկղ. 19, հայ. 11,000, բող. 300 :
43. ՏԱՐԱՆՏԻԱ (Տարկես), վանական թեմ, կը պարունակէ Տարէնտէ քաղաք, թաղ. 2, եկղ. 4, հայ. 7,000 :

Ա Թ Ո Ռ Ա Ղ Թ Ա Մ Ա Ր Ա Յ

44. ԱՂԹԱՄԱՐ, կաթողիկոսական վիճակ. կը պարունակէ Կապաշ, Շատախ և Կարճկան քաղաքները, թաղ. 130, եկղ. 203, հայ. 70,000, բող. 500 :
45. ԽԻԶԱՆ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Խիզան քաղաք, թաղ. 64, եկղ. 69, հայ. 25,000 :

ԱԹՈՌ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

46. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ (ԳՈՒՍԱ), պատրիարքական վիճակ. կը պարունակէ Գուսա և Ճէպէլը-Լիպնան սանճաքները. թաղ. 3, եկղ. 10, հայ. 3,000, կաթ. 200:
47. ՅՈՊՊԷ (ՅԱՖԱ), տեսչական թեմ. կը պարունակէ Եաֆայի քաղան, թաղ. 2, եկղ. 3, հայ. 1,000:
48. ԴԱՄԱՍԿՈՍ (ՇԱՄ), տեսչական թեմ. կը պարունակէ Սիւրիա վիլայէթը, թաղ. 1, եկղ. 1, հայ. 2,000:
49. ՎԵՐԻՏՈՆ (ՊԵՂՈՒՍ), տեսչական թեմ. կը պարունակէ Պէյրութ վիլայէթը, թաղ. 4, եկղ. 4, հայ. 1,000, կաթ. 300:

ԱԹՈՌ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ

50. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ (ՍՏԱՄԲՈՒՍ), պատրիարքական վիճակ. կը պարունակէ Ստամբուլ վիլայէթը. թաղ. 38, եկղ. 43, հայ. 150,000, կաթ. 10,000, բող. 1,000:
51. ՆԻԿՈՄԻԴԻԱ (ՆԻԿՄԻՍ), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Իզմիտ սանճաքը և Բաղարքէօյ քաղան, թաղ. 34, եկղ. 40, հայ. 65,000, կաթ. 500, բող. 600:
52. ԱՐՄԱՇ (ԷՐՄԻՇ), վանական թեմ. կը պարունակէ Էրմիշէ նահիյէն, թաղ. 3, եկղ. 3, հայ. 5,000:
53. ԱԴՐԻԱՆՈՒՊՈԼԻՍ (ԷՏԻՐՆԵ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էտիրնէ, Քըրքեքիլիսէ, Տէտէաղաճ և Կիւմիլճիքնա սանճաքները, թաղ. 4, եկղ. 5, հայ. 8,000:
54. ՌՈՏՈՍԹՈՅ (ՐԷՖԵԼԻՏԱՊ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Թէքֆիւրտաղ, Կէլիպօլու, Չաթալճա և Քալայիսուլթանի սանճաքները, թաղ. 7, եկղ. 8, հայ. 25,000:
55. ԹԵՍԱԼՈՆԻԿԷ (ՍԵԼԱՆԻԿ), տեսչական թեմ. կը պարունակէ Սելանիկ և Մանասթըր վիլայէթները. թաղ. 12, եկղ. 2, հայ. 2,000:
56. ՊՐՈՒՍԱ (ՊՈՒՐՍԱ), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պուրսա սանճաքը, թաղ. 7, եկղ. 8, հայ. 30,000, կաթ. 3,000, բող. 500:

57. **ՊԻԼԷՃԻԿ** (Էրբօլլուլ), *հպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ էրթօղլուլ սանճաքը*, թաղ. 10, *եկղ.* 12, *հայ.* 17,000, *կաթ.* 1,000:
58. **ՊԱՆՈՐՄԻՈՆ** (Պանօրումա), *հպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ Քարասի սանճաքը*, թաղ. 7, *եկղ.* 8, *հայ.* 15,000, *կաթ.* 500:
59. **ԿՈՒՏԻՆԱ** (Գեօրանիա), *հպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ Քէօթահիա և Աֆիօն-Գարահիսար սանճաքները*, թաղ. 9, *եկղ.* 10, *հայ.* 18,000, *կաթ.* 1,000, *բող.* 200:
60. **ՉՄԻԻՌԻՆԱ** (Իզմիր), *արքեպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ Այտրն և Ճէզաիրի-Պահրսէֆիտ վիլայէթները*, թաղ. 20, *եկղ.* 23, *հայ.* 25,000, *կաթ.* 2,000 *բող.* 200:
61. **ՊԱՓՂԱԳՈՆԻԱ** (Քասթամունի), *հպիսկոպոսական վիճակ*, *կը պարունակէ Քասթամունի վիլայէթը*, թաղ. 14, *եկղ.* 8, *հայ.* 14,000:
62. **ԳԱՂԱՏԻԱ** (Էնֆարե), *արքեպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ Էնքարէ և Քըրչէհիր սանճաքները*, թաղ. 8, *եկղ.* 20, *հայ.* 16,000, *կաթ.* 7,000, *բող.* 300:
63. **ԿԵՍԱՐԻԱ** (Քայսերի), *արքեպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ Քայսերի սանճաքը*, թաղ. 31, *եկղ.* 30, *հայ.* 40,000, *կաթ.* 2,000, *բող.* 2,000:
64. **ԻԿՈՆԻՈՆ** (Քոնիա), *հպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ Քոնիա վիլայէթը*, թաղ. 14, *եկղ.* 16, *հայ.* 25,000:
65. **ՍԵՐԱՍՏԻԱ** (Սըվազ), *արքեպիսկոպոսական վիճակ*, *կը պարունակէ Սըվազ սանճաքը՝ քանի մը քաղանքու բացառութեամբ*, թաղ. 74, *եկղ.* 56, *հայ.* 80,000, *կաթ.* 5,000, *բող.* 1,000:
66. **ԵԻԴՈԿԻԱ** (Թօֆաթ), *հպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ Թօքաթ սանճաքը*, թաղ. 16, *եկղ.* 19, *հայ.* 21,000, *կաթ.* 2,000, *բող.* 500:
67. **ԱՄԱՍԻԱ**, *հպիսկոպոսական վիճակ*, *կը պարունակէ Ամասիա սանճաքը*, թաղ. 19, *եկղ.* 20, *հայ.* 25,000, *կաթ.* 500, *բող.* 3,000:
68. **ՆԻԿՈՊՈԼԻՍ** (Շապին-Քարահիսար), *հպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ Քարահիսարը-Շարքի սանճաքը*, թաղ. 41, *եկղ.* 35, *հայ.* 25,000, *բող.* 200:
69. **ԱՄՊՏԵՐ**, *վանական վիճակ*. *կը պարունակէ Էդպէտիր և Թամգարա նահիէները*, թաղ. 4, *եկղ.* 6, *հայ.* 4,000, *բող.* 50:

70. **ՍԱՄՍՈՆ** (ձանիկ), *եպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ ձանիկ սանճաքը*, թաղ. 42, եկղ. 39, հայ. 20,000, կաթ. 500, բող. 300:
71. **ՏՐԱՊԻՋՈՆ** (Թրապուզան), *եպիսկոպոսական վիճակ*, *կը պարունակէ Թրապուզան, Կիւմրէխանէ և Լազիսթան սանճաքները*, թաղ. 42, եկղ. 33, հայ. 30,000, կաթ. 2,000, բող. 700:
72. **ԿԱՐԻՆ** (Էրզրում), *արքեպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ Էրզրում, Խնուս, Թորթում, Իսպիր և Կիսկիմ քաղաները*, թաղ. 90, եկղ. 89, հայ. 75,000, կաթ. 8,000, բող. 2,000:
73. **ԵՐՋՆԿԱ** (Էրզինճեան), *եպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ Էրզինճեան, Ռաֆահիէ և Քուզիջան քաղաները*, թաղ. 37, եկղ. 44, հայ. 25,000, բող. 500:
74. **ԲԱԲԵՐԴ** (Պայպուրդ), *եպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ Պայպուրդ քաղան*, թաղ. 30, եկղ. 31, հայ. 17,000:
75. **ԲԱՍԷՆ** (Հասսնֆալէ), *եպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ Բասէնլէր քաղան*, թաղ. 30, եկղ. 19, հայ. 10,000, կաթ. 500:
76. **ԴԵՐՋԱՆ** (Թւրնան), *եպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ Թէրճան քաղան*, թաղ. 38, եկղ. 33, հայ. 15,000:
77. **ԿԱՄԱԽ** (Քեմախ), *վանական վիճակ*. *կը պարունակէ Քէմախ և Քուրուչայ քաղաները*, թաղ. 19, եկղ. 21, հայ. 10,000, բող. 200:
78. **ԽՈՐՁԵԱՆ** (Քղի), *եպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ Քղի քաղան*, թաղ. 56, եկղ. 51, հայ. 24,000, բող. 1,000:
79. **ԲԱԳՐԵԻԱՆԻ** (Պայազիս), *եպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ Պայազիս սանճաքը*, թաղ. 50, եկղ. 32, հայ. 14,000, կաթ. 1,000, բող. 200:
80. **ՎԱՆ**, *արքեպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ Վան, Մահմուտիէ, Արճէշ, և Այնափաղ քաղաները*, թաղ. 108, եկղ. 130, հայ. 100,000, կաթ. 500, բող. 200:
81. **ԼԻՄ-ԿՏՈՒԾ**, *վանական վիճակ*. *կը պարունակէ Թիմար հուհիէն*, թաղ. 28, եկղ. 32, հայ. 11,000:
82. **ԱՂԲԱԿ** (Պաւֆալէ), *վանական վիճակ*. *կը պարունակէ Հէքքիարի սանճաքը*, թաղ. 20, եկղ. 23, հայ. 10,000:
83. **ԲԱՂԷՇ** (Պիքիւս), *եպիսկոպոսական վիճակ*. *կը պարունակէ Պիքիւս, Ախլաթ և Մօտիքի քաղաները*, թաղ. 80, եկղ.

- 98, հայ. 50,000, կաթ. 500, բող. 1,000:
84. **ՏԱՐՈՆ** (Մուռ), արքեպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Մուռ և Կինճ սանճաքները, թաղ. 332, եկղ. 230, հայ. 90,000, կաթ. 3,000, բող. 1,000:
85. **ՍՂԵՐԴ** (Սեհրք), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Սէ-էրթ սանճաքը, թաղ. 50, եկղ. 34, հայ. 25,000, կաթ. 500:
86. **ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ** (Տիարպեհիւր), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Տիարպեհիւր և Մէրտին սանճաքները, թաղ. 42, եկղ. 50, հայ. 45,000, կաթ. 10,000, բող. 1,000:
87. **ԲԱԼԱՀՈՎԻՏ** (Բալու), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Բալու քաղան, թաղ. 41, եկղ. 40, հայ. 22,000, բող. 300:
88. **ԱՐՂՆԻ** (Էրկենի), վանական վիճակ. կը պարունակէ Էրկենի և Մատեն քաղանները, թաղ. 9, եկղ. 10, հայ. 6,000, կաթ. 500, բող. 200:
89. **ՉՆՔՈՒՇ** (Չերմիկ), վանական վիճակ. կը պարունակէ Չերմիկ քաղան, թաղ. 3, եկղ. 4, հայ. 5,000, բող. 200:
90. **ԽԱՐԲԵՐԴ** (Խարբուր), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Մամուրէթիւլազիզ, Խարբուր, Կապան և Փիւթիւրկէ քաղանները, թաղ. 72, եկղ. 75, հայ. 45,000, կաթ. 2,000, բող. 4,000:
91. **ԱԿՆ** (Էկին), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էկին քաղան, թաղ. 7, եկղ. 12, հայ. 10,000, բող. 200:
92. **ԱՐԱԲԿԵՐ** (Արապիւր), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Արապիւր քաղան, թաղ. 16, եկղ. 20, հայ. 18,000, կաթ. 500, բող. 1,000:
93. **ԶՄՇԿԱՄԱԿ** (Զիմիսեկեֆ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Զիմիսեկեֆ քաղան, թաղ. 31, եկղ. 22, հայ. 9,000:
94. **ԶԱՐՍԱՆՃԱՔ** (Խոզաք), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Տէրսիմի սանճաքը՝ մէկ քաղանի ըսցառութեամբ, թաղ. 60, եկղ. 50, հայ. 18,000, բող. 500:
95. **ԵԴԵՍԻԱ** (Ուրֆա), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ուրֆա և Զօր սանճաքները. թաղ. 16, եկղ. 10, հայ. 24,000, կաթ. 1,000, բող. 800:
96. **ԲԱԲԵԼՈՆ** (Պաղսաս), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պաղտատ, Պասրա և Մուսուլ վիլայէթները, թաղ. 4, եկղ. 3, հայ. 5,000, կաթ. 1,000:
97. **ԿԻՊՐՈՍ** (Կիպրոզ), վանական թեմ. կը պարունակէ Կիպրոս կղզին, թաղ 2, եկղ. 3, հայ. 1,000:

98. **ԵԳԻՊՏՈՍ** (Մքսր), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Եգիպտոսի փոխարքայութիւնը, թաղ. 10, եկղ. 5, հայ 14,000. կաթ. 1,500:
99. **ՊՈՒԼԱՐԻԱ**, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պուլկարիոյ թագաւորութիւնը, թաղ. 15, եկղ. 10, հայ. 20,000:
100. **ՌՈՒՄԱՆԻԱ**, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ռումանիոյ թագաւորութիւնը, թաղ. 17. եկղ. 15, հայ. 16,000:
101. **ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ**, տեսչական թեմ. կը պարունակէ Յունաստանի թագաւորութիւնը, թաղ. 4, եկղ. 1, հայ. 1,000:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱԹՈՌ ԷՋՄԻԱՆԻ. վիճակք՝ կաթողիկոսական 1, արքեպիսկոպոսական 7, եպիսկոպոսական 12, վանական 1, տեսչական 7, խաղորայք 1,679, եկեղեցիք 1,650, հայադաւանք 1,699,000, կաթողիկք 50,400, բողոքականք 7,500:

ԱԹՈՌ ԿԻԼԻԿԻՈՅ. վիճակք՝ կաթողիկոսական 1, արքեպիսկոպոսական 2, եպիսկոպոսական 10, վանական 2, թաղորայք 267, եկեղեցիք 224, հայադաւանք 279,000, կաթողիկք 17,000, բողոքականք 16,200:

ԱԹՈՌ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ վիճակք՝ կաթողիկոսական 1, եպիսկոպոսական 1, թաղորայք 194, եկեղեցիք 272, հայադաւանք 95,000, բողոքականք 500:

ԱԹՈՌ ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ վիճակք՝ պատրիարքական 1, տեսչական 3, թաղորայք 10, եկեղեցիք 18, հայադաւանք 7,000, կաթողիկք 500:

ԱԹՈՌ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ վիճակք՝ պատրիարքական 1, արքեպիսկոպոսական 14, եպիսկոպոսական 27, վանական 8, տեսչական 2, թաղորայք 1,773, եկեղեցիք 1,641, հայադաւանք 1,389,000, կաթողիկք 67,500, բողոքականք 24,850:

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ վիճակք՝ կաթողիկոսական 3, պատրիարքական 2, արքեպիսկոպոսական 23, եպիսկոպոսական 50, վանական 11, տեսչական 12, թաղորայք 3,914, եկեղեցիք 3,805, հայադաւանք 3,469,000, կաթողիկք 136,400, բողոքականք 49,050:

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

	Երես
Նախաբան Բ. սպագրութեան.	3
Նախաբան Ա. սպագրութեան.	5
Ցառաջաբան Պ. Պարեյլի.	9
Ա. Ինչ է մեր նպատակը.	17

ՊԼՏԻՄՈՒԹԻՒՆԸ

Բ.	Հայ Եկեղեցւոյ ծագումը .	19
Դ.	Հայ Եկեղեցւոյ նախնական ժամանակը .	21
Դ.	Հայաստանի ամբողջական դարձը .	24
Ե.	Նուիրապետութեան հաստատութիւնը .	27
Ջ.	Չորրորդ դարու եկեղեցին .	30
Է.	Հայ դպրութեանց սկզբնաւորութիւնը .	34
Ը.	Հինգերորդ դարու եկեղեցին .	37
Թ.	Քաղկեդոնի ժողովը .	41
Ժ.	Քաղկեդոնական խնդիրներ .	47
ԺԱ.	Խնդիրներու շարունակութիւնը .	51
ԺԲ.	Կաթողիկոսութեան շեղափոխութիւնները .	55
ԺԳ.	Կիլիկիոյ հայրապետացանցը .	60
ԺԴ.	Միաբանութեան փորձեր .	63
ԺԵ.	Միութեանական ձգտումներ .	69
ԺԶ.	Էջմիածին վերադարձը .	75
ԺԷ.	Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնը .	79

ԺԸ.	Ջարթնումի դարը .	82
ԺԹ.	Ուրբեւսաներորդ դար .	86
Ի .	Իննեւսաներորդ դար .	90

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԻԱ.	Դաւանական սկզբունքներ .	97
ԻԲ.	Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը .	100
ԻԳ.	Հաւատոյ հանգանակը .	104
ԻԴ.	Ներդաստնութեան հոգիք .	109
ԻԵ.	Եկեղեցւոյ խորհուրդները .	112
ԻԶ.	Վարդապետութեան նշանաբանութիւնը .	115

ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ

ԻԷ.	Նուիրապետութեան կազմակերպութիւնը .	120
ԻԸ.	Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը .	125
ԻԹ.	Եկեղեցական պաշտօններ .	129

ԲԱՐԵԿԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

Լ .	Կղերն ու կուսակրօնութիւն .	133
ԼԱ.	Եկեղեցական հասոյթներ	137
ԼԲ.	Աւխարհականներու մասնակցութիւնը .	142
ԼԳ.	Եկեղեցւոյ անունը .	146

ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

ԼԴ.	Կրօնական շէնքեր .	149
ԼԵ.	Կրօնական պաշտօնեաներ .	153
ԼԶ.	Կրօնական պարատուրութիւններ .	158
ԼԷ.	Տոմարական դրութիւնը .	161
ԼԸ.	Տէրունական տօներ .	165
ԼԹ.	Սուրբերու յիշատակներ .	169

ԴՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Խ.	Ընդհանուր տեսություն.	175
ԽԱ.	Վերջին երեւոյթներ.	178

ՆԵՐԿԱՅ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԽԲ.	Առաջին կերպարանք.	182
ԽԴ.	Զանազան տարրեր.	184
ԽԵ.	Ազգային նկարագիր.	187
ԽՆ.	Եկեղեցւոյ ազդեցութիւնք.	190

ՅԱԻԵԼՈՒԱՆ

Ա.	Կաթոլիկոսներու ժամանակագրութիւնք.	195
Բ.	Թեմերու վիճակագրութիւնք.	205

- ՀԱՅ ԱԶԳՈՒԹԻՒՆ**, արտասանեալ 1879 ղեկսկսեր 23. Կոստանդնուպոլիս. սյ. Տեսեսեան. 1880. 16° երես 59.
- ԿԱՐՕՏ ԵՄՔ**, արտասանեալ 1880 փետրուար 10. Կոստանդնուպոլիս սյ. Ճերիսեի Շարփի. 1880. 8° երկիցեան երես 23.
- ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆ**, արտասանեալ 1880 փետրուար 24. Կոստանդնուպոլիս սյ. Գաւթար. 1880. 16° երես 66.

ԶԱՆԱԶԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ԿՈՆԴԱԿ ՆՇԱՆԱԿԻՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊՍԱԿԱԴՐՈՒԹԵԱՆ**. Կարին. 1885 փետրուար 23. Կոստանդնուպոլիս 1885. 4° երկիցեան երես 14.
- ԱԹՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ**. Վաղարշապատ. սյ. Ս. Էջմիածնի. 1886. 8° երես 94.
- ԷԶՄԻԱԾԻՆ**. Արարատ հանդեսի մէջ յորս յօդուածներ. Վաղարշապատ. սյ. Ս. Էջմիածնի. 1888. 8° երես 32.
- ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՀԱՒԱՏՔԸ**. Կոնդակ 1889 մայիս 24. Կոստանդնուպոլիս. 1899. անծայ էջ 12.
- ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆԵՐԸ**. Լումայ հանդեսի մէջ 35 յօդուածներ. Տիֆլիս. սյ. Ալանեանց. 1900-1911. 8° երես իբր 300.
- ԾԻՍԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ**. Ընդարձակ Օրացոյցի մէջ 4 մասեր. Կոստանդնուպոլիս. սյ. Մաքսիմեան. 1905-1908. 16° երես 257.
- ԱԳԱՊԻ**. Օրմանեան ընտանիքէն՝ Միհրան Տէր-Ներսիսեանի անուան սիկիւն Ազգային անմեռաց յիշատակին յուշարձան. Կոստանդնուպոլիս, տպագրութիւն Վ. Է. Տէր-Ներսիսեան. 1906. 8° երես 151.
- ՀԱՇՈՒԵՑՈՒՑԱԿ ԵՒ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՆՊԱՍՏԻՑ ԹԱՆԶՆԱԺՈՂՈՂՈՅ**. 1897-1908. Կոստանդնուպոլիս. սյ. Տէր-Ներսիսեան. 1908. 4° երկիցեան երես ԺԲ+56.

ՎԵՐՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

L'ÉGLISE ARMÉNIENNE, son histoire, sa doctrine, son régime, sa discipline, sa liturgie, sa littérature, son présent. Paris, Ernest Leroux éditeur. 1910. 8° երես X+192. գին 5 ֆրակ.

ՀԱՐԱՊԱՏՈՒՄ. Չորս աւետարաններուն պատմականութիւնը շարադրելով եւ նմանացնելով եւ բացատրելով պատմութեամբ. Կոստանդնուպոլիս. Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսիսեան հրատարակիչ. 1911. 8⁰ երես ԺԶ+1104 եւ 35 պատկեր. կազմութեամբ օրինակի գին 25 դրամ:

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, եւ իր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը, եւ ներկայ կացութիւնը. Կոստանդնուպոլիս. Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսիսեան հրատարակիչ. 1911. 8⁰ երես 271. գին 15 դրամ:

THE CHURCH OF ARMENIA. her history, doctrine, rule, discipline, liturgy, literature, and existing condition, translated by G. Marcar-Gregory V. D. with an introduction by bishop Welldon D. D. London. A. R. Mowbray editor. 1912. 8⁰ երես XXXII+271 եւ պատկեր. կազմութեամբ օրինակի գին 5 շիլին:

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ երկրորդ զգագրութիւն. Կոստանդնուպոլիս. Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսիսեան հրատարակիչ. 1912. 8⁰ երես 216. գին 10 դրամ:

Որոշ օրէն պիտի սխալ հրատարակուի:

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ. Հայ Ազգայնական եկեղեցւոյ անցեալը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը, յարակից ազգային պատմութեանով պատմութեամբ. Հրատարակութիւնը պիտի շարունակէ պարբերական պրակներով. 4⁰ երկիւղեան. հէ 160, գին 5 դրամ:

Վանառելի գիրքերուն կեդրոնացեղիները

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ. — Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսիսեան, բոլորականապէս, Պաննեֆաբու փողոց.

ՏԳՂԻՍ. — Գալուստ Գալուստեան. Գուստեմբէրգ գրականութեան, Ներապանայա փողոց.

ՀԱՏՈՐԻՍ ԳԻՆԸ 10 ՂՐԵ.

(Գաւառ 13 ՂՐ. Արտատպան 3 Ֆր. կամ 1 ռբլ.)

ՀԱՐԱՊԱՏՈՒՄ. Չորս անհարսնեացուն պարունակությունը շարաշարելով և նմանապնդով և բացառելով պատմում. հոսանքնուպոյիս. Վ. և Հ. Տեղ-նեռուհան հրատարակիյ. 1911. 8⁰ երես ԺԶ+1104 և 35 պատկեր. հարկում օրինակի գին 25 դրամ:

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, և իր պատմությունը, վարդապետությունը, վարչությունը, բարեկարգությունը, արարությունը, քաղաքությունը, և ներկայ հարգությունը. հոսանքնուպոյիս. Վ. և Հ. Տեղ-նեռուհան հրատարակիյ. 1911. 8⁰ երես 271. գին 15 դրամ:

THE CHURCH OF ARMENIA. her history, doctrine, rule, discipline, liturgy, literature, and existing condition, translated by G. Marcar-Gregory V. D. with an introduction by bishop Welldon D. D. London. A. R. Mowbray editor. 1912. 8⁰ երես XXXII+271 և պատկեր. հարկում օրինակի գին 5 շիլին.

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ երկրորդ հարգություն. հոսանքնուպոյիս. Վ. և Հ. Տեղ-նեռուհան հրատարակիյ. 1912. 8⁰ երես 216. գին 10 դրամ:

Մօտ օրինակի սխալ հրատարակի:

ՀԱՐԱՊԱՏՈՒՄ. Հայ Ռադական եկեղեցւոյ անցկերը սկիզբէն մինչև մեր օրերը. շարակից ազգային պարագաներով պատմում. Հրատարակությունը պիտի տարունակէ պարբերական պրակնեւ. 1912. 4⁰ երկիշխան. հէ 160. գին 5 դրամ:

Վանաձորի գիւղերուն կեդրոնացեղաները

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ. — Վ. և Հ. Տեղ-նեռուհան, բարձրագետ անոց, Պաննեկաբու փողոց.

ՏՊԵՐԻՍ. — Դալուս Դալուսեան. Դուստնիքի գրականութեան անոց. Ներապնայա փողոց.

ՀԱՏՈՐԻՍ ԳԻՆԸ 10 ՂԵՇ.

(Գրաւոր 13 զրէ. Արտատպման 3 ֆր. կամ 1 ռբլ.)